

**ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД УКООПСІЛКИ
«ПОЛТАВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ ЕКОНОМІКИ І ТОРГІВЛІ»
(ПУЕТ)**

**О. О. Нестуля
М. В. Аліман**

БОРИС МАРТОС І КООПЕРАЦІЯ

МОНОГРАФІЯ

КНИГА 2. Б. Мартос про кооперацію і кооператорів

За редакцією проф. О. О. Нестулі

**Полтава
ПУЕТ
2018**

УДК 334.73Мартос
Н56

Рекомендувала до видання, розміщення в електронній бібліотеці та використання в освітньому процесі вчена рада Вищого навчального закладу Укоопспілки «Полтавський університет економіки і торгівлі», протокол № 4 від 21 березня 2018 р.

Автори:

О. О. Нестуля, М. В. Аліман

Рецензенти:

А. О. Пантелеймоненко, д. е. н., професор Вищого навчального закладу Укоопспілки «Полтавський університет економіки і торгівлі»;

І. А. Фареній, д. і. н., професор Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького.

Нестуля О. О.

Н56 Борис Мартос і кооперація : монографія. У 2 кн. Кн. 2. Б. Мартос про кооперацію і кооператорів / О. О. Нестуля, М. В. Аліман ; за ред. О. О. Нестулі. – Полтава : ПУЕТ, 2018. – 245 с.

ISBN 978-966-184-310-2

У книзі висвітлено зміст наукових і науково-педагогічних розвідок з питань кооперативного руху видатного українського кооператора, вченого, педагога, економіста, політика, державного і громадського діяча Бориса Миколайовича Мартоса. Уміщено текст окремих його опублікованих і рукописних праць у повному обсязі або витяги з них. Для студентів кооперативних і аграрних навчальних закладів, наукових працівників, викладачів, аспірантів, фахівців, керівників кооперативних організацій і всіх, хто цікавиться питаннями теорії і практики кооперації.

УДК 334.73Мартос

© О. О. Нестуля, 2018

© М. В. Аліман, 2018

© Вищий навчальний заклад Укоопспілки
«Полтавський університет економіки і
торгівлі», 2018

ISBN 978-966-184-310-2

**БОРИС МИКОЛАЙОВИЧ
МАРТОС**

(1879-1977)

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА.....	5
ОГЛЯД ПРАЦЬ Б. МАРТОСА ПРО КООПЕРАЦІЮ І КООПЕРАТОРІВ.....	9
ВИСНОВКИ.....	93
ПЕРЕЛІК ІНФОРМАЦІЙНИХ ДЖЕРЕЛ	94
ДОДАТКИ.....	98
Додаток А. Теорія кооперації.....	98
Додаток Б. Кооперативна ревізія	112
Додаток В. Організація й ведення зібрань	124
Додаток Г. Старосанжарське товариство споживачів	136
Додаток Д. Київські кооперативні союзи.....	139
Додаток Е. Кілька слів про українську кооперацію	148
Додаток Ж. Розмежування діяльності центральних, обласних, районних і дрібнорайонних кооперативних союзів.....	154
Додаток И. Лист до земляків кооператорів.....	165
Додаток К. Українська державність і кооперація	176
Додаток Л. Кредит в споживчих кооперативах.....	183
Додаток М. Змагання кооперативних продавців.....	191
Додаток Н. Василь Доманицький	195
Додаток П. Значення М. Туган-Барановського для української кооперації	199
Додаток Р. Сергій Бородаєвський.....	216
Додаток С. ДОКУМЕНТИ.....	225
Анотація	240
Аннотация	242
Summary.....	244

ПЕРЕДМОВА

Борис Миколайович Мартос [20.05 (01.06) 1879, м. Градицьк, тепер Глобинського району Полтавської облаті – 19.09.1977, м. Ервігстон, США] належить до плеяди видатних діячів кооперативного руху. Він понад 70 років – від початку 1900-х років до середини 1970-х років займався громадською, кооперативною, політичною, державною, науково-педагогічною, публіцистичною діяльністю. З його іменем пов'язано створення політичних партій, формування і діяльність українського уряду (1917–1920 рр.), заснування кооперативних товариств та їх спілок (союзів), підготовка кадрів для кооперативного сектора економіки і для органів місцевого самоврядування, організація кооперативних курсів і відкриття та діяльність вищих навчальних закладів. У Мартовому доробку – наукові дослідження, зокрема в галузі теорії кооперації.

У 1897 р. Б. Мартос закінчив класичну гімназію в Лубнах і вступив до Харківського університету. Тоді юнак захопився суспільно-корисними справами, зацікавився діяльністю Української студентської громади (УСГ), що була заснована в 1897 р. й існувала як таємне товариство, законспіроване від агентів поліції. Б. Мартос став одним із провідників Харківської УСГ і якийсь час виконував обов'язки її скарбника. Визначальним мотивом цієї організації було бажання боротися за національне визволення, за кращу долю свого народу [28].

Під впливом знайомства з «артільним батьком» Миколою Левитським студент Б. Мартос зацікавився кооперацією та економікою. На формування національної свідомості і кооперативних знань молодого діяча відіграла його участь у 1-му Українському студентському конгресі, що відбувся у Львові в 1900 р. [4].

Тим часом за участь у політичному русі, у студентських виступах у Харкові в лютому 1901 р., Борис потрапив до в'язниці, а потім на два роки його вислали з Харкова до Полтави під нагляд поліції із забороною жити в університетських містах. Тоді йому випала нагода співпрацювати з організаторами кооперативної комісії, яка діяла при Полтавському сільськогосподар-

ському товаристві. Восени 1903 р. Б. Мартос поновив навчання у виші, але невдовзі за нелегальну діяльність знову був ув'язнений. У 1905 р. він став членом Української соціал-демократичної робітничої партії (УСДРП) [11, с. 11].

Здобувши університетську освіту, Б. Мартос мав наміри займатися викладанням. Проте поліція заборонила йому будь-яку педагогічну діяльність, тож він змушений був шукати роботу в інших галузях, де поліція не мала такого впливу, як у закладах освіти. Отже, Б. Мартосу довелося працювати в органах статистики і банківській сфері на Волині і Кубані, а потім (в 1913–1917 рр.) інспектором кооперації в Полтавському губернському земстві [11, с. 14].

На Полтавщині Б. Мартос популяризував кооперативні ідеї, займався просвітницькою діяльністю, організацією кооперативних товариств та їх об'єднань-спілок, зокрема Полтавської спілки споживчих товариств, яка функціонує вже понад століття – з 1915 року. Упродовж трьох років в окремі періоди Борис Миколайович обіймав керівні державні й кооперативні посади України: у 1917 р. був членом Центральної Ради, Генеральним Секретарем, а потім – товаришем Генерального Секретаря земельних справ.

Є повідомлення й про те, що Б. Мартос деякий час очолював міністерство продовольчих справ після оголошення складу членів Ради Народних Міністрів 24 грудня 1918 р. на об'єднаному засіданні Директорії, міністерств, керуючих міністерствами та комісарів міністерств [43]. Про його працю від 2 грудня 1918 р. на посаді міністра продовольчих справ в уряді В. М. Чехівського засвідчено зокрема і в «Юридичній енциклопедії» [38]. Разом з тим про перебування Бориса Миколайовича на посаді міністра продовольства не зазначено ні в автобіографії, ні в короткій довідці про науково-економічну, політичну і загальногромадську діяльність, написаній видатним кооператором, учнем Б. Мартоса Андрієм Качором. Автор мав змогу пізнати науковця зблизка, був учасником дуже цікавих кооперативних семінарів професора, а згодом звертався до нього з проханням подати короткий свій життєпис [11, с. 7].

Із січня 1919 р. по травень 1920 р. Б. Мартос був міністром фінансів, а з квітня по серпень 1919 р. ще й Головою (Прем'єром) Ради Міністрів УНР [40].

Б. Мартос належав до числа засновників Центрального українського кооперативного комітету (ЦУКК) і очолював його роботу, також був членом наглядових рад інших українських кооперативних об'єднань, організатором і учасником всеукраїнських кооперативних з'їздів, одним із фундаторів Кооперативного інституту в Києві [4].

Наприкінці 1919 р. Борис Миколайович відбув за кордон з особливими дорученнями уряду УНР, однак через поразку національно-визвольних змагань до рідної землі вже не повернувся. В еміграції він присвятив своє життя передусім науково-педагогічній діяльності. Мартосів організаційний досвід прислужився фундуванню українських вишів у екзилі. Так, він брав участь у створенні Української господарської академії (УГА) в Подєбрадах (біля Праги) і Українського технічно-господарського інституту. У 1924 р. Б. Мартос став професором академії, очолював кафедри теорії кооперації та споживчої кооперації, в 1923–1925 рр. обіймав посаду продекана економічно-кооперативного факультету, в 1936–1937 і 1937–1938 рр. був директором Українського технічно-господарського інституту (УТГІ) – навчального закладу політехнічного типу. Борис Миколайович належав до організаторів Співки професорів УГА, УТГІ, у 1936–1938 рр. головував у ній, був членом і співробітником багатьох громадських та наукових організацій (українського економічного товариства в Подєбрадах, Товариства українських кооператорів, Міжнародного інституту для кооперативних студій у Парижі та ін). Прибувши в 1945 р. до Мюнхена, разом з іншими професорами-економістами вчений організував тут Українську високу економічну школу і в 1945–1949 рр. виконував обов'язки її ректора [3].

У 1958 р. Б. Мартос переїхав до США. Тут він продовжив наукову і громадську діяльність, зокрема брав жваву участь у роботі Української вільної академії наук і Наукового товариства імені Т. Шевченка, викладав в Українському технічному інституті в Нью-Йорку, виступав з публічними лекціями. Борис Ми-

колайович приділяв увагу переважно проблемам економіки і політики, збирав матеріали та писав спогади як учасник української визвольної боротьби [4].

Б. Мартосу належить вагомий внесок у популяризацію кооперативних знань, підготовку фахівців для кооперативних організацій і закладів інших форм господарювання. У своїх статтях і курсах лекцій він широко використовував не тільки літературні джерела, а й практичний досвід діяльності кооперативних організацій різних країн. Доречно тут покликатися на згадку журналіста, громадського діяча, кооператора І. Липовецького про те, що підручники професора друкували «не тільки Українська господарська академія, але також Ревізійний союз у Львові, а статті – українські, чеські і французькі журнали» [13]. Опубліковані й рукописні праці Б. Мартоса з питань теорії і практики кооперації не втратили своєї актуальності й тепер – на початку XXI ст. Тексти його досліджень, уміщених у додатках до цієї книги, переважно адаптовано до сучасних правописних норм. «Лист до земляків кооператорів», «Змагання кооперативних продавців» подаємо зі збереженням специфічної авторської стилістики.

ОГЛЯД ПРАЦЬ Б. МАРТОСА ПРО КООПЕРАЦІЮ І КООПЕРАТОРІВ

Б. Мартос присвятив десятки своїх наукових розвідок питанням теорії і практики кооперації. Окремі з них опубліковані, інші – рукописні чи машинописні – зберігаються в архівах і бібліотеках. Про початок його кооперативної діяльності він написав у статті «**Микола Левитський й харківські студенти**» [30], у якій висвітлив роль видатного українського кооператора у поширенні знань про кооперацію.

Як згадував Б. Мартос, М. Левитський говорив на зборах студентської громади Харкова про визискування селян з боку торговців, особливо при купівлі зерна, розповідав про закладання на Херсонщині хліборобських артілей та про їх вплив на поліпшення селянських господарств. Він розглядав кооперацію як єдиний спосіб для піднесення добробуту селян і вважав, що «кооперація: артілі допоможуть селянам орендувати, а може й купувати землю; артілі допоможуть взяти в свої руки збут зерна; взагалі кооперація врятує наш народ від експлуатації, піднесе його матеріальний добробут, а це дасть можливість піднести його на вищий культурний рівень, навчить селян братерського життя, взаємної пошани та любові» [30, с. 262].

Б. Мартос писав, що він з великим зацікавленням слухав оповідання М. Левитського про його працю, про значення, яке має кооперація для піднесення матеріальної і духовної культури нашого народу. «Я, можна сказати, – писав Б. Мартос, – прямо таки захопився ідеєю кооперації і остаточно вирішив після закінченні математичного факультету в університеті отримати необхідні інженерні знання, щоб організувати велику артіль, яка б мала власну фабрику» [30, с. 263].

Ще будучи студентом, Б. Мартос під впливом М. Левитського дійшов висновку, що кооперація дасть хліборобові і капітал, і знання, й організацію, необхідні для того, щоб оминати посередників і виступити самостійно не тільки на внутрішньому, а й на зовнішньому ринках [30, с. 263].

Про зацікавленість Б. Мартоса кооперацією в студентські роки свідчить наступний його спогад. Коли в 1900 р., студент-

ська громада післала його до Галичини, він «найбільшу увагу звернув на кооперацію та на «Просвіту» і, повернувшись, написав та прочитав на зборах громади реферат про кооперативний рух Галичини» [30, с. 264].

Микола Левитський

У статті Б. Мартоса зазначається й те, що під впливом М. Левитського Революційна Українська партія (РУП), заснована харківськими студентами в 1899 р., а пізніше Українська соціал-демократична робітнича партія (УСДРП), складаючи свої програми, багато уваги уділила кооперації, яка, як наголошував кооперативний діяч «навчить наш народ організованому життю і дасть йому економічну підставу для національного руху» [30, с. 265]. Отже, закономірно, що УСДРП у своїй аграрній програмі вистав-

ляла постулат «про найінтенсивніший розвиток сільськогосподарської кооперації у всіх її формах» [30, с. 266].

Зародженню і становленню української кооперації, її розвитку в другій половині XIX – на початку XX ст. Б. Мартос присвятив працю **«З історії української кооперації (короткий нарис)»**¹. У стислому викладі автор висвітлив головні явища в кооперативному русі України, розкрив важливу роль кооперативних організацій у суспільно-господарському житті країни.

Б. Мартос розпочав нарис із розповіді про умови життя українського народу, що сприяли вихованню в українців ініціативності й солідарності, самопомогі, взаємодопомогі і добровільної співпраці. Такі вияви солідарності, як взаємодопомога й

¹ Рукопис праці Б. Мартоса «З історії української кооперації (короткий нарис)» / ЦДАВО України. Ф. 4036. – Оп. 1. – Сп. 1–12. Арк. 1–31 [17].

співпраця, за його твердженням, пустили глибокий корінь у побуті українського селянина. Серед селян існували різні види співпраці. Наприклад, «супряга», коли малозаможні господарі об'єднували свої сили й реманент для виконання господарських робіт. На засадах взаємодопомоги селяни були учасниками спорудження для сусіда чи родича житла, не беручи за це ніякої плати. Подібною «толокою» будували дороги і мости, обробляли «вдовине» поле, виконували інші громадські роботи. Селяни спільно замовляли кінні й парові молотилки, по черзі молотили хліб, допомагаючи одне одному у виконанні робіт. «Чумацькі валки» теж свідчать про співпрацю і взаємодопомогу селян. Перед від'їздом до моря по сіль чумаки утворювали «валку» з кількох десятків возів, обирали «отамана», що керував у дорозі. «Слово «отаман», – зазначав Б. Мартос, – походить від давніх арійських слів: ота (отець) і ману (дух, думка); це показує, що вибір отаманів для керування спільними працями походить з прадавніх часів» [17, арк. 2].

У нарисі йдеться про співпрацю людей у різних артілях, зокрема рибальських, члени яких налагоджували вилов, ділилися рибою чи вирученими від її продажу грошима. Понад триста років по всій Україні були поширені церковні братства, які займалися справами не тільки релігійного характеру, але й надавали матеріальну допомогу, зокрема померлим братчикам, влаштовували похорон. Деякі з братств утримували школи, лікарні і т. ін.

Автор наголошував на змінах, що відбулися в суспільстві під впливом розвитку цивілізації. Чим спокійніше ставало життя (зменшувалася степова небезпека), тим більше розвивався індивідуалізм, люди замикалися в особистих інтересах. Поряд із прислів'ями «В гурті добре і кашу їсти», «Дружній череді і вовк не страшний», «Громада – великий чоловік», створилися нові прислів'я, зокрема «Моя хата з краю, я нічого не знаю», «Гуртове – чортове» [17, арк. 2, 3].

Проте, за спостереженням Б. Мартоса, завжди знаходилися люди з громадською ініціативою, з широким поглядом на життя, що менш свідомих, інертних кликали до спільної праці, до самодопомоги і взаємодопомоги. Були діячі, що сподівалися підняти добробут населення шляхом самодопомоги і співпраці,

беручи за зразок західноєвропейську кооперацію, яка тоді досягла вже значного розвитку. У числі тих, хто ретельно брався за пропаганду кооперативних ідей Б. Мартос називав М. Балліна, В. Козлова, О. Брильянтова, В. Антоновича, М. Зібера, М. Драгоманова, Ф. Вовка, та ін. [17, арк. 4].

Учений згадував про створення у 1863 р. селянами хліборобської артїлі в Сорокському повіті (Бессарабія), що дала учасникам за рік 560 карбованців (280 доларів). На ці гроші артіль поширила своє господарство, заарендувала декілька десятин землі, а 150 карбованців виділила на організацію крамниці [17, арк. 4].

Далі в нарисі йдеться про заснування в 1866 р. Харківського споживчого товариства, про розвиток його господарської діяльності й занепад через недосвідченість керівників і несвідомість членів – пайовиків кооперативного товариства. У нарисі також повідомляється про виникнення інших споживчих товариств (у Києві, Одесі, Катеринославі, Херсоні, Миколаєві, Чернігові, Борзні, Ізюмі), а також першого в Україні ощадно-позичкового товариства в м. Гадяч (Полтавщина) в 1869 р. і першого кредитного товариства (без пайових внесків, райфайзенівського типу) в 1897 р. у с. Іванківці Прилуцького повіту на Полтавщині. Автор теж висвітлив історію зародження сільськогосподарських товариств, що утримували склади сільськогосподарських машин та будівельних матеріалів, чинили спроби кооперативного збуту сільськогосподарських продуктів.

Б. Мартос високо оцінив діяльність кооперативного діяча Миколи Левитського, розкрив сутність кооперативних ідей Миколи Балліна, який вважав, що здійснювати кооперацію спонукає людей як власна вигода, так і бажання добра та «природне прагнення жити по-божому, по правді» [17, арк. 8]. На думку М. Балліна, до якої апелює автор, підвалинами кооперації є взаємне співчуття, взаємна доброзичливість і особливо – любов і приязнь. Кооперація для нього не є тільки засобом для поліпшення матеріального становища людей, «вона стала засобом для удосконалення всього людського суспільства» [17, арк. 9].

Цитований кооперативний діяч мріяв про народні доми, котрі мали вміщувати споживчі крамниці, кооперативне виробництво, різні курси, музеї. Ця думка М. Балліна почала здійснюватися на

початку XX ст. Перед Першою світовою війною такі кооперативні народні доми були вже в Україні в багатьох селах. М. Баллін пропагував артіль – товариства робітників чи ремісників, що мали провадити гуртом те чи інше виробництво. З пропагандою цього виду кооперації, як наголошував Б. Мартос, активно у кінці XIX ст. виступив М. Левитський. У 1873 р. він заснував артіль серед гімназистів, а в 1894 р. – першу в Україні хліборобську артіль у селі Федварі (Херсонщина). У 1906 р. кооператор створив робітничу артіль з друкарських робітників міста Києва. Б. Мартос повідомив, що М. Левитський заснував більше 120 хліборобських артілей, більше сотні робітничих та ремісничих артілей, понад 30 споживчих товариств. Він вважав М. Левитського палким апостолом кооперації, який «все життя поклав на пропаганду кооперативних ідей і організацію артілей, роз'їжджаючи по всій Україні й поза Україною, занедбавши заради того свою адвокатську практику і терплячи матеріальні недостатки» [17, арк. 12].

Б. Мартос наголосив, що засновані М. Левитським артіль спочатку розвивалися добре, їх учасники поліпшували свій добробут. Але через брак свідомості й кооперативного знання виникали непорозуміння й суперечки, що призводили до занепаду. Кооперативним товариствам необхідна була інструкторська допомога. Таку допомогу почали надавати органи земського самоврядування, передусім, завдяки ухваленню в 1904 р. у Росії закону про управління справами дрібного кредиту. Було збільшено кошти для кредитування кооперативів, створено штат інспекторів дрібного кредиту, які своїми порадами допомагали розвитку кооперативів. Земські управи отримували змогу організовувати земські каси дрібного кредиту і при них утримувати кооперативних інструкторів, які своїми порадами спрямовували діяльність нових кооперативів. Ці заходи сприяли зростанню кількості кооперативів, випадки ліквідації кооперативів порідшали [17, арк. 13].

У нарисі йдеться і про значення кооперативних союзів (об'єднань кооперативів), про заходи М. Балліна і В. Козлова ще в 1871 р. щодо організації кооперативного товариства з функціями союзного об'єднання для гуртового продажу товарів. Але влада не дозволила проводити кооперативний з'їзд і, відповідно,

ухвалювати рішення про заснування об'єднання – союзу кооперативів. Автор нарису зазначив, що мережа кооперативних союзів в Україні набула розвитку лише на початку XX ст., особливо після 1911 р., коли російський уряд дозволив утворювати такі організації, як фінансові центри. Щоправда в 1908 р. було засновано Київський союз споживчих товариств. Його фундаторами були 160 споживчих товариств. «Це був перший союз споживчих товариств в Україні і другий в Росії (перший був Московський)», [17, арк. 15], – нагадував учений.

У нарисі осмислювалася роль, яку відіграли в історії кооперації С. Бородаєвський та В. Доманицький. Сергій Бородаєвський займав високий адміністративний пост у Петербурзі і зробив вагомий внесок у поліпшення правового становища кооперації, був автором багатьох книг і статей з кооперації. Василь Доманицький відзначився працею на селі як пропагандист і організатор кооперативів. Б. Мартос теж вказав на чинники, що сприяли розвитку споживчої кооперації на початку XX ст., зокрема вплив Першої світової війни. Населення наочно побачило вигоди споживчої кооперації в порівнянні з приватними торговцями, які, скориставшись нестачею товару, його перепродали, а потім продавали за значно підвищеними цінами. Це й призводило до зростання кількості споживчих товариств і збільшення кількості їх членів.

Один із розділів нарису Б. Мартос присвятив боротьбі за господарську незалежність української кооперації. Він наголошував, що провід у кооперативах був у руках розвинених, здебільшого національно свідомих селян. На них відбився вплив революційної української партії (РУП) і після революції 1906 р. вони доклали свою громадську активність до праці в кооперації. У містах чимало українських революціонерів під час реакції, що запанувала після революції, теж звернули свою увагу на кооперацію [17, арк. 18].

Б. Мартос згадував, що в 1912 р. у Києві заснувалося товариство «Наша кооперація» – ідеологічно-керівна організація, яка об'єднала близько 150 членів-кооператорів. Вона видавала український двотижневик «Наша кооперація». Журнал виходив у 1913–1914 рр. поки не був закритий адміністрацією. Київський кредитний союз видавав журнал «Комашня» («Муравейник»)

українською і російською мовами. На Поділлі виходив кооперативний часопис «Світова зірниці». Статті на кооперативні теми містили часописи «Хлібороб», «Рілля», «Слово» та ін. Учений слушно стверджував, що кооперативна преса сприяла поширенню знань про кооперацію.

Поряд із кооперативною свідомістю ширилася і національна. Національно свідомі українські кооператори поставили собі завдання організувати українську кооперацію незалежно від московської. В 1915–1917 рр. відбулося кілька конференцій за участі представників кооперативних союзів України. Основною темою цих зібрань, як зауважував Б. Мартос, була організація кооперативних установ, які своєю діяльністю мали об'єднувати всі кооперативні союзи України [17, арк. 20].

У розділі «Українські кооперативні центральні установи» Б. Мартос зазначав, що царська влада, дозволивши створити союзи кооперативів, нізащо не погоджувалась дозволити крайові кооперативні об'єднання – союзи союзів. Тільки з виданням кооперативного закону в 1917 р. з'явилася можливість організовувати центральні кооперативні установи. Тоді розпочав свою діяльність Дніпровський союз споживчих товариств, який потім перетворився на союз споживчих союзів (Дніпросоюз). На 1 січня 1920 р. до його складу входило 80 споживчих союзів, які, у свою чергу об'єднували близько 9 000 споживчих товариств. Завданням Дніпросоюзу було об'єднання закупівель товарів для споживчих товариств. Цей союз також узявся до організації власного виробництва товарів (придбав велику миловарню, фабрики – трикотажну, шевську, тютюнову, емальованого посуду, майстерню бляшаних виробів, сушарню цикорію й соляний промисел в Криму [17, арк. 22].

Учений підкреслював, що Дніпросоюз приділяв велику увагу культурно-просвітницькій діяльності: видавав журнал «Кооперативна зоря», мав власну друкарню, видавав книги і брошури, відкрив школу споживчої кооперації ім. Василя Доманицького. У його театральній та музичній секціях працювали артисти, музиканти, поети (Л. Курбас, К. Стеценко, П. Тичина та інші). При Дніпросоюзі діяли мандрівна капела «Думка», кіноательє і єдина в Україні нотозбірня [17, арк. 23].

У нарисі йдеться і про перетворення в січні 1918 р. Київського Центрального сільськогосподарського кооперативного товариства, що виникло в 1915 р., у Всеукраїнський сільськогосподарський кооперативний союз («Централ»). Його завданням було постачати кооперативним союзам сільськогосподарські машини і знаряддя, будівельні матеріали. Б. Мартос констатував заснування кооперативними союзами Українського кооперативного банку (Українбанку), Всеукраїнського союзу продукційних кооперативів (Трудсоюзу) в Одесі (першим головою його був ініціатор створення цього союзу кооперативний діяч С. Бородаєвський).

Для об'єднання й координації чинності всіх кооперативних союзів і центральних установ, писав Б. Мартос, у 1917 р. було засновано Центральний український кооперативний комітет. Його діяльність особливо активізувалася з початку 1918 р. Комітет видавав місячник «Українська кооперація» з теоретичними й інформаційними статтями, протягом року організував два всеукраїнські кооперативні з'їзди, організував високу кооперативну школу «Кооперативний інститут» ім. М. Туган-Барановського, розробив статут кооперативного страхового союзу. При комітеті постійно відбувалися наради представників українських центральних кооперативних установ для розгляду різних конкретних питань кооперативного життя, зокрема для розмежування діяльності кооперативних установ. Центральний кооперативний комітет користувався великим авторитетом по всій Україні, особливо, коли на його чолі став М. Туган-Барановський, зазначив Б. Мартос і дав коротку характеристику праці видатного колеги.

Завершується нарис розділом про культурно-просвітницьку діяльність кооперативних організацій. Б. Мартос наголосив, що українські кооператори бачили в кооперативах не тільки торговельні чи банківські установи, а й могутній культурний і моральний чинник, що впливав на все суспільне життя [17, арк. 27].

Учений констатував, що широко розвинути культурно-просвітницьку діяльність, причому українською мовою, дала змогу революція. Окремі кооперативи, особливо споживчі товариства, організовували концерти, аматорські вистави, підтримували хори й драматичні товариства, налагоджували торгівлю книгами. Кооперативні союзи влаштовували курси й різні лекції,

видавали журнали і брошури, постачали товариствам книжки, утримували інструкторів культурно-просвітницької діяльності і навіть роз'їзних режисерів і хормейстерів, відкривали бібліотеки й читальні. На кошти кооперативних союзів діяли чотири школи й один театр [17, арк. 28].

Кооперативні союзи також видавали книжки. Так, за три роки Полтавська спілка споживчих товариств видала 41 назву, Катеринославський союз – 30 назв, Дніпросоюз випустив 54 книги. За 1917–1919 рр. кооперативні союзи опублікували мільйони примірників наукових, науково-популярних й інших книжок. Виникла потреба скоординувати кооперативну видавничу діяльність. Тому Рада Центрального українського кооперативного комітету вирішила організувати окремий видавничий центр – Всеукраїнський кооперативний видавничий союз («Книгоспілка»). Б. Мартос згадував, що установчі збори цієї організації відбулися 28 травня 1918 р. Членами спілки стали понад 90 кооперативних установ. Незважаючи на несприятливі економічні й політичні умови «Книгоспілка» розвинула активну діяльність. До роботи в спілці було залучено кілька десятків видатних науковців і літераторів. За перші два роки було видано більше 40 книжок, а всього підготовлено схвалено до друку близько 500 книжок [17, арк. 29].

Культурно-просвітницька діяльність кооперативів, як наголошував Б. Мартос, притягала до них симпатії населення і піднімала його свідомість, що своєю чергою сприяло розвитку кооперативів. Перед українською кооперацією розкривалися величезні перспективи, які, втім, були перекреслені більшовиками. Часом кооперативний рух набував зовсім некооперативного змісту; часом кооперативи перетворювалися в державні установи або розпорядженням влади зовсім припиняли свою діяльність [17, арк. 29].

Серед перших публікацій Б. Мартоса про кооперацію була стаття в Полтавському журналі «Хуторянин» під назвою **«Старосанжарське споживче товариство»** [34, с. 220].

На початку 1914 р. Борис Миколайович як інспектор кооперації Полтавського губернського земства взяв участь у загальних зборах Старосанжарського споживчого товариства. Про почуте на зібранні він опублікував статтю, в якій дав слушні

поради щодо налагодження ефективної діяльності не тільки вищезгаданого, а й інших споживчих товариств. Зокрема, Б. Мартос зазначав, що Старосанжарське товариство споживачів існує вже п'ять років і його товарооборот досягнув майже 20 тисяч карбованців. Хоча в товаристві тільки 140 членів, ним жваво цікавиться населення всього містечка. Прикметно, що Старі Санжари на ту пору були одним із «найбільш кооперативних» у Полтавській губернії: крім споживчого, там функціонували кредитне і сільськогосподарське товариства [34]. Поширення кооперативних ідей і практик зумовлювалося освіченістю й активністю старосанжарців. Зауважимо, що в містечку разом з хуторами тоді числилося близько 6 000 жителів, було 5 церков, дві парафіяльні школи, земське училище (з 1846 р.) [41, с. 833].

Беручи до уваги протокол ревізійної комісії товариства, Б. Мартос висловив пропозиції щодо вдосконалення торгівлі. Зокрема, рекомендував не захоплюватись торгівлею мануфактурними товарами, що може згубно відбитися на слабких товариствах: «Найменша помилка, невдало вибраний малюнок або сорт матерії, – і в крамниці утворяться надмірні залишки товарів, котрі є мертвим капіталом, лежать у крамниці два-три роки і не завжди можуть бути продані навіть із значною знижкою» [34, с. 220].

Старосанжарський кооперативний «Народний дім», який власним коштом спорудили й утримували споживче, кредитне і сільськогосподарське товариства.

Інший недолік у роботі товариства Борис Миколайович убачав у відпуску товарів у борг. За даними ревізійної комісії, було відпущено товарів у борг на 800 крб., що складало майже половину обігового капіталу. Таке явище, як зазначав автор аналізованої статті, простежувалося в багатьох споживчих товариствах і шкідливо впливало на їхню діяльність. Щоб уникнути зменшення обсягів товарообороту, товариства змушені були брати товари у борг у гуртовиків і нерідко опинялися у них у кабалі.

У статті Б. Мартос схвально відгукнувся про спорудження у Старих Санжарах великого будинку – народного дому з простою залогою, що зводився на кошти місцевих кооперативів (споживчого, кредитного і сільськогосподарського). Він висловив сподівання, що й інші села підуть за містечком, широко розвиваючи свою діяльність щодо впорядкування народного життя [34, с. 221].

У 1915 р. за участі Б. Мартоса Полтавське губернське земство опублікувало нарис **«Огляд споживчих товариств Полтавської губернії за 1913 р.»** (далі «Огляд») [39]. Як зазначав кооператор у передмові, видання стало результатом обстеження споживчих товариств краю, здійсненого в 1914 р. згідно з програмою, схваленою на нараді губернських інструкторів-кооператорів. Усього в 10 повітах було обстежено 189 товариств – що складало більше половини наявних у 1913 р. Таким чином, наголошував Б. Мартос, зібраних даних виявилось цілком достатньо для того, щоб виробити уявлення про становище споживчих товариств губернії. Далі йдеться про те, що зведення збирались інструкторами не за допомогою анкет, а шляхом обстежень споживчих товариств на місцях.

За твердженням Бориса Миколайовича, зібраний матеріал виявився настільки цінним, що виникла думка опрацювати його так, щоб «Огляд» не тільки міг бути запропонований увазі інструкторів та інших осіб, які цікавилися кооперативним рухом, але й щоб керівники кооперативів змогли побачити причини слабкого їхнього розвитку. Тому упорядники нариса надали загальнодоступної форми викладу, ввели в його текст пояснення, що розкривали значення числових даних, уміщених у таблицях. Проте, попереджав кооперативний діяч, при користуванні

матеріалами збірника потрібно пам'ятати, що щомісяця ставали зміни у кількості споживчих товариств, оскільки через брак робочої сили вони закривалися в роки війни десятками. (Станом на 1 липня 1915 р. із 515 споживчих товариств, що виникли на Полтавщині, припинили своє існування – 105 [39, с. 2]). Водночас, протидіючи непомірному зростанню дорожнечі, населення створювало нові товариства. До речі, в період підготовки «Огляду» до видання були отримані дані про діяльність споживчих товариств деяких повітів і за 1914 рік. Віднайшовши відображення в нарисі, вони дають підстави робити висновки про ті зміни, що відбулися за рік у стані споживчих товариств губернії, стверджував Б. Мартос.

«Огляд» містить 11 розділів: про кількість споживчих товариств, чисельність пайовиків, розмір пайових внесків, пайового та інших капіталів, обороти і прибутки, внутрішнє життя кооперативів, їхній взаємозв'язок та ін. У додатках видання було зосереджено баланси споживчих товариств окремих повітів, а також список усіх споживчих товариств, що виникли за двадцять років – від 1895 до 1 липня 1915 рр. (чинних і тих, що припинили діяльність) із зазначенням року відкриття, поштової та залізничної адрес. У нарисі також публікувалися фотографії кооперативних закладів, серед яких – і новозбудований народний дім у Старих Санжарах.

Згідно з даними «Огляду» на 1 січня 1914 р. у Полтавській губернії налічувалося 435 споживчих товариств (разом з тими, що закрилися в різний час), що становило майже 1/20 частину всіх споживчих товариств Російської імперії. У споживчих товариствах, які надали дані про кількість об'єднаних членів (пайовиків), було разом 15 079 членів. Більшість споживчих товариств Полтавської губернії об'єднувала тоді в середньому 90 осіб. Беручи до уваги, що кожний член споживчого товариства Полтавщини представляв одне господарство, виявлялося, що 5,2 % усіх господарств були об'єднані в споживчі товариства і за розрахунками упорядників «Огляду» на 1 000 душ населення зацікавлених у кооперації припадало 52 особи. Для порівняння в нарисі повідомляється, що по всій Росії на 1 січня 1914 р. на 1 000 душ населення налічувалося зацікавлених у споживчій кооперації 40 чоловік, натомість в Англії, наприклад, цей показник сягав 300, у Швейцарії – 600.

В окремому розділі «Огляду» повідомлялося про розмір пайових і вступних внесків, обігові кошти, пайовий і спеціальний капітал, борги фірмам за товари. Найбільше споживчих товариств визначили пай у розмірі 5 крб., у 20 товариствах пай дорівнював 10 крб., в окремих кооперативах він становив 1–4 крб. Заслужує на увагу те, що в нарисі всебічно проаналізована наявність обігових коштів споживчих товариств, указано на недоліки в роботі конкретних товариств щодо формування власних обігових коштів. Були споживчі товариства, йшлося в «Огляді», з мізерними власними обіговими коштами, яким, проте, вдавалося існувати. Наприклад, «Худоліївське споживче товариство (Хорольського повіту) існувало 11 років, мало 83 крб. власних обігових коштів, заборгованість його сягала 1 007 крб. 68 коп., що у 12 разів перевищувало його власні кошти» [39, с. 13] Споживчі товариства змушені були позичати гроші у приватних осіб, службовців товариства, кредитних кооперативів. Два джерела позик – займи у приватних осіб і службовців – шкідливі для товариства, зазначалося в «Огляді»: «В одному випадку високі відсотки, в другому – залежність від службовців ведуть товариство до поступової загибелі» [39, с. 17].

Дослідники спільно з Б. Мартосом ґрунтовно проаналізували показники товарообігу споживчих товариств. Наприклад, зіставили суму реалізованих споживчими товариствами товарів в середньому на одне господарство з річним бюджетом селянської сім'ї. Також у нарисі було згруповано споживчі товариства залежно від суми реалізованих товарів. В «Огляді» відобразилися дані про обсяги товарообороту окремих споживчих товариств; порівняні середні обсяги товарообороту споживчих товариств Полтавщини і деяких країн Європи. Упорядники дійшли наступного висновку про діяльність споживчих товариств: «Наші товариства споживачів розвивалися в дуже ненормальних умовах і не могли до 1914 року стати більш-менш помітною величиною в господарському житті губернії. Населення усвідомлювало необхідність організації розподілу продуктів без посередництва приватно-торговельного елемента, створювало громадські крамниці, але на шляху траплялися перешкоди, котрі через недовідченість керівників споживчих крамниць робили неможли-

вим правильний розвиток їх, і їм залишалось хоч як-небудь жити, – тільки би вціліти до кращих днів» [39, с. 26].

Важливо, що в «Огляді» висвітлено дані про прибутки і збитки споживчих товариств. Рахуючись з економічним укладом суспільства, споживачі товариства не могли відмовитися від прибутків і реалізувати товари за собівартістю. Проте в нарисі і згодом у наукових працях Б. Мартоса зустрічаємо обґрунтування тези про те, що прибуток споживчих товариств від реалізації товарів – це скоріше заощадження населення, ніж прибуток у прямому значенні цього слова: він повертається до кишені споживачів шляхом нарахування дивідендів на паї і премії пропорційно до суми закуплених покупцями товарів [39, с. 27].

В «Огляді» зазначалося, що в середньому на одне споживче товариство Полтавщини в 1913 р. припадало 430 крб. прибутку. Водночас цей показник дорівнював (у карбованцях) у Бельгії 7 929 крб., у Німеччині – 9 085 крб. З отриманої суми прибутку споживачі товариства Полтавської губернії відраховували крім дивідендів і премії на закуплений товар, у запасний капітал і капітал на будівництво, на поповнення обігових коштів, винагороду членам правління і ревізійної комісії, на просвітні потреби, доброчинність тощо. Споживчі товариства надавали перевагу преміям на закуплений споживачами товар, а не нарахуванням дивідендів на паї. Сума премії на закуплений товар за 1913 р. становила по всіх товариствах разом 18,7 тис. крб., тоді як сума дивідендів на паї – 9,7 тис. крб. [39 с. 34]. Отже, через розподіл прибутку заохочували купувати товар у крамницях споживчої кооперації. Що стосується збитків споживчих товариств, то їх зазнали 18 кооперативних організацій на загальну суму 6 849 крб. 36 коп. [39, с. 31]

Негативним явищем у діяльності споживчих товариств був відпуск товарів у борг. Наголошуючи на цьому в «Огляді», Б. Мартос згодом повернеться у своїх наукових працях. 145 споживчих товариств губернії повідомили про борги членів товариства за товари, що сягали 50,3 тис. крб. Мало того, було відпущено товарів у борг стороннім особам на 11,5 тис. крб. [39, с. 37] Роздаючи товари в борг, споживачі товариства втрачали значну суму обігових коштів, крім того, у них з'являлися збитки у вигляді безнадійних боргів. Сума розданих у борг товарів іноді

перевищувала розмір пайового капіталу. Наприклад, вартість товарів, розданих у борг у Худоліївському товаристві Хорольського повіту, перевищувала суму пайового капіталу у 9 разів, у Хомутецькому товаристві Миргородського повіту – більше ніж у 10 разів [39, с. 38].

В «Огляді» йшлося і про організацію торговельної діяльності споживчих товариств. Повідомлялося, що переважна більшість товариств мали тільки по одній крамниці і надавали перевагу торгівлі бакалійними товарами і борошном; книгами, наприклад, торгували тільки дві крамниці – в Полтавському і Кобеляцькому повітах. Спиртними напоями торгували 26 товариств. Найбільш ходовими товарами у споживчих товариствах були цукор, гас, тютюн, чай, сіль, сірники [39, с. 41]. Сільські споживчі товариства здійснювали закупку товарів переважно в повітових містах. Для товариств Переяславського і Прилуцького повітів центром закупівель був Київ. Міські споживчі товариства, володіючи відповідно великими коштами, закуповували товари не тільки у місцевих фірм, але і в Москві, Одесі, Києві та інших великих торгових центрах [39, с. 42].

У дослідженні відображалися й інші показники, що характеризували споживчі товариства Полтавщини. Ішлося про майно товариств, страхування майна і товарів, відповідальність службовців, заробітну плату, про зв'язки споживчих товариств між собою і спілкове будівництво, про внутрішнє життя споживчих товариств і перешкоди у їхній діяльності та ін.

Результати обстеження споживчих товариств Полтавщини, свідчать про ще майже непомітну їхню роль у господарському житті губернії. Діяльність товариств супроводжувалася, зокрема, заплутаністю обліку, розтратами, іншими зловживаннями. Та все ж на час видання «Огляду» (1915 р.) автори відзначили неухильне зростання кооперації: і числа товариств, числа членів-пайовиків, що припадає в середньому на одне товариство, обсягів товарообороту і прибутків. Війна, зруйнувавши правильну доставку товарів і давши можливість приватним торговцям підняти ціни на товари до небувалих розмірів, довела населенню, що тільки громадська організація може захистити його від жерливості торгових посередників, які намагаються і радість, і біду народну використати з метою наживи [39, с. 61–63].

Ознайомлення інспектора кооперації Б. Мартоса з результатами обстежень споживчих товариств Полтавщини та його участь у підготовці нарисів про споживчі товариства губернії в 1914–1915 рр. стали надійним підґрунтям для досліджень кооперативного руху в майбутньому. Згодом у своїх наукових працях Борис Миколайович не раз буде повертатися до проблем розвитку кооперації, її значення для економічного, культурного, соціального поступу, ефективності господарювання і зміцнення фінансового становища споживчих товариств, підготовки фахівців, важливості проведення ревізії господарської діяльності кооперативних організацій і т. ін.

На період перебування Б. Мартоса в Києві (1917–1919 рр.) припадають його публікації в кооперативній періодичній пресі, листи до кооперативних об'єднань і до кооператорів. Так, невдовзі після III Всеукраїнського кооперативного з'їзду, що відбувся у Києві 26–29 травня 1918 р., у журналі «Українська кооперація» вчений виклав погляди щодо **розмежування діяльності кооперативних спілок** [32]. Ухвалені з'їздом рішення, на думку Бориса Миколайовича, мали спонукати до плановірності в кооперативному будівництві, призвести до вжиття заходів щодо усунення конкуренції між кооперативними організаціями, що сприятиме найбільш доцільному використанню їхніх матеріальних та інтелектуальних сил. «Зараз ми бачимо в кооперативному рухові трохи не таку саму анархію, як і в буржуазному торговельному апараті, – писав Б. Мартос. – В одному і тому селі, часто-густо на тому ж базарі, можна бачити крамниці різних споживчих товариств, які не тільки не об'єднують своєї діяльності, а навіть не хочуть її координувати. Не краще стоїть справа і з союзами кооперативів. Одкриваються вони без усякого плану. В одному повіті їх декілька (на Харківщині на 12 повітів – коло 40 спілок), а в другому повіті нема ні одного; райони діяльності їх переплутані; жоден, із них не зазначив собі ясних завдань, не виробив точного плану діяльності...» [32, с. 47].

Пояснюючи причини хаотичності в кооперативному русі, вчений наголошував, що в Україні не було центрів, які б регулювали торговельну діяльність кооперативних спілок. «Існуючі тепер центри, засновані трохи не вчора, ще слабкі, лише намагаються керувати справою. Навіть досі не вироблено організацій-

ного плану, статистика тільки що розпочинається. В розпорядженні центральних та обласних організацій нема відповідних інструкторських сил, бо існуючий інструкторський персонал ще занадто молодий по кооперативній роботі і здебільшого пристосований до обслуговування окремих кооперативів, а не спілок. В окремих випадках немало роль відіграє особистий егоїзм, завдяки якому керівники спілок намагаються поставити свою спілку не на те місце, яке належить їй по об'єктивних умовах» [32, с. 49].

Б. Мартос вважав, що центральні, обласні, районні й дрібно-районні спілки кооперативів повинні розмежувати свою діяльність так, щоб одна не повторювала роботу іншої. Він обґрунтував доцільність функціонування таких об'єднань у кооперації, як центральні спілки; обласні спілки; районні спілки; спілки дрібнорайонні. Кооперативний діяч теж визначив основні завдання цих об'єднань (Детальніше про це див. у додатку до книги).

Вважаємо за доцільне зупинитися на рішеннях I Всеукраїнського кооперативного інструкторського з'їзду (13–17 липня 1918 р.), який визначив завдання кооперативно-інструкторської роботи кооперативних союзів і центрального українського кооперативного комітету (ЦУКК), головою якого був Б. Мартос. Учасниками з'їзду були 270 делегатів-кооператорів з усієї країни. У доповідях, зокрема, виокремлювалися завдання кооперативного інструктора: налагодження діловодства в усіх видах кооперації, координація співпраці, напрями щодо вдосконалення методів інструктування, планової ревізії кооперативів, організації статистики, кооперативної пропаганди, освіти, організації курсів, кооперативних шкіл і т. ін. Багато уваги було надано питанню загальних культурно-освітніх завдань кооперації та ролі інструктора в їхньому виконанні. В ухваленій з'їздом резолюції йшлося про необхідність піднесення кооперативної та загальної свідомості членів кооперативів. Передбачалося, що кооперативні спілки мають засновувати при собі культурно-просвітницькі відділи під керівництвом члена правління, надавати кооперативам матеріальну й моральну допомогу в організації народних домів, а також підготовці курсів, лекцій, читань, бесід; до культурно-просвітницької роботи слід залучати місцеві сили «Просвіт» та інших подібних організацій. З'їзд висловив побажання, щоб у кооперативах були спеціальні інструктори чи під-

розділи, яким було б доручено керівництво культурно-просвітницькими справами. Важливого значення надавалося поширенню знань про кооперацію серед молоді. Рекомендувалося у шкільних підручниках відвести місце статтям про кооперацію, а також організовувати серед школярів зразкові кооперативи [5, с. 198, 199].

Щодо розглянутого на з'їзді реферату «Про суть і зміст інструкторської праці взагалі й у зв'язку з сучасним моментом» з'їзд прийняв резолюцію голови Управи ЦУКК Б. Мартоса такого змісту: «Констатуючи, що розвиток кооперації і розвиток у населення свідомості економічних, громадських та національних інтересів тісно зв'язані один з другим, один одного підтримуючи, один одному сприяючи, являючись то причиною, то наслідками один одного, з'їзд не тільки вважає обов'язком інструктора на Україні вести свою роботу, рахуючись з національними особливостями, як українців, так і інших національних груп, але визнає, що в зміст роботи інструктора входить, oprіч допомоги кооперативам, ширення серед людності економічного знання, громадської та національної свідомості» [5, с. 199].

Важливим результатом I Всеукраїнського інструкторського з'їзду було утворення Ради інструкторів при ЦУКК, яка стала, між іншим, суттєвим допоміжним органом комітету в його ідеологічно-керівних завданнях. Заслуговує на увагу й те, що з'їзд визнав за доцільне скликання найближчим часом спеціального з'їзду працівників культурно-просвітницької діяльності кооперативів та позашкільної освіти взагалі. Його підготовку доручили Українському центральному кооперативному комітетові.

Оригінальною є публікація Б. Мартоса «**Лист до земляків кооператорів**» [27] (див. текст роботи в додатках до цієї книги). Відповідаючи на звернення приятеля Федора, Б. Мартос наводив дані про ті вигоди, які давала крамниця споживчого товариства у перший рік її існування, тобто в 1914 р. Відомо, що споживче товариство продавало товари дешевше, ніж приватні крамарі. Це спонукало останніх теж знижувати ціни на товар. Але влітку почалася війна, а згодом уже не вистачало деяких товарів, писав Б. Мартос. Приватні крамарі відразу ж підняли ціну на дефіцитні товари (гас, сіль, мило) вдвічі-втричі. Тоді люди ясніше побачили, яка користь від споживчого товариства. Проте, йдеться в

листі кооперативного діяча, для закупівлі потрібних населенню товарів і ведення торгівлі споживчим товариством не вистачало коштів.

Б. Мартос дав відповідні розрахунки, скільки потрібно грошей для споживчого товариства, щоб забезпечити торгівлю широким асортиментом товарів. З початком війни і здорожчанням товарів, пояснював він, вже тими капіталами, що їх мали споживчі товариства, обійтись було неможливо. «Всі криком кричать, що в крамниці товару мало, а нема того, того щоб внести більше паїв» [27, с. 7] – наголошував вчений. На конкретних прикладах він показував, скільки в нових умовах господарювання потрібно було коштів і для споживчих товариств, і для їх об'єднань – спілок, зокрема Полтавської спілки споживчих товариств. Б. Мартос нагадував у листі, що кооперативні організації повинні мати кошти не тільки для здійснення торговельних операцій, а й для налагодження виробництва товарів. «Чим більше фабрик та заводів перейде до рук кооперативних спілок тим легше боротися із спекуляцією», – стверджував автор листа [27, с. 10].

У спогадах Борис Миколайович наголошував, що з 1917 р. почався новий період в історії української кооперації. По всій Україні засновувалися кооперативні спілки, а разом із тим народилися всеукраїнські кооперативні центральні об'єднання: 1) Український народний кооперативний банк («Українбанк») – центральна спілка кредитної кооперації; 2) Дніпровська спілка споживчих спілок України («Дніпросоюз») – центральна спілка споживчої кооперації; 3) Центральний український сільськогосподарський кооперативний союз («Централ») – центральна спілка сільськогосподарської кооперації; 4) Всеукраїнський кооперативний видавничий союз («Книгоспілка») – книгарсько-видавнича кооперативна спілка; 5) Український кооперативний страховий союз («Укострахсоюз») – центральна спілка із страхування; 6) Український центральний кооперативний комітет («Коопцентр») – центральне ідейно-академічне, статистичне і культурно-просвітнє кооперативне об'єднання. Осередком кооперативного життя став Київ [20].

«Перед кооперацією відкрилися широчезні простори вільної діяльності, – зазначав Б. Мартос, – і за короткий час вона вияви-

ла надзвичайну енергію в кооперативному будівництві і великі здібності в роботі по обслуговуванню різнорідних потреб населення України. В той час, коли все кругом, під ударами революції й контрреволюції рушилося, кооперація будувала нове життя і захоплювала з кожним днем все ширші простори для своєї діяльності. За три роки вільного існування українська кооперація, незважаючи на безперестанну громадянську війну, центром котрої також був Київ, розвинулась настільки, що вже не оставалося ні одної ділянки в житті українського народу, де б кооперація не стала твердою ногою. Перед кооперацією кожної країни стоять великі завдання зреформування економічного життя, а перед українською кооперацією, крім того, стоїть і ще одне завдання – національне відродження українського народу» [20, с. 2–3].

Заслуговує на увагу оцінка Б. Мартоса досягнень в організаційній побудові кооперативної системи України. Він писав: «Відносно кооперативного будівництва українська кооперація стала на шлях трьохступеневості, а саме: а) кооперативи, б) спілки кооперативів, в) спілки кооперативних спілок (центральної об'єднання). Кооперативів усіх видів (організацій першого ступеня) – кредитних, споживчих, сільськогосподарських, виробничих та інших, – в Україні є близько 30 тис. Спілок кооперативів (організацій другого ступеня) налічується близько 300, а центральних спілок (організацій третього ступеня), які були вже названі вище, – 6. Кооперативні спілки заснувались по всіх губернських та повітових містах і по видатніших торговельних містечках» [20, с. 4].

Доречно тут згадати і про статтю Б. Мартоса **«Українська державність і кооперація»**. У ній автор позитивно оцінював внесок кооперативних організацій у формування підвалин незалежної України, в розбудову української держави. Розпочинається стаття з розповіді про українську студентську громаду (УСГ) у Харкові, яка, поруч з політичною, приділяла увагу культурно-просвітницькій і кооперативній діяльності. Учений зазначав, що студенти, перебуваючи на селах чи в повітових містах, мали вести агітацію за створення кооперативів. Він доводив, що «Український національний рух зв'язувався чим далі, тим більше з кооперативним» [36].

У названій вище праці Б. Мартос наголошував, що надання допомоги кооперації передбачалося в програмах усіх українських політичних партій, а українські громадські діячі багато уваги приділяли організації кооперативів, вносячи в їхню діяльність національну ідею. У свою чергу, кооперативи були матеріальною основою українського національно-державницького руху. «З самого початку революції кооперативи організували по селах продаж українських книжок; з їх матеріальною допомогою поставали і розвинули свою діяльність «Просвіти» по селах і містечках. Щоденник «Народна воля» зміг виходити і покривати свої дефіцити тільки тому, що його фінансували кооперативні центральні. Завдяки цій підтримці, «НВ» мала великий тираж і через кооперативи розходилась по всій Україні, несучи на села політичну інформацію» – писав Б. Мартос [35, с. 227].

Водночас, даючи силу українському національному рухові, виховуючи майбутніх адміністраторів і політиків, беручи активну участь у творенні української державності, українська кооперація залишалася аполітичною. «Наші кооператори, – підсумовує автор статті, – ніколи не ставали на послуги тієї чи іншої політичної партії, при виборах до виконавчих органів у кооперативах бралися на увагу виключно особисті здібності і якості кандидатів, а не їхня партійна приналежність; на кооперативних з'їздах поруч із питаннями суто кооперативними обговорювалися хіба лише питання загальнонаціонального або державного значення, як от шкільництво, фінансова реформа, але ніколи не ставилися на обговорення питання суто політичного характеру. Тому на наших кооперативних з'їздах ніколи не було політично-партійної боротьби» [35, с. 228].

Заслуговує на увагу діяльність щодо фінансової підтримки кооперативними організаціями освітніх закладів. В умовах гетьманського уряду, від якого українські школи «не одержували нічого», – писав Б. Мартос, кооперативи взяли на себе обов'язок покривати дефіцит українських середніх шкіл, а «Полтавська споживча спілка організувала і утримувала Український університет у Полтаві» [35, с. 227].

Кооперативні організації також відіграли позитивну роль в усамостійненні української валюти, коли Центральна Рада видала перші українські гроші (купюра в 100 крб.). Не дивлячись

на їхню технічну недосконалість, наголошував Б. Мартос кооперативи «зразу ж і необмежено почали приймати нові гроші» [35, с. 228].

Важливе значення мають наукові розвідки Б. Мартоса з питань теорії кооперації. Саме цій проблемі йому довелося багато уваги приділити вже в перші роки науково-педагогічної роботи в Українській господарській академії в Подєбрадах. Вже тоді він написав одну з найголовніших його праць – **«Теорія кооперації»**, яка згодом, 1947 р. була перевидана [35]. На підставі її захисту він отримав звання професора Української господарської академії в Подєбрадах. При написанні підручника Б. Мартос використав праці з теорії кооперації М. Туган-Барановського, К. Коберського, О. Чаянова, В. Тотоміанца, Г. Шульце-Деліча, Ш. Жіда, Г. Мюллера, Г. Кауфмана, Е. Якоба та ін. Географія видань охопила такі міста, як Харків, Москва, Львів, Прага, Варшава, Берлін, Гамбург, Дрезден, Лейпціг, Париж, Базель... Це дало можливість Борисові Миколайовичу порівняти різні точки зору науковців на ті чи інші явища в кооперації та широко використати досвід світового кооперативного руху. З-поміж праць із теорії кооперації багатьох авторів курс лекцій Б. Мартоса вирізняється досить ґрунтовним висвітленням окремих питань. Як наголосив сам автор, готуючи підручник, він ставив собі за мету викласти загальні основи кооперації якомога стисліше, але так, щоб не випустити з поля зору нічого важливого. Учений висвітлив соціальні й економічні підстави кооперації, розкрив завдання кооперації та її соціально-економічну природу, організаційні принципи і кооперативні традиції. У праці ідеться про соціальні й економічні основи кооперації, суперечності та боротьбу в суспільстві за самостійне економічне становище.

У **«Теорії кооперації»** Б. Мартос розкрив роль у господарському житті таких його учасників як: а) підприємець, б) капіталіст, в) робітник, г) посередник і д) усі вони взяті разом як споживачі. У дослідженні видатного економіста мовиться і про обмін, лихварство, зиск, а також про корективи нерівного розподілу виробів у суспільстві: доброчинність, участь робітників у прибутках підприємства, товариства взаємної допомоги та інше. За твердженням вченого, кооперація являла собою один із засобів поліпшити добробут нижчих верств суспільства через

звільнення їх від визиску з боку верстви капіталістів. Він розглядав кооперацію як спільну діяльність певної групи людей, що мала завданням поліпшити свій матеріальний і духовний добробут шляхом організації кооперативів [35, с. 23].

У «Теорії кооперації», писав проф. М. Біда, Б. Мартос «кладе сильний натиск на соціальні підстави кооперації та її місію, яку вона повинна виконати, а при цьому різко підкреслює суперечності в суспільстві на тлі розподілу суспільного добра та існуючих запасів, надбаних тисячолітньою працею цілого ряду поколінь, але не розподілених рівномірно між усіма суспільними верствами; він доказує, що в руках порівнюючи невеликої частини суспільства є скупчені величезні капітали в різних формах, себто в формі володіння матеріальними засобами (сировина, машини, будинки, готові вироби), а також у формі права на володіння ними, себто: гроші, векселі, рахунки в банках тощо» [2].

На конкретних прикладах Б. Мартос висвітлив спроби організувати господарства без визиску, розкрив завдання кооперації, її соціально-економічну природу, багато уваги зосередив на класифікації кооперативів. Справедливо зазначав дослідник наукової спадщини українських кооператорів проф. С. Злупко, що «класифікація кооперативів свідчить про науковий підхід до кооперації взагалі, – бо класифікація економічних явищ – вимога економічної науки. Дотримуючись цієї вимоги, Б. Мартос критично оцінив усі до того відомі класифікації, обґрунтувавши власну класифікаційну модель кооперації» [10, с. 330].

Як наголосив С. Злупко, позитивною рисою «Теорії кооперації», є те, що її автор чітко визначив спільне та відмінне між кооперацією й іншими організаціями подібного типу, зокрема, так званими «фальшивими» кооперативами (псевдокооперативами). До них, наприклад, можна віднести товариства землевласників, які «самі не працюють у власному господарстві, а використовують найману працю для одержання зиску на вкладений капітал» [10, с. 329]. Важливо, що розділ однієї з лекцій курсу «Теорія кооперації» Б. Мартос присвятив проблемі фальшивих кооперативів і виродження кооперативів. Так, він схаактеризував сутність фальшивих кооперативів, причини і шляхи виродження кооперативів у капіталістичні підприємства або

добродійні товариства, які весь зиск спрямовували на добродійні цілі, замість того щоб внести його на розширення свого підприємства. «Взагалі не треба забувати, – писав учений, – що все те, що можна сказати про кооперативи, не розповсюджується на фальшиві кооперативи, і чим далі пішов процес виродження, тим менше підстав вважати дану організацію кооперативом і прикладати до неї ті чи інші висновки, зроблені відносно кооперативів» [35, с. 47].

У кількох лекціях розглянуто організаційні принципи кооперації. Автор висвітлив значення статуту кооперативного товариства, права й обов'язки його членів, порядок прийому нових членів і т. ін. У підручнику подано чимало корисної інформації про службовий персонал кооперативних організацій, про поліпшення умов праці та особливості оплати праці фахівців і виборних органів; про види капіталів та їх формування; порядок розподілу чистого зиску. Також викладено погляди щодо централізації і децентралізації в кооперативній системі; спілкового будівництва та розподілу праці між кооперативними установами. Б. Мартос засудив хаотичність у кооперативному русі і виступив за планомірність кооперативного будівництва на місцях, за доцільну організацію мережі кооперативних товариств. Автор «Теорії кооперації» зупинився на питаннях проведення кооперативних з'їздів, організації культурно-просвітницької діяльності.

Характеризуючи основну рису кооперативного руху, Б. Мартос підкреслив, що кооперація не шукає людей виняткової індивідуальності, а задовольняється людиною як такою: «Вона не каже їй забути свої власні інтереси, а навпаки, во ім'я цих інтересів вона кличе до об'єднання, до організації спільного господарства, до спільної праці, організованої на громадських принципах» [35, с. 19]. Маючи неабиякий досвід практичної роботи в кооперації й державних установах, Б. Мартос дав поради і щодо добору працівників кооперативних організацій. Він зазначив, що «в першу чергу керівник кооперативної установи повинен бути людиною порядною... Громадська справа не може мати керівником людину користолюбну або взагалі егоїстичну. Кооперації потрібні люди, що громадські справи ставили б вище своїх особистих, які в успіхах кооперативу бачили б найбільше

для себе задоволення. Разом з тим не треба забувати, що керівником може бути тільки людина сміла й з твердим характером, яка б при невдачах не падала духом, а, певна в вірності вибраного шляху, уперто йшла б до поставленої мети, підбадьорюючи слабодухих. При доброму бажанні така людина зуміє використати досвід і пораду своїх співробітників, бо принципи й традиції, якими живе кооперація, утворюють умови, в яких найліпше виявляється колективний розум, треба тільки хотіти й уміти його використати» [35, с. 158].

Як слушно твердив С. Злупко, праця Б. Мартоса належить до видатних пам'яток української кооперативної думки. За оцінками деяких фахівців, вона свого часу займала друге місце після «Соціальних основ кооперації» М. Туган-Барановського [10, с. 328]. Витяг з праці Б. Мартоса «Теорія кооперації» вміщен в додатку до цього видання.

Досліджуючи теоретичні основи кооперації, Б. Мартос у статті **«Кооператив як об'єкт вивчення»** [22] осмислював сутність кооперативу – основної ланки кооперативної системи. Більшість теоретиків кооперації, писав він, визнає такі істотні ознаки кооперативу: кооператив є об'єднання осіб; добровільність цього об'єднання; принцип рівноправності членів; принцип самодопомоги; поліпшення добробуту учасників, як мета; вигоди для членів не по кількості вкладеного капіталу, а відповідно до використання спільного підприємства та ін. [22, с. 47]

У статті багато місця належало полеміці про те, кого об'єднує кооператив – окремих осіб чи господарства. Автор не погоджувався з твердженням російського вченого І. Ємельянова про те, що кооператив є об'єднання господарств [22, с. 47–48], натомість обґрунтовував, що «кооператив є об'єднання осіб, а кооперація є об'єднання господарювання, себто діяльності; об'єднання ж самих господарств в кооперативах може часами і зовсім не бути» [22, с. 51]. Пояснюючи своє тлумачення сутності кооперативу, автор статті наголошував, що кожен кооператив з початку свого існування ще не мав жодного господарства, а засновував його через якийсь час. Так само при ліквідації, спочатку ліквідувалося господарство кооперативу, а вже потім сам кооператив. Отже, треба відрізняти кооператив від його господарства. Тим більше, що членами кооперативу могли бути й такі

особи, які зовсім не мали господарств, наприклад, молоді люди, які створювали будівельне товариство з метою забезпечити себе помешканням. Тут, на думку Б. Мартоса, можна говорити про об'єднання господарських потреб або об'єднання господарчих суб'єктів, тобто – осіб [22, с. 52–53].

Науковець зауважував: те, що кооператив є об'єднання не господарств, а господарів (осіб), було видно ще й з того, що кооперативи всіх видів брали на себе задоволення не тільки господарських потреб своїх членів, а розвивали і культурно-просвітню діяльність, об'єднаних у кооперативі осіб [22, с. 54].

Найбільше персональний характер, стверджував автор статті, виявлялося в робочих та промислових артілях. Артіль об'єднувала осіб та фізичну силу, і вважати, наприклад, артілі вантажників спілкою господарств було би абсурдом. Разом з тим про сільськогосподарські артілі М. Левитського можна було сказати, що в них були об'єднані господарства учасників, хоч і не повно [22, с. 55, 57].

Б. Мартос зупинився і на тому, що зближує окремі види кооперативів між собою. Він мовив про подібності відносин між кооперативами та їх членами, однаковість прав членів, ставлення до праці, як до головного фактора в кооперативному житті, визнання за капіталом ролі службової ... – словом все те, що логічно походило з істотної ознаки кооперативу, як об'єднання осіб [22, с. 56–57].

Автор статті акцентував на таких принципах, як взаємопоміч і вільне співробітництво. Він нагадував, що вони властиві не тільки кооперативним об'єднанням. Існували різні товариства взаємодопомоги, товариства культурно-просвітницькі, спортивні. Вільне співробітництво можна було бачити навіть в об'єднаннях капіталістичних, наприклад, в акціонерній спілці. Визначення об'єкта наукового дослідження, підсумовував Б. Мартос, великою мірою залежало від дослідника. «Беручи ту чи іншу комбінацію ознак для об'єкта дослідження і тим самим вкладаючи той чи інший зміст в основне поняття, дослідник охоплює ним той чи інший комплекс близьких між собою явищ» [22, с. 58–59]. Щодо кооперативів, то на практиці можна було досить легко відрізнити їх від об'єднань іншого характеру, а щодо теорії, то наведені у цій статті ознаки, «настільки успішно

виконують свої завдання, що дають можливість відрізнати кооперативи від об'єднань іншого роду, а навіть і від так званих фальшивих кооперативів (псевдокооперативів), що мають кооперативну форму, але відрізняються від кооперативів істотою (сутністю. – Прим. упор.) своєї діяльності» [22, с. 59].

Б. Мартос переконував, що в управлінні кооперативними організаціями, узагальненні їхнього досвіду, статистичних зведеннях про діяльність різних видів кооперації важливого значення слід надавати **класифікації кооперативів** [21]. Він зазначав, що кооператори, як теоретики, так і практики, віддавна переймалися питанням класифікації кооперативів, відсутність якої призводила до непорозумінь та до хибних висновків. Особливо багато непорозумінь виходило з виразом: «продукційна кооперація», який не раз вживався то в значенні кооперативної продукції, то в значенні кооперації продуцентів. «Внаслідок цього маслоробні артілі зараховувались до продукційних спілок, продукційні спілки змішувались з продукцією при споживчих товариствах і т. под. Плутанина ця збільшувалася ще від того, що часом замість назви кооператива вживалася назва його підприємства. Напр., вираз: «кооперативна хлібопекарня» міг означати а) споживче товариство з власною хлібопекарнею, б) товариство по збуту хліба з власною хлібопекарною і в) артіль хлібопекарів». Між тим, наголошував автор статті, це три «зовсім різні організації, з різними завданнями; в своїй діяльності вони мусять керуватись різними принципами, і теоретичні висновки про кожний з цих видів кооперації можуть бути різні» [21, с. 195].

У праці Б. Мартос аналізував класифікації кооперативів, складених кооперативними діячами різних країн, а саме: Германом Шульце-Делічем, Генріхом Кауфманом, Францем Оппенгаймером, Віллі Вигодзінським, Едуардом Якобом, Робертом Ліфманом, Михайлом Туган-Барановським. Г. Шульце-Деліч, наприклад, виокремлював кооперативи у дві головні групи – розподільчі та продукційні. Недоліком цієї класифікації було, зокрема, те, що її автор до продукційних кооперативів зараховував не тільки ті, що мають підприємства, в яких проводиться виробництво й продаж виробів, а й магазинні (крамничні) товариства, тобто ті, що продають вироби своїх учасників, хоч ті вироби виготовлені в приватному господарстві членів коопе-

ративу. Лише згодом такі товариства було переведено в категорію розподільчих, – згадував Б. Мартос. [21, с. 195] Він погоджувався, що різницю між продукцією та розподілом можна використати при класифікації кооперативів, але не можна визначати цю різницю такою, щоб будувати на ній всю класифікацію. Наприклад, споживче товариство не перестає бути таким після того, як організувало у себе власну пекарню, а хоч би й цілий ряд фабрик. «Коли б в основу класифікації кооперативів покласти існування чи відсутність власної продукції, то доводилось би раз по раз переводити кооперативи з однієї категорії в другу, як тільки вони приступають до організації власної продукції» [21, с. 196].

Б. Мартос також зупинявся на недоліках класифікації кооперативів інших авторів. У класифікації Г. Кауфмана він знаходив кооперативи, які не можуть бути визнані життєвими, або такі, що їх немає і не передбачається у найближчому майбутньому. З приводу класифікації Ф. Оппенгаймера, вчений писав, що поділ усіх кооперативів на дві категорії (товариства покупців і товариства продавців) характеризувало лише їх становище на ринку, але не торкалося їхньої сутності [21, с.198].

Щодо класифікації кооперативів, складеної В. Вигодзінським, то у ній виокремлюються не тільки недоліки в поділі кооперативів на групи і підгрупи, а й важка і не досить виразна термінологія. Користування такою класифікацією, на думку Б. Мартоса, легко могло б привести до різного роду непорозумінь [22, с.199].

У статті йдеться і про хиби класифікації Е. Якоба, який відносить до одної підгрупи кооперативи з використання праці і кооперативи по уживанню продукта праці, тобто виробів господарств їх учасників. Тут, як і в багатьох інших класифікаціях, «нема місця для страхових кооперативів, не дивлячись на те, що страхова кооперація дуже поширилась і за останні роки набула вже значного розвитку» [21, с. 200].

Б. Мартос висловив зауваження і до класифікації кооперативів Р. Ліфмана, у якій не знайшлося місця для продукційних артілей. Останній вважав, що такі артілі являють собою тільки теоретичну вигадку соціальних реформаторів, яка в житті не була здійснена і не може бути здійсненою. Хоча відомо, за твердженням Б. Мартоса, кооперація цього роду розвивалася: у Празі,

наприклад, на той час уже налічувалося близько сотні продукційних артілей і деякі існували вже більше 10 років [21, с. 201].

Класифікацію кооперативів М. Туган-Барановського учений характеризував як дуже важку і незручну для користування. Незважаючи на свою складність, вона не дає місця для страхових кооперативів [21, с. 202].

Хоча ще не було вироблено загальновизнаної і прийнятої всіма класифікації, на практиці майже всі сходились у визначенні таких видів кооперації, як кредитні кооперативи, споживчі, будівельні, закупочні товариства, товариства зі збуту, трудові артілі, продукційні артілі. Але поруч з цими видами, наголошував автор статті, з'являлися все нові й нові види, наприклад, електричні, орендні, страхові, кооперативні млини [21, с. 202].

Беручи до уваги потреби кооперативної статистики і кооперативної теорії, які вимагали ясної систематизації всіх різноманітних видів кооперації, Б. Мартос розробив проект нової схеми класифікації кооперативів. При цьому, він користувався вже наявними схемами, брав із них те, що було більш доцільним, і відкидав те, що не мало належного обґрунтування. Автор нової класифікації запропонував розподілити всі кооперативи на дві категорії: кооперативи споживачів і кооперативи продуцентів. Першу категорію вчений виокремив у дві групи: 1. Кооперативи із задоволення особистих потреб, що, у свою чергу, поділялися на: а) кооперативи для набування речей особистого вжитку (споживчі товариства), б) кооперативи для набування речей особистого користування (будівельні товариства). 2. Кооперативи із забезпечення можливості задоволення особистих потреб. У статті йдеться про кооперативи зі страхування життя й доходів, які забезпечували своїм учасникам певний дохід, тобто можливість задоволення потреб або в разі їхньої смерті забезпечують цю саму можливість їхнім дітям [21, с. 203].

Кооперативи продуцентів Б. Мартос розподілив на чотири групи: 1. Кооперативи із забезпечення ведення господарства, (тобто кооперативи зі страхуванню майна та врожаю); 2. Кооперативи з набування для потреб господарства: а) грошей (кредитні та ощадно-позичкові товариства); б) землі, сировини та машин (закупочні та орендні товариства); 3. Кооперативи для збуту виробів (товариства зі збуту – з переробкою і без пере-

робки); 4. Кооперативи з об'єднання праці: а) спільні послуги (робочі артілі); б) гуртове використання машин (продукційно-підсобні); в) гуртова продукція (продукційні артілі). Члени останніх кооперативів одночасно були і господарями продукційного підприємства, і робітниками в ньому [21, с. 203].

У статті про класифікацію кооперативів Б. Мартос розглянув особливості функціонування окремих видів кооперативів, навів приклади діяльності окремих кооперативних організацій, пояснив, чому довелося утворити окрему категорію кооперації «мішаної». Його схема класифікації, як зазначив сам автор, не може претендувати на остаточне розв'язання проблеми класифікації кооперативів: «Одне можна сказати, що ця класифікація охоплює всі можливі види кооперації повніше і розмежує їх точніше, ніж всі попередні, а тому з більшим успіхом може бути використана як база для кооперативної статистики і як основа для систематизації добутих досвідом кооперативної практики вказівок щодо організації окремих видів кооперації та ведення справ у них [21, с. 206].

Б. Мартос не відкидав можливості інших класифікацій, вважаючи, що в основу класифікації кооперативів можна покласти їх соціальний склад, як це робив М. Туган-Барановський, відтак, наголошував автор статті, виокремити такі групи: пролетарська; дрібнобуржуазна; селянська. За такої класифікації кооперативи розрізнятимуться за соціальним значенням, але принципи їх організації і діяльності повинні бути однакові [21, с. 206].

Учений зазначав, що на практиці нерідко виділяли групи кооперативів залежно від того, яку галузь народного господарства вони обслуговували – сільськогосподарську чи промислову. Б. Мартос застерігав від протиставлення кооперації споживчої або кредитної – сільськогосподарській. Беручи до уваги практичний досвід розвитку кооперації в окремих країнах, він доводив, що на практиці споживчі й кредитні кооперативи могли бути переважно міського або переважно сільського характеру [21, с. 206].

Схемою класифікації кооперативів Б. Мартос також передбачав розподіл їх ще за однією ознакою – на кооперативи покупців, продавців і мішані. До кооперації покупців він відніс кооперацію споживачів і окремі види кооперативів продуцен-

тів – товариства із забезпечення ведення потреб господарства. До кооперації продавців учений зачислив кооперативи зі збуту виробів і кооперативи з об'єднання праці. Крім цих двох груп, автор схеми класифікації кооперативів виділив мішану кооперацію [21, с. 207].

У запропонованій схемі класифікації кооперативів Б. Мартос передбачив можливість існування споживчих товариств без власного виробництва і з власним виробництвом; будівельних товариств з передачею будинків у власність членам або з залишенням будинків у власності товариства; кооперативи зі страхування життя й доходів без власних лікарень, а також із власними лікарнями, санаторіями і т. ін. Крім кооперативів споживачів і кооперативів продуцентів, він виділив: 1) кооперативи з мішаним складом (частина членів – споживачі, друга частина – продуценти); 2) кооперативи з мішаними функціями (обслуговування своїх членів як споживачів і як продуцентів), так звані інтегральні [21, с. 207].

Доречно тут згадати працю Б. Мартоса **«Межі розвитку кооперації»**. У ній [29] учений зробив спробу дати відповідь на питання, що не раз порушували кооперативні теоретики, а саме про межі розвитку кооперації споживачів. Досліджуючи тему, він використав більше тридцяти першоджерел, серед яких – матеріали Міжнародного кооперативного альянсу, звіти і видання кооперативних організацій різних країн, праці діячів кооперативного руху (М. Туган-Барановського, Ш. Жіда, Е. Пуассона, Е. Якоба, О. Ніколаєва, Ф. Оппенгаймера та ін.).

Праця розпочинається з розповіді про Міжнародну кооперативну виставку в Генті (1924 р.), яка продемонструвала досягнення кооперації споживачів у Європі й цілому світі. Значних обсягів досяг продаж товарів і власного виробництва. За спостереженням Б. Мартоса, кожен, хто оглядав експонати англійських кооперативних організацій, міг переконатися, що англійський споживач мав змогу задовольнити всі свої потреби, користуючись виключно виробами кооперативних фабрик [29, с. 154]. У статті, зокрема, відображено (див. табл. 1) зростання обсягів основних видів діяльності Англійського і Німецького товариств гуртових закупівель (ТГЗ) на початку ХХ ст.

Таблиця 1* – Обсяги окремих видів діяльності Англійського і Німецького товариств гуртових закупівель (1914; 1929 рр.)

Кооперативні організації	Одиниці виміру	Продаж товарів			Вартість власної продукції		
		1914 р.	1929 р.	ріст в разах	1914 р.	1929 р.	ріст в разах
Англійське ТГЗ	Тис. фунтів стерлінгів	34 910	89 288	2,6	9 109	30 724	3,4
Німецьке ТГЗ	Мільйонів золотих німецьких марок	157	501	3,2	10	123	12,3

* Складено на підставі: [29, с. 154].

Розглядаючи досягнення кооперації, Б. Мартос шукав відповідь на питання, яке вже не раз порушували кооперативні теоретики щодо меж розвитку кооперації споживачів, що охоплювала собою й будівельні (або житлові) товариства, кооперативи зі страхування життя і доходів: «Це питання має не тільки теоретичне значення, а й практичне, оскільки провідникам кооперативного руху потрібно уявляти собі шлях, яким має йти розвиток діяльності кооперативних підприємств» [29, с. 155]. Автор запропонував розділити його на три окремих питання: 1. Якими є межі м о ж л и в о г о розвитку кооперації споживачів, через які не може перейти діяльність кооперативів навіть при сприятливих зовнішніх обставинах?; 2. Які є межі д о ц і л ь н о г о розвитку кооперації споживачів?; 3. Які можна передбачити межі д і й с н о г о розвитку кооперації споживачів? «Другими словами, – писав Б. Мартос, – чи можна сподіватись, що кооперація колись дійсно буде обслуговувати всі потреби людства, охоплюючи таким чином все народне господарство» [29, с. 155].

Учений наголосив, що ряд кооперативних теоретиків визначили певні межі, за які, на їх думку, не може перейти розвиток кооперації споживачів. Наприклад, Б. Вебб і М. Туган-Барановський у своїх працях зазначали, що бідність людей є перешкодою на шляху розвитку кооперації. Б. Мартос погоджувався, що

«бідність, фізична виснажливість та моральний занепад, дійсно, утворюють ґрунт дуже несприятливий для розвитку кооперації, але немає підстави твердити, що вони роблять розвиток кооперації серед бідноти неможливим» [29, с. 157].

Б. Мартос відкинув аргументи Б. Вебб щодо обмежених можливостей кооперації задовольняти потреби аристократії й буржуазії з доходами, що значно перевищують їхні потреби. Невеликі споживчі товариства, які не встигли розгорнути свою діяльність, ще не пристосували свою організацію до інтересів великої групи заможних людей, «але товариства старі, що вже встигли зміцніти, як, наприклад, сучасні англійські, мають в своїх крамницях і крам ліпших гатунків, який може задовольнити навіть вибагливий смак», – наголошував учений [29, с. 158]. Та, якщо в крамницях споживчих товариств немає великого вибору люксового (вишуканого. – Прим. упор.) товару, «зате крам, який вони мають, відзначається доброю якістю, і покупець може бути певний, що тут йому не продадуть якоїсь фальсифікації» [29, с. 158].

У статті повідомляється про зростання чисельності членів кооперативних товариств і, відповідно, кількості населення, яке користується послугами кооперації. Так, у 1928 р. споживчі кооперативи Великобританії об'єднували 5,9 млн членів, які репрезентували 23,54 млн чол. населення, тобто 54 %. (Наприкінці XIX ст. цей показник склав менше 10 %). У споживчих товариствах Швейцарії наприкінці 1920-х рр. було об'єднано 47 % населення. У 1929 р. у місті Базель споживче товариство об'єднувало не менше 90 % населення. У Франції в той час були департаменти, де в споживчих кооперативах згуртувалося більше половини населення. «Можна сподіватися, – наголосив Б. Мартос, – що споживчі товариства в багатьох країнах вже в недалекому майбутньому будуть обслуговувати всі шари суспільства. Хіба лише окремі чудаки, або як каже проф. Ш. Жід, «дикуни» уперто будуть уникати участі в них» [29, с. 159–160].

Автор статті погодився з твердженням Ф. Оппенгаймера про обмежені можливості споживчої кооперації у великих містах, бо, мовляв, крамниця може бути для когось на недосяжній відстані. Проте, на думку Б. Мартоса, віддаленість членства від крамниці було здолано тим, що у великих містах споживчі то-

вариства відкривали десятки крамниць у різних частинах міста. Наприклад, споживче товариство «Продукціон» у Гамбурзі в 1929 р. мало 443 крамниці, з них: 236 з мішаним крамом, 108 – м'ясних, 81 – хлібних, 4 – для продажу меблів тощо. Базельському споживчому товариству тоді належало 206 крамниць (більшість із мішаним крамом, а також м'ясні та крамниці взуття); у Берлінському споживчому товаристві було 336 крамниць і, крім того, ще кілька автокрамниць» [29, с. 160–161].

Б. Мартос привернув увагу до тих процесів, що простежувалися в розвитку споживчої кооперації у великих містах. Ідеться про об'єднання берлінських споживачів в одне товариство «Берлін і околиці» і паризьке споживче товариство «Union des Coopérateurs», засноване в 1916 р. злиттям 68 товариств, які існували в Парижі та його околицях. Наприкінці 1929 р. це товариство мало 335 філіалів, у т. ч. крамниці, ресторани, кафе, касу солідарності (взаємна допомога на випадок шлюбів, смерті, народження), лікарню, аптеки, книгозбірню т. ін. [29, с. 162].

Учений переконував у можливостях успішного розвитку споживчої кооперації в малих містах і селах. «Розвиток капіталістичного господарства все більше втягає селянина в товарообмін, примушує його все більше виступати в ролі покупця одягу, взуття, посуду і навіть харчових продуктів, аж до борошна включно. З огляду на майже монопольне становище сільського крамаря, селянство дуже терпить від визиску» [29, с. 163]. Тому на селі, був упевнений Б. Мартос, утворюється ґрунт цілком сприятливий для розвитку споживчої кооперації.

Найліпший доказ можливості поширення споживчої кооперації серед селянства Б. Мартос віднаходив у розвитку кооперації в Галичині і на Волині. Так, він наводив факти: у Західній Україні в 1927 р. серед членів Ревізійного союзу українських кооперативів було 1812 господарсько-споживчих та молочарсько-споживчих товариств, які об'єднували 166,6 тисяч членів, з них рільників – 151,6 тисяч (91 %). Причому навіть молочарські товариства в Галичині нерідко відкривали при собі споживчі крамниці. У міських споживчих товариствах Галичини й Волині був досить високий відсоток селян. «Таке саме поширення споживчої кооперації серед селянства помічається й на Великій

Україні, де вже в 1916 р. рідко можна було знайти село, в якому не було б споживчого товариства» [29, с. 164] – констатував Б. Мартос.

Автор статті вважав, що коли сільські споживчі товариства, через їхні невеликі розміри не можуть набути такої економічної сили, як споживчі кооперативи фабричних робітників, то необхідно розвивати союзи сільських споживчих товариств, в яких мають бути зосереджені товари потрібні для селян. Отже, Б. Мартос зробив висновок, що «споживча кооперація може поширитись і повинна поширитись на всі класи суспільства» [29, с. 164].

Учений не погоджувався з теоретиками кооперації, які вважали, що споживчі товариства не повинні збувати товари чужоземним покупцям. Він проаналізував показники експортно-імпортних операцій споживчої кооперації і, посилаючись на обсяги закупівель, проведених за кордоном кооперативами різних держав, розкрив чималі резерви подальшого розвитку споживчої кооперації та привернув увагу до організованого в 1918 р. скандинавськими товариствами гуртових закупок місцевого Міжнародного товариства гуртових закупок «Nordisk Andelsforbund», обороти якого розвивалися досить успішно: у 1919 р. – 9 647, у 1929 р. – 30 778 тисяч данських крон [29, с. 165].

Кооперативний діяч акцентував і на пересічній закупівлі товарів, що припадала на одного члена споживчого товариства. Він не погоджувався з висновком М. Туган-Барановського, що сума пересічної закупівлі, яка припадала на одного члена споживчого товариства не виявляла тенденції до зростання, і подав дані про закупівлю товарів у середньому одним членом в англійських споживчих товариствах у 1905–1910 рр. щорічно на 28–29 фунтів стерлінгів. Б. Мартос зауважив, що, по-перше, протягом п'яти років взагалі не варто сподіватися на велике збільшення пересічної закупівлі, особливо коли вже вона перевищила 25 % бюджету робітників. По-друге, на суму пересічної закупівлі впливала кількість членів недавно заснованих товариств, що не встигли ще як слід розвинути свою діяльність. Автор статті навів приклади того, що свідомі кооператори здійснювали закупівлі у споживчому товаристві на суму, що сягала 75 % бюджету їхніх родин. Отже, стверджував Б. Мартос, при

інтенсивному обслуговуванні споживчими товариствами своїх учасників складно встановити певні межі зростання обсягів діяльності, хіба що 100 % видатків на потреби членів товариств. «Але для цього необхідно, щоб споживчі кооперативи мали у своїх крамницях все, що потрібно для споживання» [29, с. 166].

Учений нагадував, що зростання обсягів кооперативної торгівлі залежить від спроможності споживчої кооперації поширитись на всі галузі народного господарства. Наприклад, англійські товариства довго уникали м'ясоторгівлі, і в 1901 р. вони мали лише 6 різниць, а в 1909 р. у них було 459 різниць, і вартість продукції цих підприємств в англійських споживчих товариствах досягла 37 % їх загальної продукції. У німецьких споживчих товариствах, повідомив автор статті, за 1924–1929 рр. значно розвинулась діяльність різниць і частка їхньої продукції відносно загального виробництва товарів зросла з 14,2 % у 1924 р. до 37,9 % у 1929 р. Відповідно, у ці роки в товаристві «Продукціон» (Гамбург) було забито худоби 51,8 тисяч голів і 99,2 тисяч голів [29, с. 167].

Б. Мартос мовив і про торгівлю іншими продуктами, що легко псуються, як-от молоко, більшість сортів городини й садовини. Добре налагодженою була справа постачання молока членам товариств виявилася в тих товариствах, які зуміли налагодити справу відповідно до останніх вимог техніки. Базельське споживче товариство, наприклад, постачало молоко своїм учасникам, починаючи з 1884 р. Товариство «Продукціон» здійснювало торгівлю молоком з 1912 р. У тому році надійшло молока для реалізації 613 тис. літрів, а в 1929 р. – 10,9 млн літрів. Чималу кількість молока виробляла власна ферма. Базельське споживче товариство, яке об'єднувало вдвічі менше членів, ніж «Продукціон», досягло значно більших результатів. У 1929 р. воно продало молока 17,0 млн кілограмів, крім того, молока для дітей 242,8 тис. пляшок, масла – 830,4 тис. кг, різного сиру – 367,7 тис. кг, багато іншої продукції (вершки, йогурт). Усі продукти були дуже доброї якості, тому мали великий попит. За приблизними підрахунками, наголошував Б. Мартос, товариство покривало біля 50 % споживання молока в Базелі [29, с. 168].

Окремі споживчі товариства мали у своїх крамницях не тільки тверді продукти (яблука та картоплю), а й такі ніжні, як

банани, баклажани, абрикоси, сливи, виноград, салати, капусту тощо. Отже, «всі труднощі, зв'язані з постачанням городини й садовини, не уявляють із себе чогось такого, чого б споживчі товариства не могли перебороти» [29, с. 168].

Відомо, що одним із напрямів діяльності споживчої кооперації є сільське господарство. Щоправда, кооперативний діяч Е. Якоб вважав сільське господарство «майже цілком непридатною цариною» для кооперації споживачів. «Але вже в той час, як Якоб писав ці слова (1912 р.), – міркував Б. Мартос, – Гамбурське товариство «Продукціон», купивши ділянку землі 1 600 моргів; (1 морг – приблизно 0,5 га. – Прим. упор.), приступило до вирощування городніх культур (зокрема спаржі), жита, кормових культур – на годівлю власної худоби. Жито мололи у власному млині, а борошно поступало у власну хлібопекарню» [29, с. 169].

Видатний кооператор писав про успішну сільськогосподарську діяльність базельського споживчого товариства, товариства «Берлін і околиці», англійських споживчих товариств, які мали ферми для вирощування овочів та годівлі худоби. На початку ХХ ст. розвинули землеробство Англійське й Шотландське товариства гуртових закупівель. В 1924 р. ці товариства мали тільки чайних плантацій 33 987 акрів, де працювали тисячі робітників. Англійське товариство гуртових закупівель володіло 12 сільськогосподарськими маєтками з загальною площею 33 599 акрів, крім того господарством у 20 акрів, призначеним для досліджень, і 2 лісовими маєтками загальною площею 205 акрів [29, с. 169].

У статті також розглядалися і такі види діяльності, як кооперативне страхування, кооперативні аптеки, ресторанне господарство та ін. Б. Мартос повідомив, що деякі споживчі товариства вже на початку ХХ ст. мали свої аптеки. Щоправда, він зауважив, що цей вид діяльності не підходив для кооперативів молодих з невеликою кількістю членів. Хоча, було відомо про існування навіть окремих товариств для закладання аптек (Cooper de Pharmacies). Перше таке товариство було засноване в Брюсселі 1882 р. [29, с. 170].

Що стосується страхових кооперативів, то перший такий кооператив утворився в Англії ще в 1867 р. при допомозі Англійського товариства гуртових закупівель. Проте значного

розвитку цей вид кооперації набув на початку XX ст. За даними МКА, 1927 р. у 17 державах налічувалося 27 кооперативних страхових організацій із загальним балансом 15,9 млн ф. ст. У них за індивідуальним страхуванням було застраховано 6,2 млн осіб, за страхуванням колективним – 5,3 млн осіб [29, с. 171].

Відомо, що перші споживчі товариства відкривали передусім крамниці. Вони розпочинали свою господарську діяльність з відкриття хоча б однієї крамниці для торгівлі досить обмеженим асортиментом продовольчих і непродовольчих товарів. Згодом з'явилися багатокрамничні споживчі товариства. Окремі з них теж відкривали їдальні, ресторани, кав'ярні та інші заклади. У своїй науковій розвідці Б. Мартос повідомив, що кооперативні ресторани й кав'ярні з'являлись у різних країнах як підприємства споживчих товариств або як самостійні кооперативи. «Брюссельське споживче товариство навіть назву собі підбрало: «Народний дім». Воно має в Брюсселі кілька будинків, де містяться ресторани, кав'ярні, кіно, зали для свят, зібрань, лекцій, помешкання для гуртків молоді і т. ін.» [29, с. 172]. У статті йшлося і про упорядкування споживчими товариствами місць (як правило, літніх колоній) для відпочинку коло моря, в горах, чи в якійсь іншій здоровій місцевості.

Б. Мартос виступив проти заперечень щодо спроможності споживчих товариств вести успішну торгівлю окремими товарами, наприклад, хлібними продуктами, цукром, вугіллям. Він висвітлив досягнення споживчих товариств «Берлін і околиці», Гамбурзького товариства «Продукціон», Швейцарського кооперативного союзу в реалізації цих товарів. Автор повідомив, що торгівлю книгами в Західній Європі вели спеціально для цього організовані кооперативні товариства. У статті мовилося і про існування товариств, які видавали книги, постачали їх бібліотекам, а для продажу в роздріб мають відповідні крамниці. В Україні, наприклад, писав Б. Мартос, «кооперативи утворили в 1918 р. спільне об'єднання – «Книгоспілку», яке розвинуло не тільки велику видавничу діяльність, а й широко поставило книготоргівлю, опираючись в торговельних операціях на споживчі товариства і їх союзи» [29, с. 174].

Учений не погоджувався з думками окремих теоретиків про те, що споживчі товариства розвивали свою діяльність тільки в

галузі задоволення одноманітних потреб, а ті галузі промисловості, що мали завданням задовольнити індивідуальний смак, виявлялися недоступними для споживчої кооперації. До таких висновків доходили дослідники, керуючись, імовірно, досвідом молодих споживчих товариств, які починали свою роботу з постачання членам товариств, у першу чергу, товарів масового споживання. Проте, зазначив автор статті, чим більше поширював свою діяльність кооператив, тим більший вибір товару можна було знайти в його крамницях, а «великі ж споживчі товариства вже давно ставлять своїм завданням задовольнити індивідуальний смак своїх покупців» [29, с. 175].

Науковець акцентував і на тому, що споживчі кооперативи ставили своїм завданням не обмежуватись обслуговуванням тільки потреб споживання, а теж брали на себе постачання деяких засобів виробництва: продавали городнє насіння, дрібне ремісничє знаряддя, деякі машини. Б. Мартос був упевнений, «що споживчі кооперативи не тільки будуть продавати все, що потребує споживач, але будуть і виробляти все це у власних фабриках» [29, с. 175]. Він наголошував на існуванні споживчих кооперативів, які мали власні копальні, де добували вугілля для своїх фабрик, ремонтні майстерні, де виробляли пакувальний матеріал, а також меблі для крамниць споживчих товариств.

Автор статті вів мову і про можливості фінансування споживчих кооперативів, щоб вони могли розвинути діяльність аж до задоволення всіх потреб споживачів. Він писав, що споживчі кооперативи спиралися не тільки на власні капітали – пайовий і резервний; іноді вони залучали вклади від учасників і сторонніх осіб. Наприклад, у 1929 р. у споживчих товариствах Центрального Німецького союзу пайовий капітал становив 56,1 тис. марок, резервний – 33,3 і вклади 430,7 тис марок. З метою розвитку фінансової сили кооперативні організації також використовували позики, випускали облігації. Б. Мартос зазначив, що з утворенням кооперативних банків розвинулось широке кредитування споживчої кооперації. Кооперативи споживачів також використовували частину коштів, зібраних кооперативними страховими установами [29, с. 177].

Учений вважав важливим, що кооперативи не завжди витрачали кошти на будівництво чи купівлю існуючих фабрик.

«Часто вони купують лише акції існуючих промислових підприємств і, придбавши більше половини акцій, фактично перебирають до свого розпорядження підприємство, затрачуючи для того порівнюючи незначний капітал» [29, с. 177].

Один з розділів наукової праці Б. Мартос присвятив питанню про *дійсні межі* можливості розвитку кооперації споживачів. Він зазначив, що стимулом діяльності кооперативів є не зиск, а задоволення потреб об'єднаних ними людей. Заради зиску приватний підприємець-капіталіст міг торгувати явно шкідливими для здоров'я речами. Водночас така діяльність суперечила самій природі кооперативу споживачів. Учений не схвалював здійснення кооперативами торгівлі спиртними напоями і повідомляв, що навіть «IV-й Міжнародний кооперативний конгрес (1900 р.) висловив побажання, щоб кооперативи зовсім не продавали алкоголю в своїх крамницях» [29, с. 178]. Природі кооперації споживачів теж не відповідало виготовлення військової зброї. На думку Б. Мартоса, «Кооперативні фабрики в разі потреби можуть бути пристосовані для виготовлення зброї, але це не матиме нічого спільного з інтересами споживання» [29, с. 178].

Розглядаючи питання про межі кооперації споживачів з точки зору *доцільності*, вчений наголосив на тому, що кооперація споживачів набула значного розвитку. Але чи слід їй поширюватись на ту чи іншу галузь народного господарства, як тільки вона в силі це зробити? Кооперативні організації нерідко свідомо обмежують свою діяльність, вони не беруть на себе тих завдань, які вже успішно виконуються державними або муніципальними закладами. Кооперативи, наприклад, не беруть на себе організацію школи там, де вже існує така сама державна чи муніципальна школа. Проте, кооперативам доводиться організовувати власні школи. «Такі школи існують майже в усіх державах, – писав Б. Мартос. – На Україні кооперативами було засновано низку шкіл, в тім числі школа споживчої кооперації ім. В. Доманицького і вища кооперативна школа – Кооперативний інститут ім. М. Туган-Барановського» [29, с. 179].

Фахівці називають галузі, в яких споживчій кооперації не-доцільно брати участь. Це стосується будівництва залізниць, постачання містам газу, води, електричної енергії тощо. Хоча, на думку вченого, кооперативи могли б узятися за організацію

подібних підприємств у тих містах, де скооперовано майже все населення і де немає таких підприємств муніципальних. По селах, наприклад, може поширюватися електрична кооперація, тоді як у містах постачання електричної енергії беруть на себе муніципалітети [29, с. 180].

Зупиняючись на принципах доцільного розподілу діяльності між споживчою кооперацією, муніципалітетами і державою, до компетенції держави Б. Мартос відніс галузі господарства, пов'язані з національною обороною або з діяльністю адміністративного апарату (залізниці, пошта, телеграф, заводи зброї та військових матеріалів та ін.). До компетенції органів місцевого самоврядування належало задоволення тих потреб населення, які мали загальногромадський характер. Притому, за твердженням автора статті, діяльність кооперативів споживачів обмежувалася задоволенням індивідуальних потреб населення, і лише тоді, коли держава чи муніципалітет не розвивали відповідної діяльності або коли їхня діяльність не задовольняла ту чи іншу частину населення, – цю прогалину могла доповнити кооперація [29, с. 181].

Кооперативним організаціям споживачів доводилося рахуватись із розвитком виробничої кооперації, зокрема з кооперацією сільських господарств. Б. Мартос зауважував, що млини і навіть хлібопекарні можна було зустріти і в споживчих кооперативах, і в кооперативах зі збуту або й у промислових артілях. У зв'язку з цим він рекомендував встановити правило: «там, де вже є підприємство кооперативу одного типу, недоцільно з загально-кооперативного погляду, щоб таке саме підприємство закладав кооператив другого типу» [29, с. 181]. На його думку, не слід створювати шкідливу конкуренцію, краще використати кошти на поширення діяльності в іншій галузі. Адже, як правило, існування двох однакових кооперативних підприємств із спільним районом діяльності приводило до недоцільної затрати коштів і людської енергії [29, с. 181].

Не можна не погодитись із Б. Мартосом, що розвиток кооперації залежить від багатьох різноманітних чинників. Завершуючи дослідження про межі розвитку кооперації, він закликав пам'ятати, що «наука взагалі не в стані дати прогнози на майбутнє з цілковитою певністю» [29, с. 182]. Так, кооперація спо-

живачів успішно розвиватиметься, якщо державна влада не буде ставити жодних перешкод розвитку кооперативного руху і конкуренти кооперативів не будуть одержувати привілеїв характеру податкового, адміністративного, кредитного та ін. Особливе значення має недопущення будь-яких монополій [29, с. 182].

Учений наголошував, що споживчі кооперативи мали в себе благодійні фонди і з них видавали допомоги, позики, пенсії. Проте в соціальному забезпеченні важливішу роль відігравали державні або з державною допомогою засновані установи. Держава, на думку автора статті, залишить за собою цілий ряд функцій господарського характеру, ймовірно, в руках держави залишаться шляхи та засоби сполучення, заводи військової зброї, господарства дослідно-наукового характеру, утримання притулків для безнадійно хворих, інвалідів, сиріт [29, с. 183].

Б. Мартос зазначав, що кооперації споживачів немає рації конкурувати з державними установами. У кооперації немає такої сили, щоб боротися проти примусового одержавлення її підприємств. Він підкреслював, що таке одержавлення радянською владою було шкідливим і для населення, і для народного господарства [29, с. 183].

Попереджаючи про шкідливість конкуренції між кооперативами споживачів і кооперативами продуцентів, автор дослідження закликав кооперативних провідників і всіх свідомих кооператорів дбати про об'єднання та планування розвитку кооперативного руху, зближення кооперативів продуцентів з кооперативами споживачів, пов'язуючи їх діловими (торговельними) відносинами й організаційно [29, с. 184]. Б. Мартос висловив упевненість, що розвиток кооперативного руху піде в напрямку творення інтеграційної кооперації, передбачив найтісніші зв'язки між сільськогосподарськими кооперативами й кооперативами споживачів.

Одним із чинників народного господарства, який, на думку Б. Мартоса, впливатиме на розвиток кооперації, є приватний підприємець (зокрема, ремісник), з яким конкурує споживча кооперація. Автор переконував, що у споживчих кооперативів є більші можливості розвивати власне виробництво окремих товарів, ніж у приватних підприємств, і розвиток кооперації може призвести до обмеження їхньої діяльності. Проте, можуть на-

бути поширення різного роду мистецькі артлі. Щодо сільських господарів, то вони зазвичай готові змінити самостійне господарювання на становище робітника в кооперативному підприємстві, якщо тільки воно забезпечить йому кращий заробіток і ліпші умови праці [29, с. 186].

Б. Мартос завершив своє дослідження про межі розвитку кооперації такими словами: «В своїх передбаченнях ми не можемо брати на увагу ні природних катастроф, ні війн, що можуть відкинути людство назад в його культурному розвитку. Ми не можемо також передбачити, як піде далі розвиток техніки; чи не з'являться які винаходи, що полегшать людську працю настільки, що зробить непотрібним прикладання спільних зусиль і спільного капіталу?» [29, с. 186].

Дослідників проблем теорії і практики кооперації може цікавити праця Б. Мартоса **про будівельну кооперацію**. Цю працю можна вважати суттєвим доповненням розвідки про межі розвитку кооперації. Автор привернув увагу до зростання чисельності населення міст і міського будівництва, писав про значення будівельної кооперації та вигоди від неї; висвітлив досвід розвитку будівельної кооперації в Англії, де ще в XVIII ст. існували будівельні клуби, а згодом розвинулись кооперативи з назвою «будівельні товариства»; в 1907 р. засновано англійський союз будівельних товариств. Крім вступної лекції, Б. Мартос виокремив такі розділи: «Житлове питання й держава»; «Розвиток будівельної кооперації»; «Статут будівельного товариства»; «Капітали». Прикметно, що формуванню капіталів будівельної кооперації присвячено значну частину курсу лекцій: автор акцентував і на власних капіталах та умовах кредитування, будівельно-кооперативних банках, касах ощадності і т. ін. Курс лекцій про будівельну кооперацію не втратив свого пізнавального значення й нині, на початку XXI ст. [26].

Досі актуальною є праця Б. Мартоса **«Кооперація і регульоване господарство»**², написана в 1942 р. У ній висвітлений досвід діяльності кооперативних організацій у складних економіч-

² Рукопис праці Б. Мартоса «Кооперація і регульоване господарство» (1942). ЦДАВО України: Ф. 4036. – Оп. 1. – Сп. 12. Арк. 56–79 [24].

них умовах (війни, економічні кризи) і поради вченого можуть бути використані в Україні (й інших країнах) для розв'язання завдань зниження цін на товари і послуги, поліпшення якості товарів, підвищення культури обслуговування населення. Автор переконливо доводив доцільність функціонування кооперативів у різних господарських системах. Для обґрунтування своїх висновків він використовував інформацію про кооперативний рух в Австрії, Бельгії, Італії, Норвегії, Радянському Союзі, Фінляндії, Франції, Україні, Чехії, Швейцарії та інших країнах. Праця містить такі розділи:

1. Господарство воєнної доби;
2. Виступи проти кооперації;
3. Інтервенції держави в народне господарство і кооперація;
4. Корпоративна система і кооперація;
5. Соціалізм і кооперація;
6. Регульоване господарство й кооперативні принципи.

У період Першої світової війни (1914–1918 рр.), з огляду на зростання потреб та велику недостачу різних продуктів, «держави були змушені нормувати господарське життя, не тільки встановлювати так звані «тверді» ціни на цілий ряд продуктів, головним чином речей першої необхідності, але навіть нормуючи розподіл цих речей (карткова система)» [24, арк. 56]. З початку Другої світової війни (1939 р.) держави теж регулювали ціни товару й розподіл його між споживачами.

Дослідник звернув увагу на те, що урядові розпорядження дуже часто не виконувалися і доводилося вживати все більш «крутих кар». «Звісно, – погодився Б. Мартос, – суворими репресіями можна боротися проти порушування встановлених цін і правил торгівлі; але лише до певної міри, бо навіть суворі карі не в стані спинити нелегальний (т. зв. «чорний») продаж; вони лише зменшують пропозиції товарів на чорному ринку, а тим ведуть до підвищення цін на ньому, отже, до збільшення зиску до таких розмірів, що можливість наживи переборює страх карі» [24, арк. 59].

Учений ознайомився з матеріалами кількох тисяч підприємств Чехії, які були так чи інакше покарані, і повідомив, що знайти якесь споживче товариство або його службовця не вдалося. Він довів, що споживчі кооперативи не підвищували без-

перервно цін, не переховували товар із спекулятивною метою, а в разі його недостачі справедливо розподіляли між членами те, що було. Отже, розподіл найважливіших товарів, як наголосив Б. Мартос, доцільно здійснювати через споживчі товариства або бодай дати їм повну змогу вільно розвиватись; не забороняти їм відкривати нові крамниці, не обмежувати їхньої діяльності, не давати переваги приватним крамарям перед кооперативними при розподілі окремих товарів і т. ін. «Кооперативна чинність провадиться під подвійним контролем: з боку ревізійних союзів і з боку членства; а добре поставлене рахівництво в кооперативах дає змогу перевести цей контроль значно повніше, ніж у підприємствах приватних» [24, арк. 60].

Тож для Б. Мартоса не було дивним те, що представники капіталістичних господарств намагалися використати вплив держави для обмеження діяльності кооперативів (підкреслено автором). Від різних капіталістичних організацій надходили до урядів проекти щодо заборони споживчим товариствам давати членам товариства в кінці року премію на зроблені закупівлі, щодо зниження ціни на товар, кооперативної пропаганди, відкриття нових крамниць. На різних нарадах і конференціях, у капіталістичній пресі лунали голоси проти кооперації. «Кооперативам, – зазначив Б. Мартос, – доводилося витрачати силу енергії, часу і коштів, щоб охороняти свої інтереси, часом їм навіть доводилося боротися за своє існування, вони подавали до преси спростовання неправдивих чуток, притягали до судової відповідальності тих, хто такі чутки поширював, подавали урядам меморандуми і т. ін. [24, арк. 61].

Б. Мартос привернув увагу до діяльності приватних підприємств в умовах кризи, які шукали порятунку в усуненні чи бодай обмеженні конкуренції шляхом організації картелів. Якби не допомога уряду, значна частина картелів, що існували в різних державах, на думку автора, розпалася б, а багато картелів не змогли б навіть повстати. Він переконував: «Творення штучних монополій без допомоги держави можливе лише в тих державах або тих галузях народного господарства, де ще не встигла розвинутися кооперація» [24, арк. 64].

При розв'язанні питань, що торкалися цін, якості, транспорту, виробництва, імпорту, мита і т. п., урядові чинники мусили

притягти до найтіснішої співпраці кооперативи покупців (споживчі, будівельні, постачання машин та сировини). Уряд повинен подбати про організацію відповідних кооперативів, хоч би для того, щоб мати відомості щодо калькуляції цін у цій галузі [24, арк. 65], – наголошував Б. Мартос.

З цього приводу він наводив факт про те, як бельгійський професійний союз риболовних робітників, потребуючи мати об'єктивні відомості про вимоги, які може ставити робітництво до риболовних фірм, заснував риболовний кооператив і став його членом. Таким чином «професійний союз дістав змогу мати найточніші відомості про прибутки, накладні видатки, ризики і можливі зиски підприємств цього роду» [24, арк. 65].

Б. Мартос рекомендував, щоби при організації нарад, конференцій, комітетів, для розв'язування економічних питань уряди закликали до участі в них представників кооперації. Він запропонував у склад акціонерів деяких підприємств, що мають особливе значення для народного господарства (страхових, транспортних, електричних тощо), поруч із представниками держави включати представників кооперативів. Їх участь у керуванні підприємством примусили б і представників держави активізувати діяльність у напрямку зниження цін і поліпшення якості виробів чи послуг [24, арк. 66].

У розділі, присвяченому кооперації і корпоративній системі, Б. Мартос висловив спостереження, що в деяких державах виходу з тяжкого становища, в якому опинилося народне господарство під час кризи чи війни, шукають у запровадженні корпоративної системи. Відбувається об'єднання всіх підприємств даної галузі народного господарства, а для вільної конкуренції вже не залишається місця. У практичному житті, доводиться мати справу з державним корпоратизмом «коли фактично господарським життям керує державна влада, а корпорація являє собою лише плащик, за яким ховається держава, що затверджує всі рішення, прийняті корпорацією щодо цін, кількості виробів, умов праці, зокрема платні робітникам і т. ін.» [24, арк. 67].

Б. Мартос стверджував, що корпорації ніколи не будуть керуватись інтересами загальнонаціональними. Вони виключають всяке суперництво, всяке змагання, усуваючи конкуренцію, не цікавляться ні інтересами споживачів, ні їхніми побажаннями.

Навпаки, вважав автор, «кооперація не може не рахуватися з потребами, інтересами й бажаннями кооперованого населення. Якщо тільки кооперативи засновані на засадах добровільності й рівноправності і додержуються принципів, вироблених столітньою практикою кооперативного руху, то їхні керівники і весь службовий персонал не можуть не рахуватися з інтересами членства» [24, арк. 68]. Учений був переконаний, що кооперація створює добрий ґрунт для суперництва, що веде до вдосконалення. «Зокрема кооперація споживачів шукає вдосконалення способів організації виробництва й розподілу в інтересах споживачів, цебто в інтересах загалу, бо кожна людина є передусім споживач» [24, арк. 69], тому там, де належно розвивалась кооперація споживачів, стають не потрібні, зайві всякого роду норми, розпорядження, постанови адміністративного характеру. Він наголошував: «коли уряд шукає спасіння для народного господарства в корпоратизмі, то він має з повною ясністю усвідомлювати собі, що досягти успіху і дійсно оздоровити й піднести народне господарство шляхом заведення корпоративної системи можна тільки тоді, коли кооперативам, зокрема споживчим, буде забезпечене право: 1) існування, 2) вільного розвитку, 3) експансії» [24, арк. 69].

Б. Мартос проаналізував особливості розвитку кооперації в Італії, де фашистська влада, поставившись спочатку неприхильно до вже наявних кооперативів, не заборонила далі розвивати їхню діяльність, а лише поряд з ними почала організовувати нові кооперативи, фашистські. Натомість нефашистські кооперативи поступово різними способами переводили під фашистський провід. У 1923 р. до фашистського союзу належало 1846 кооперативів, що мали 348,3 тис. членів, а всього кооперативів в Італії було тоді близько 19,0 тисяч. У 1934 р. в Італії налічувалося коло 20,0 тис. кооперативів, з них до національно-фашистського кооперативного союзу (*Ente Nazionale fascista della cooperazione*) належало 11 177 товариств, та поза цим союзом було ще коло 3 000 фашистських товариств. У 1934 р. в Італії найбільше було кооперативних товариств страхових (3 823); сільськогосподарських для збуту з переробкою (3 665, у тому числі молочарських – 3 470, винарських – 170 і олійницьких – 20); споживчих (3 465); сільськогосподарських кредитних

(2 090); будівельних (1 352). Кооперативи об'єднували тоді 3,6 млн членів. Того ж року діяло 440 народних банків [24, арк. 70, 78].

У розділі праці «Соціалізм і кооперація» Б. Мартос висвітлив вплив національно-соціалістичного режиму Німеччини на розвиток кооперації, де простежувалися намагання передати крамниці споживчих товариств приватним крамарям. Щоправда, це було здійснено незначною мірою в перші роки режиму. Зменшення кількості споживчих товариств на початку 1930-х рр. відбулося, головним чином, через злиття дрібних товариств у великі. Б. Мартос повідомив висновки представників влади про те, що кооперація являє собою найбільш раціональний спосіб організації дрібної торгівлі, що споживчі товариства поставили собі за мету бездоганним постачанням задовольнити господарчі потреби. Націонал-соціалістичний уряд також підтримував товариства для збуту, особливо молочарські. У 1936 р. у Німеччині налічувалося понад 9 тисяч товариств для збуту, з них молочарських – 8,8 тисяч, що об'єднували 777,1 тисяч членів. У 1937 р. споживчих товариств було 1 162 [24, арк. 71, 72].

Б. Мартос зробив короткий огляд розвитку кооперації і в інших країнах, згадав про ліквідацію міської споживчої кооперації в середині 1930-х рр. у Радянському Союзі і визначив правильну політику щодо кооперації, яку реалізували скандинавські держави, а також повідомив про окремі показники розвитку споживчої кооперації. Наприклад, у Норвегії за 1914–1934 роки кількість кооперативів збільшилася з 149 до 502, кількість їх членів – з 31,0 тисяч до 130,2 тисяч, а обсяги обороту зросли в 11,7 рази [24, арк. 79].

Автор дослідження наголосив, що хто «правильно оцінює народногосподарське і соціальне значення кооперації, хто на перше місце ставить загальнонаціональний інтерес, той мусить зрозуміти, що і при корпоративній системі, як і при всякій іншій системі регуляції народного господарства, кооперація всіх видів може відіграти велику роль, й інтереси держави вимагають, щоб ця роль була якнайбільша» [24, арк. 73].

Б. Мартос був переконаний, що коли на місце капіталістичного ладу буде заведений лад соціалістичний, доцільність організації народного господарства вимагатиме, щоб кооперативам була дана змога опановувати деякі його галузі, а саме: на

кооперацію має бути покладене задоволення особистих потреб населення. Він зазначав: «кооперативи ліпше справляються із задоволенням потреб населення, ніж органи державні, що завжди мають нахил до бюрократизму і часто бувають нездібні виявити ініціативу там, де це конче потрібно» [24, арк. 75].

Дослідник завершив розділ висновком, що «в кожній системі народного господарства – ліберальній, корпоративній чи соціалістичній, – конче треба дати кооперації повну свободу розвитку і допомогти їй посісти відповідне становище в господарському житті; чим впливовіше буде це становище, тим більше буде користі для народного господарства» [24, арк. 75].

Далі в праці Б. Мартоса йдеться про кооперативні принципи та їх дотримання кооперативами в умовах регульованого господарства. Учений нагадував, що кооперативи та їх об'єднання у своїй діяльності дотримувалися певних принципів, вироблених у період виникнення і становлення кооперації. Зі зміною господарського ладу, деякі з цих принципів втратили свою актуальність, наприклад, продаж товарів за ринковими цінами. За регульованих цін кооперативи продавали товар за твердими цінами, встановленими владою. За лібералістичного ладу кооперативи вели операції лише з членами кооперативів. В умовах корпоративного ладу споживчим товариствам часто доводилося брати на себе функції розподілу продуктів серед всього населення, не розбираючи, чи хто член кооперативу, чи ні. Ще гірше, на думку Б. Мартоса, коли державні органи, не рахуючись із природою кооперативів, порушували право кооперативів на самоврядування, призначаючи їм членів управи, що призводило до виродження кооперативів, втрати виконавчими органами почуття відповідальності перед членами. «Все це може привести до того, що кооперативи перестануть бути кооперативами, як то було за радянської влади, коли кооперативи практично стали агентствами державних підприємств» [24, арк. 76].

Автор писав і про дії влади, які звужували чинність кооперативів, але не вели до їхнього виродження. Так, в Італії влада призначала двох членів ревізійної комісії (всіх членів – троє) центрального союзу кооперативів. У Німеччині уряд затверджував керівників ревізійних комісій [24, арк. 76].

В умовах регульованого господарства кооперативам доводилося підпорядковуватись нормам оплати праці. Нерідко влада втручалася в розподіл чистого зиску. Наприклад, як зазначав Б. Мартос, у Німецькій імперії споживчі товариства мали право видавати своїм учасникам не більше 3 % від зроблених ними закупок. За авторитарного режиму, що відповідав корпоративній системі, влада чинила перешкоди культурно-просвітницькій діяльності кооперативів, не дозволяла влаштовувати кооперативні з'їзди, що негативно відбивалося на розвитку кооперації. «Якраз тоді, – завершував свою наукову розвідку Б. Мартос, – коли заводитьися нова господарська система, необхідні з'їзди й інші способи освідчення населення і кооперативних працівників з новими засадами і методами господарювання, як і загальне піднесення культурного рівня населення з огляду на ті ускладнення, що вносить у життя введення будь-якої нової системи – отже й системи регульованого господарства» [24, арк. 77].

Повідомляючи у своїй праці про досвід і окремі показники діяльності кооперативних організацій, учений покликався на кооперативні зарубіжні видання та на журнал «Кооперативна республіка» (1939 р.).

Важливу роль у підготовці фахівців кооперативних організацій, а відтак – у забезпеченні успішної діяльності кооперативів і їх об'єднань (спілок) відігравали і не втратили своєї актуальності й донині, написані Б. Мартосом згаданий вище підручник «Теорія кооперації», а також «Кооперативна ревізія» і «Організація й ведення зібрань». У передмові до праці **«Кооперативна ревізія»** [23] Б. Мартос наголошував, що за всієї необхідності мати добрий підручник для підготовки ревізорів доводилося констатувати відсутність систематично розробленого курсу з цього предмету не тільки українською, але й будь-якою слов'янською мовою. На думку вченого, відсутність науково-методичного матеріалу, який задовольнив би вимоги, що висував сучасний (у перші десятиліття ХХ ст. – Прим. упор.) розвиток кооперації, слід пояснювати не тільки молодістю самої дисципліни, але й тим, що погляди на кооперативну ревізію, на систему її проведення значною мірою залежали від індивідуальності самого ревізора. Труднощі щодо встановлення методології

здійснення ревізії спричинялися частими змінами в системі організації цього процесу. Джерельною базою Мартосової праці послужила література переважно німецькою мовою.

При підготовці підручника Б. Мартос брав за основу інструкції ревізорам, які були видані ревізійними союзами, постанови кооперативних з'їздів, деякі праці, переважно зарубіжних авторів, про облік і контроль. Він керувався фактами власної ревізорської практики та участі в інструкторсько-ревізорських нарадах, досвідом праці інших ревізорів.

Підручник Б. Мартоса «Кооперативна ревізія», виданий у м. Львові 1928 р., залишається маловідомим сучасним науковцям і практикам. Так, ознайомлення більш ніж з 50-ма виданими підручниками та навчальними посібниками, присвяченими контролю та ревізії, які вийшли в Україні у XX – на початку XXI ст., засвідчили той факт, що ні один автор не зробив посилань на цю працю, яка, безумовно, заслуговує на увагу.

Зміст розвідки Б. Мартоса «Кооперативна ревізія» свідчить про ґрунтовне дослідження ним теоретичних надбань у галузі ревізії та вивчення практики ревізій. Автор виділив 57 розділів, починаючи з визначення поняття «ревізія», її завдання і мета і завершуючи характеристикою діяльності кооперативних ревізійних союзів. Професор дав вичерпні поради ревізорам, що стосувалися проведення перевірки каси, цінних паперів, товарів, інвентаря, балансу; ревізії кошторису й оплати праці, операцій продажу товарів, операцій транспортних, власного виробництва, зиску тощо. Зі знанням справи він пояснив, як ревізор повинен підготуватись до ревізії, скласти її план, як розпочинати ревізію, вести запис ревізійних спостережень та правильно оформити акт ревізії. Автор навів чимало прикладів, які переконують у необхідності певних дій ревізора в процесі підготовки до ревізії, її проведення, складання акту тощо. Текст праці викладено чітко і доступно. Кожне речення наповнене корисною інформацією.

З самого поняття ревізії логічно випливають її завдання, серед яких Б. Мартос виокремив такі: критично переглянути діяльність установи; пересвідчитися, чи її справи ведуться належним чином; з'ясувати, чи при веденні діяльності є недоліки; з'ясувати, чи потребує організація, установа якихось змін; з'ясувати, чи відповідають виконавчі органи своєму призначенню. На

ревізора покладається завдання зафіксувати всі негативні явища, які він виявив у діяльності установи незалежно від того, чи це були свідомо допущені помилки, чи це були недоліки, які виникли внаслідок недбайливого ставлення до виконання покладених обов'язків, чи це зловживання, допущені свідомо [23, с. 3].

Головне завдання ревізора, при виявленні негативних фактів – це встановити їх причини і зробити висновки про необхідність проведення організаційних змін для їх усунення. При цьому, як зазначив автор, ревізор може не знайти винуватих, для нього важливо виявити той чи інший недолік. Винуватців повинні встановлювати керівники установи, спостережна (наглядова) рада організації, а у відповідних випадках – суд. Отже, ревізорів не належать ні адміністративні, ні судові функції, адже він не є директором, слідчим чи суддею. Тому він не шукає винних та не накладає покарання. Ревізор, вивчаючи діяльність підприємства, лише збирає матеріали, факти, на підставі яких можна буде знайти винуватця або на підставі яких можна оцінити діяльність як самої установи, так і її окремих виконавчих органів [23, с. 4].

Б. Мартос порівняв ревізію і контроль та зазначив, що завданнями контролю є недопущення недоліків у роботі установи, тобто контроль розглянув як щось постійне, що здійснюється безперервно або принаймні періодично, тоді як ревізія проводиться через певний проміжок часу. З цього можна дійти висновку, що контроль може бути попередній, який оцінює той чи інший факт діяльності установи, тоді як ревізія знайомиться з фактами, які вже відбулися або які відбуваються під час її проведення [23, с. 4].

Розкриваючи мету ревізії, Б. Мартос зазначив, що при здійсненні діяльності кооператив може допустити порушення інтересів членів кооперативу або сторонніх осіб чи організацій, що мають ділові стосунки з цим кооперативом, зокрема інтереси вкладників та кредиторів. Також при веденні діяльності можна допустити порушення законів чи приписів державних органів, що може призвести до неповної чи несвоєчасної сплати державних податків та зборів, тому ревізія кооперативів повинна виявити такі негативні факти з метою захисту державних інтересів [23, с. 4].

Автор підручника виділив ще одну важливу особливість кооперативної ревізії – це захист інтересів кооперативного руху загалом, і це надає їй особливого змісту і ставить перед нею своєрідні завдання [23, с. 4].

Б. Мартос надав важливого значення фаховій підготовці ревізора. Курс кооперативної ревізії, який на початку XX ст. лише впроваджувався в кооперативних навчальних закладах, мав задовольнити вимоги, що висував тогочасний розвиток кооперації в умовах зростання об'єднання населення в кредитні спілки, споживчі та сільськогосподарські кооперативи. Введення цього курсу мало забезпечити якісну підготовку ревізорів, які б могли спланувати, організувати, провести ревізію, оформити всі документи, розробити рекомендації для конкретного кооперативу.

Діяльність кооперативних підприємств, як би якісно вона не була спланована й організована, на думку Б. Мартоса, може не досягнути бажаного результату у вигляді прибутку та соціального захисту своїх працівників. З'ясувати відхилення та причини їх виникнення від запланованого можна шляхом проведення ревізій діяльності підприємства, які здійснюють або контрольно-ревізійні управління (в підприємствах), або контрольно-ревізійні комісії, які є в складі органів управління.

Початок XX ст. – це період, коли більшість населення ще була неписьменною, і тому знайти фахівців, які б уміли проводити ревізію виявлялося надзвичайно складно. На час видання підручника «Кооперативна ревізія» більшість осіб, яка працювала на посадах інструкторів-ревізорів, не мала спеціальної, а часом і загальної освіти. Разом з тим кооперативний рух поширювався по всьому світу і вимагав кадрів відповідного профілю.

Б. Мартос звертав увагу на необхідність підготовки ревізора як з теоретичної, так і з практичної точки зору. По-перше, в нього (ревізора) повинна бути якісна загальна освіта, яка б робила його людиною інтелектуальною. Чим ширші і глибші його знання, тим краще він упорається зі своїми завданнями, тим ширший погляд матиме на розвиток кооперації і значення, тим глибше буде його критика діяльності кооперативів, тим змістовнішим і чіткішим будуть його висновки і доповідь. Фахова ж освіта ревізора, як наголошував автор підручника,

повинна будуватися на науці про народне господарство, бо в іншому випадку в нього не буде ясного погляду на кооперативний рух загалом, на місце і роль, яка належить кожному окремому кооперативу [23, с. 12].

Ревізор повинен бути добре обізнаний з бухгалтерською наукою, бо без неї він не зуміє розібратися в бухгалтерських записах у книгах обліку, особливо якщо взяти до уваги, що різні кооперативи вели бухгалтерські книги за різними системами організації бухгалтерського обліку. З огляду на те, що ревізор повинен проводити інвентаризацію товарів, сировини, готової продукції тощо, він також повинен бути ознайомленим з наукою про товарознавство. На думку Б. Мартоса, фахова освіта ревізора повинна базуватися на науці про народне господарство, йому необхідно якнайповніше ознайомитися з наукою про приватне господарство. Ревізор теж має добре знати господарське, кооперативне та інше право, бо у своїй діяльності йому доводиться розглядати те чи інше питання правового характеру. Отже, ревізор повинен бути у курсі всього того, що дає наука про теорію, історію та практику кооперації, про кооперативний рух [23, с. 12]. Звісно, ці вимоги до професійної підготовки ревізорів залишаються актуальними дотепер. Але сьогодні їх слід поєднати з вивченням комп'ютерної техніки і комп'ютерних технологій, знанням іноземних мов та ін.

У праці про ревізію Б. Мартос приділив увагу діяльності таких організацій, як кооперативні ревізійні союзи. Він висвітлив зміст роботи цих союзів, їх завдання, роль у проведенні фахових ревізій. Великою перевагою ревізійних союзів учений назвав ту, що вони не ведуть ніяких господарських операцій і через це їхніх ревізорів ніхто не може підозрювати у відсутності об'єктивності, ніхто не може підозрювати, що при ревізії вони керуються ще якими-небудь інтересами, крім інтересів кооперативного руху загалом. Професор підкреслив, що саме життя поклало на ревізійні союзи обов'язок керувати кооперативним рухом, спрямовувати його так, щоб загальні наслідки діяльності всіх кооперативних установ були якнайкращі. Автор навіть присвятив окремий розділ осмисленню ідейно-керівної ролі ревізійного союзу, який, маючи у своєму розпорядженні фахівців, накопичуючи весь досвід кооперативного руху, знаючи всі його

слабкі сторони, може керувати кооперативним рухом, даючи рекомендації про найкраще облаштування справи, складаючи зразкові статuti, регламенти та інструкції, організовуючи лекції з особливо важливих питань кооперативної теорії і практики.

Б. Мартос зазначав, що в Західній Україні кооперативи могли об'єднуватись у союзи, завданням яких було проведення ревізій. Учений констатував, що до Ревізійного союзу українських кооперативів у Львові (він діяв ще з 1904 р. спочатку як Крайовий Союз Ревізійний) у 1928 р. входило більше 2000 кооперативних установ. У кооперативах, які не входили до ревізійних союзів, ревізію здійснювали інші союзи або відповідні державні органи [23, с. 6–7].

Цікавим, на наш погляд, є повідомлення Б. Мартоса про існування в багатьох країнах спілок ревізорів-фахівців з метою захисту інтересів фахівців та з турботою про якісну їх фахову підготовку і високий професійний рівень знань та умінь.

Переконані, що вивчення праці Б. Мартоса «Кооперативна ревізія» сприятиме поліпшенню підготовки фахівців у галузі бухгалтерського обліку, аудиту і ревізії, до речі, не тільки для кооперативних організацій. Викладені в книзі поради стануть у нагоді й досвідченим працівникам – ревізорам і аудиторам. (Витяг із праці про кооперативну ревізію вміщено в додатках книги. Повний текст видання опубліковано в тижневику «Вісті Центральної спілки споживчих товариств України. Діловий випуск» за 2012 (липень-серпень), № 28–33 під назвою «Кодекс праці й честі ревізора». Упорядники: Верига Ю. А. та Аліман М. В.)

Не втратила свого значення праця Б. Мартоса «**Організація й ведення зібрань**» [31]. У передмові Борис Миколайович підкреслив, що своєю книгою він намагався забезпечити діячів кооперативного руху практичними порадами щодо правильного й умілого проведення зборів.

За словами автора, йому доводилося брати участь у значній кількості різноманітних зібрань, у тому числі й у великих з'їздах, а на багатьох із них головувати. Власні спостереження, практичний досвід, допомогли видатному кооператорові поповнити те, чого він не міг знайти в літературі, статутах, регламентах, інструкціях. Б. Мартос вважав своїм завданням написати систематичний нарис того, як належить організувати зібрання

та як його проводити. Щоб книга була доступною для широкої публіки, він надав викладу можливої популярності та подбав про численні приклади [31, с. 2].

Відомо, що зібрання мали важливе значення для кооперативів як для організацій, що ставили собі за мету спільну господарську діяльність. Тому кооперативи і вносили у свої статuti чимало правил щодо скликання й проведення загальних зібрань, щоб у такий спосіб закріпити певний порядок, а для більш докладного формування зібрань у додаток до статуту укладалися ще регуляміни (правильники, регламенти), чи так звані інструкції загальним зібранням, відповідно до кооперативних звичаїв та традицій, що сформувалися впродовж значного часу. Згадані звичаї та правила, вироблені кооперативним рухом, як зауважив Б. Мартос, нерідко ставали зразком для інших об'єднань: товариства культурно-просвітницькі та інші переносили їх у свою практику, керуючись при упорядкуванні своїх зібрань. Кооператорам-практикам на багатьох зібраннях і з'їздах доручалося головування як особам, що вже набули для цього певний досвід. Тож, за спостереженням ученого, кооперація і тут зробила чималу послугу розвитку й удосконаленню громадського життя [31, с. 1].

Б. Мартос зупинився на характеристиці видів зібрань та з'ясуванні особливостей підготовки до них. Він акцентував на таких питаннях, як порядок денний, запрошення на зібрання, кворум, перевірка мандатів, права й обов'язки президії тощо. Кооперативний діяч дав поради щодо запису промовців, обговорення питання, порядку та способів голосування, оформлення протоколу зібрання тощо.

Читач отримував відповідь на десятки запитань, що стосувалися зібрань (зборів) та порядку їх проведення, у т. ч. на такі:

- Що являє собою зібрання?;
- Навіщо складається порядок денний і затверджується зібранням?;
- Які підготовчі кроки треба зробити, щоб зібрання мало якнайкращі наслідки?;
- Хто керує зібранням?;
- Якими способами забезпечується дисципліна на зібранні?;

- Яким способом можна скоротити дискусію?;
- Які хибі допускають недосвідчені або недисципліновані промовці?;
- Яким способом слід голосувати складні питання?;
- Хто керує голосуванням?;
- У яких випадках і чому обов'язково треба проводити вибори таємним голосуванням?;
- Що має бути обов'язково зазначене у протоколі зібрання?;
- Яке значення мають міжнародні конгреси?;
- У чому полягає робота з підготовки конгресу?

Б. Мартос підкреслював значення різноманітних зібрань у громадському житті першої половини ХХ ст. На його думку, створення різноманітних об'єднань – господарських, культурно-просвітницьких, спортивних і т. ін., словом усе, що передбачало спільну працю і спільну думку, – тягло за собою необхідність для певного гурту людей зійтись, обміркувати спільну справу, винести постанови, накреслити план спільної діяльності, унормувати ту чи іншу справу так, щоб були задоволені інтереси, за можливості, всіх зацікавлених. «Часто на зібраннях буває присутніх дуже багато, питання доводиться розглядати часом досить складні, при обговоренні виникає багато різних поглядів, що їх не так легко буває погодити між собою, а між тим треба прийти до якоїсь думки, що задовольнила б, коли не всіх, то, принаймні, більшість присутніх» [31, с. 2].

Отже, на думку вченого, зовсім не байдуже, як відбувається саме зібрання: чи хаотично, без усякого ладу й порядку, чи, навпаки, в повному порядку, так, щоб не нівечилися нерви присутніх, щоб кожна думка могла бути висловлена, щоб кожна висловлена думка була почута всіма, щоб ухвали виносились не поспішно, а продумано. Б. Мартос зазначив, що дуже часто хаотичний перебіг зібрання шкідливо впливав не тільки на нерви, а навіть і на логіку учасників; тоді й ухвали могли бути прийняті випадкові, що не задовольняли б більшості учасників, може і навіть суперечили їх поглядам і бажанням. Загальновідомий факт: невдале ведення зібрання затягає без потреби обговорення питань маловажливих, не залишаючи часу для питань істотних і більш складних. «Нарешті можна ще зазначити, – наголосив Б. Мартос, – що на безладних зібраннях верх бере не розумна

думка, а галасливий крик, і не бажання послужити спільному ділу, а нахабна настирливість. Все це приводить до необхідності упорядкувати самий перебіг зібрання, унормувати права його учасників і вимагає вмілого керування зібранням» [31, с. 2].

Курс лекцій Б. Мартоса «Організація й ведення зібрань» містить тексти шести лекцій, в яких висвітлено 22 питання, як от: види зібрань, підготовка зборів, президія та її права й обов'язки, способи голосування, вибори, протокол зібрання, помешкання, організація конгресів та ін. Автор також надав зразок регламенту для з'їзду уповноважених кооперативного союзу [31, с. 47–48].

Праця Б. Мартоса «Організація й ведення зібрань» і нині може служити настільною книгою не тільки для керівників і працівників кооперативних організацій (товариств, спілок), а й інших організацій, яким в умовах демократизації суспільства все частіше доводиться брати участь у різних зібраннях (зборах членів кооперативу, конференції чи з'їзді спілки кооперативних товариств), а тим більше – проводити їх. Текст із праці Б. Мартоса «Організація й ведення зібрань» уміщено в додатку до цієї книги.

Відомо, що успішне господарювання організацій споживчої кооперації залежить, зокрема, від наявності власних обігових коштів і ефективного їх використання.

Переймаючись питаннями ефективності діяльності кооперативних товариств, Б. Мартос виступав проти практики відпуску товарів споживчими товариствами покупцям у борг, особливо, коли це негативно відбивалося на фінансовій спроможності кооперативів. Отже, автор присвятив цій проблемі статтю «**Кредит у споживчих кооперативах**», в якій наголошував, що «питання про продаж товарів споживчими товариствами на кредит є одним із найважливіших питань кооперативної практики» [25].

У примітці до статті Б. Мартоса редакція журналу «Кооперативна республіка» (Львів) повідомлялося, що її надруковано, головним чином, як інформацію про практику споживчого кредиту в деяких державах. Редакція звертала увагу, що Ревізійний союз українських кооперативів і Центросоюз (кооперативні організації у Львові – пиміт. упоряд) «стоять на засадничому становищі, що споживчий кредит не є допустимий під ніякими умовами. Кожна фіртка вилому з під цієї засади, навіть на позір

дуже скромна, грозить завше зламанням цілої лінії і катастрофою» [25, с. 211].

За слухним зауваженням Б. Мартоса, першочерговим завданням споживчих товариств первісно було об'єднати споживачів, сформувати відповідний пайовий капітал і налагодити господарську діяльність. Проте, обслуговуючи переважно незаможних людей, споживчі товариства вдавалися до такої добродійності, як відпуск товарів у борг. Звісно, це негативно впливало на фінансовий стан кооперативів і навіть призводило до їх занепаду. Тому-то засновники відомого англійського споживчого товариства в м. Рочдель (1844 р.) визначили одним із принципів своєї діяльності не відпускати товари в борг і, до речі, досягли завдяки цьому чималих успіхів [25, с. 211].

Схвалюючи принципи рочдельців, чимало споживчих товариств різних країн не демонструвало волю і вміння їх дотримуватися. Наприклад, у 1911 р. в українських губерніях споживча кооперація мала близько 4 млн крб. пайового капіталу, а сума заборгованості пайовиків за товар сягала 2,6 млн крб. (65 % до пайового капіталу). На Полтавщині тоді борги на одного члена споживчого товариства становили 18 крб., а пайовий капітал 17 крб., на Поділлі – відповідно 29 і 20 крб. Отже, окремі члени кооперативів зуміли взяти в борг товарів значно більше, ніж дали йому внесків. При такому стані речей, як наголошували дослідники кооперації, споживчим товариствам доводилося позичати гроші для купівлі товарів або купувати їх у постачальників у борг. То й не дивно, що близько 60 % обстежених товариств мали борги за товари або борги за позичками. А в 1916 р. 92,5 % загального числа обстежених споживчих товариств в українських і інших губерніях Російської імперії продавали товари в борг. Імовірно, тоді це було пов'язано з погіршенням матеріального становища населення через Першу світову війну, намагання кооперативних організацій полегшити його [1]. Текст статті Б. Мартоса про кредит в споживчих кооперативах вміщено в додатках цієї книги.

Одна з розвідок Б. Мартоса присвячена організації змагання продавців кооперативних крамниць. Звичайно йдеться не про змагання в умовах планового соціалістичного господарства: швидше професор описав особливості підготовки і проведення

конкурсів професійної майстерності. У статті **«Змагання кооперативних продавців»** [18] автор повідомив про різні види змагань серед продавців у Чехословаччині в 1930-і рр. Наприклад, один із кооперативних ревізійних союзів оголосив змагання серед продавців на визначення десяти заповідей для продавця кооперативної крамниці. Інший захід зводився до найкращого впорядкування крамниці та вітрини.

Б. Мартос згадав про оголошення змагання під гаслом: «Десять найпрацездатніших продавців у Чехії». Воно складалося з 37 вимог, виконання (чи дотримання яких) оцінювалося певною кількістю балів. Крім того, продавець мав відповісти ще й на низку запитань. Переможців відповідно заохочували. Автор праці дійшов висновку про доцільність упровадження змагання для рахівників кооперативів, молочарських техніків та ін. (Текст статті вміщено в додатках до цієї книги).

Досі актуальною є праця Б. Мартоса **про відбудову української кооперації** [15], написана в серпні 1941 р. Добре структурована, вона містить вступ, і кілька розділів, як-от: «Перехідна доба», «Спеціалізація чи універсалізм»; «Охорона кооперативного майна та відновлення чинності кооперативів»; «Фінансування кооперації; відбудова міст і сіл»; «Задоволення споживчих потреб населення; народне здоров'я»; «Центральний Всеукраїнський кооперативний комітет»; «Боротьба зі зловживаннями»; «Кадри кооперативних робітників»; «Комітет відбудови української кооперації», а завершується місткими висновками. Як пояснював професор, план відбудови кооперації було вироблено на підставі багаторічного досвіду, який дала історія розвитку української кооперації.

Заслуговує на увагу розсудливе ставлення автора щодо реформування сільського господарства і розвитку аграрної кооперації. Надаючи важливого значення розвитку цієї галузі, він на початку статті зазначив: «Я подаю міркування про реорганізацію колгоспів на засадах сільськогосподарських продукційних артілей, аргументуючи необхідність залишення колгоспів непорушними бодай на найближчий час» [15].

Б. Мартос запропонував забезпечити постачання сільськогосподарських машин, насіння, добрив та інших речей, необхідних для сільського господарства, колгоспам, колгоспникам та «одно-

осібникам», а також збут продукції сільського господарства через сільськогосподарські товариства та їхні районні союзи з Центральним сільськогосподарським союзом на чолі. На думку автора, збут продуктів молочарства доцільно виділити в окремі молочарські товариства й об'єднати їх в окремі молочарські союзи. Він також вважав за доцільне організувати, відповідно до місцевих потреб, меліоративні товариства.

У вступі йдеться і про необхідність розвивати страхову, житлово-будівельну та інші види кооперації. «Для загального керівництва цілою кооперацією, для догляду за тим, щоб вона розвивалася систематично й гармонійно, – писав Б. Мартос, – необхідно організувати Центральний кооперативний комітет з компетенцією ревізійного союзу. На цей же Комітет слід покласти й підготовку необхідних кадрів кооперативних працівників» [15, с. 133].

Виділяючи перехідну добу у розвитку кооперації після війни, Б. Мартос наголосив, що труднощі налагодження транспорту, відірваність від колишніх центрів постачання і збуту і недостача на місцях досвідченого персоналу гальмуватиме відновлення господарства. «Необхідно прикласти всіх зусиль, щоб українські кооперативи якнайшвидше відновили свою діяльність... і щоб на чолі їх стали люди національно свідомі, господарськи досвідчені, і такі, що повели б працю з тою відданістю та непідкупною чесністю, якою відзначалися кооперативні працівники старих часів [15, с. 134].

Б. Мартос проаналізував дані про розвиток спеціальних і універсальних кооперативів у сільському господарстві, повернувши увагу до того, що в перехідну добу доцільніше було надавати перевагу універсальним кооперативним організаціям. Вони мали певні переваги, наприклад, потребували порівняно менших накладних видатків, зокрема на облік. На думку Б. Мартоса, універсальне товариство як більш еластичне могло швидше використати сприятливі умови, організуючи ту галузь господарства, яку обставини висунули на перший план. «Пізніше – після усталення господарського життя, з універсальних товариств можна буде виділити ті спеціальні види кооперації, які для того матимуть найбільше підстав» [15, с. 136].

Автор статті надав важливого значення охороні кооперативного майна та відновлення чинності кооперативів після війни. Він констатував, що великої ваги набувало питання фінансування кооперації і вважав за необхідне організувати кредитні товариства, передусім райффайзенського типу: корисно, щоб вони розвинули операції в напрямку видачі позик під сільськогосподарські продукти та ремісничі вироби, призначені на продаж і передані на склади того чи іншого кооперативу [15, с. 140].

Б. Мартос запропонував, щоб на кредитні союзи районні, крім операцій закладами і позиками, було покладено також проведення ревізій кредитних товариств та інструктування їх. Усю кредитну кооперацію, на думку автора статті, мав очолювати Центральний український кооперативний банк, який залучав би капітали шляхом вкладів і позик, притягуючи також кошти і з-за кордону, та кредитувати всі центральні й районні кооперативні союзи [15, с. 140].

Б. Мартос надав важливого значення будівельній кооперації. Він нагадував, що внаслідок воєнних подій багато сіл і міст поруйновано, тож доведеться здійснити величезну роботу в напрямку відбудови й подальшої їх розбудови. «Як показав західноєвропейський досвід, найкраще може виконати це завдання будівельна кооперація. Отже, – на його думку, – треба вибудувати цілу мережу будівельних товариств, – як міських, так і сільських» [15, с. 141]. Б. Мартос вважав, що міські будівельні кооперативи мали здійснювати відбудову будинків і цілих кварталів, а сільські могли обмежитись постачанням населенню будівельних матеріалів: цегли, черепиці, дерева, заліза, цементу та ін.

Автор запропонував поставити на чолі будівельної кооперації Центральний союз будівельний, що здійснював би виробництво будівельних матеріалів, а також провадив імпорт тих будівельних матеріалів, які не вироблялися на українській території. Цей союз, за твердженням Б. Мартоса, «мав би видавати фаховий часопис та організовувати у себе студійний відділ, який би опрацьовував питання дешевого будівництва, гігієни та санітарії, а також питання організаційні та фінансові, які висовуватиме життя й які для будівельної кооперації мають особливе значення» [15, с. 143].

Розглядаючи питання, щодо задоволення споживчих потреб населення, учений говорив про значне поширення споживчої кооперації вже за часів Першої світової війни по всій Україні. Він наголошував, що на початку 1919 р. у споживчих товариствах було об'єднано більше як 60 % населення, чим Україна досягла світового рекорду [15, с. 143]. Автор зазначав, що за радянської влади споживча кооперація пережила дуже багато змін – часом досягла величезного розміру, часом занепадала. Стосовно відбудови споживчої кооперації після Другої світової війни, він не запропонував якихось кардинальних змін в організації господарської діяльності споживчої кооперації. Водночас, він вважав, що в багатьох місцях при сільських споживчих товариствах доцільно було б організувати хлібопекарню; рекомендував, щоб районні споживчі союзи утримували склади товарів при залізничних станціях, а також млини, олійні і дрібні промислові підприємства. До компетенції цих союзів учений радив віднести і проведення ревізії в споживчих товариствах та керування їхньою діяльністю.

Центральний український споживчий союз, на думку автора статті, мав би провадити операції імпорту, утримуючи для того склади в портах та закупочні агентства за кордоном, а також власні фабрики мила, шкіри, текстилю, залізного посуду тощо. Він теж мав би керувати цілою споживчою кооперацією, видаючи друкований орган, присвячений питанням практики й організації споживчої кооперації [15, с. 143].

Як бачимо, в програмі відбудови споживчої кооперації не була визначена роль обласних споживчих союзів. У дійсності вони відіграли дуже важливу роль у відбудові і розвитку споживчої кооперації – налагодженні торгівлі, виробництва товарів, підготовки кадрів, нарощенні матеріально-технічної бази кооперативних організацій тощо.

Б. Мартос вважав особливо важливою діяльність кооперації, щодо опікування народним здоров'ям. Він нагадував, що в багатьох країнах (Франція, Швейцарія, Болгарія, Бельгія) споживчі кооперативи утримували аптеки й лікарні. Найбільше розвинулась кооперація народного здоров'я в Югославії, де по селах діяли спеціальні кооперативи здоров'я, які утримували лікарів, лікарні, амбулаторії, тощо. На думку вченого, українська коопе-

рація мала вжити планомірних заходів для піднесення як загальної гігієни, так і стану здоров'я співвітчизників [15, с. 144].

Професор слушно вказував на те, що відбудова головніших галузей кооперації вимагатиме величезної праці, великих коштів і значного персоналу. Керівництво цими процесами слід було покласти на Центральний український комітет, подібний до того, що існував у 1917–1920 рр., а потім був замінений Вукопспількою (Всеукраїнська кооперативна спілка). До обов'язків цього Комітету автор статті відносив представництво інтересів кооперативних організацій перед владою, керування всім кооперативним рухом загалом так, щоб він розвивався відповідно до засад, вироблених кооперативною теорією й практикою [15, с. 144].

Б. Мартос покладав на Центральний кооперативний комітет організацію центральної кооперативної статистики, налагодження інструкторсько-ревізійної діяльності, утримання пресового бюро, яке стежило б не тільки за органами кооперативними, але й за загальною пресою, подаючи їй інформацію про чинність кооперативів та висвітлюючи їхні завдання й значення кооперації. «Центральний кооперативний комітет повинен також дбати і про підготовку кооперативного персоналу, особливо інструкторів та ревізорів для районних союзів, редакторів для кооперативної преси та лекторів для кооперативних курсів» [15, с. 144].

Серед важливих завдань кооператорів Б. Мартос називав боротьбу із зловживаннями. Він наголошував, що характерним явищем радянського побуту було недбале ставлення до державного й громадського майна та різноманітні зловживання. «В пресі, в промовах народних комісарів на з'їздах, в урядових постановках і обіжниках постійно говорилося про розтрата, крадіжі, недостачі і різного роду неоправдані втрати в усіх кооперативах, що йдуть на мільйони карбованців», – писав Б. Мартос [15, с. 145]. Автор вважав, що головною причиною цих зловживань було погане матеріальне забезпечення кооперативного персоналу, а потім – «загальне почуття непевності, яке заглушує страх перед карою» [15, с. 145]. Зважаючи на те, що зловживання набули «страшного поширення», він визнавав за необхідне розпочати проти них уперту й систематичну боротьбу бо інакше кооперація не зможе розвиватись [15, с. 145].

Учений зазначав, що для боротьби зі зловживаннями необхідно добре організовувати справу проведення ревізій, підготувати кадри надійних, досвідчених ревізорів і контролерів, які б ясно розуміли своє завдання і безкомпромісно боролися проти всіх помічених хиб і зловживань. Взагалі, на його думку, необхідною умовою для відбудови української кооперації було «створення відданих і досвідчених кадрів, – як керівників, так і службового персоналу» [15, с. 145]. Він передбачав, що з розвитком операцій, з їх ускладненням потреба в доброму персоналі буде відчуватися що далі, то все гостріше. Автор привертав увагу до організації кооперативними союзами різного роду курсів для підготовки необхідних фахівців, зокрема ревізорів, контролерів, лекторів. Слухачами таких курсів могли бути люди з вищою освітою або багаторічною кооперативною практикою. Щодо навчальних дисциплін, то Б. Мартос пропонував забезпечити викладання на курсах теорії кооперації, організації кооперативного підприємства, рахівництва та ревізії. Він пояснював, як з допомогою ревізорських кадрів провести курси на місцях при кожній районній кооперативній спілці для підготовки членів управ і ревізійних комісій, рахівників, продавців сільських кооперативів [15, с. 146].

Б. Мартос переконував, що для того, щоб відбудова кооперації провадилась систематично – за одним загальним планом, необхідно було створити центральний керівний орган – Комітет відбудови української кооперації – з осіб, відомих своєю відданістю кооперативній ідеї, кооперативним знанням та досвідом. До обов'язків комітету мало належати передусім відновлення чинності районних спілок і центральних кооперативних установ. Важливо теж здійснювати підготовку інструкторів-ревізорів, персоналу кооперативних товариств. Б. Мартос вважав за доцільне, щоб комітет утримував роз'їздних інструкторів, котрі знайомилися би з ситуацією на місцях, інформували місцевих працівників з завданнями часу та підшукували людей, яких можна б було залучити до праці для відбудови кооперативних організацій [15, с. 147].

Автор статті наголошував, що в рекомендованому ним плані відбудови української кооперації подано лише те, що здавалося найголовнішим. Він вважав, що заслуговують на увагу органі-

зації збуту зерна, садовини, продуктів скотарства, організації кооперативної освіти та кооперативної статистики [15, с. 147].

Декілька розвідок Б. Мартоса присвячено видатним діячам кооперативного руху. В дні з них він розповів про піонерів національної кооперації українських рочдельців **Миколу Балліна, Віктора Козлова та Олександра Брильянтова** [37]. Автор порівнював їхню діяльність з «подвигом» 28 простих робітників-ткачів з м. Рочдель (Англія), що кинули сміливий виклик капіталістичному світові визиску і створили в 1844 р. Рочдельське товариство справедливих піонерів. Їхнім скромним завданням було поліпшити господарський і соціальний стан членів товариства. Як слушно резюмував історик кооперації А. Качор, «геройські зусилля ... віра у перемогу та тверді моральні засади тих перших піонерів стали прикладом і зразком для організації кооперативних клітин у всіх секторах господарського життя в цілому світі» [12, с. 11].

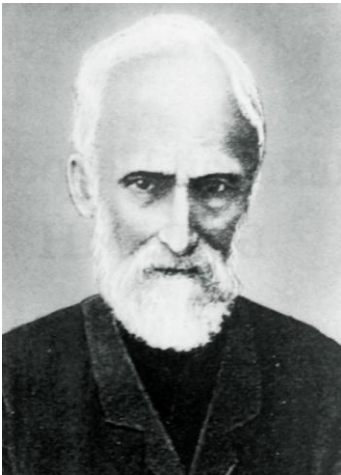
Вироблені рочдельськими кооператорами правила (принципи) діяльності вже з середини XIX ст. слугували дороговказом для засновників споживчих кооперативних товариств у багатьох країнах. До змагання за справедливий суспільно-політичний лад у світі, за справедливі ціни на товари, за справедливий розподіл господарських благ долучилися письменники, філософи, юристи та інші діячі, які самовіддано працювали над упровадженням кооперативних ідей в життя. До когорти кооператорів, котрі втілювали досвід рочдельців в Україні, Б. Мартос долучав М. Балліна, В. Козлова, О. Брильянтова [37].

На думку Б. Мартоса, це були батьки української кооперації, які з відданістю, аж до самопожертви, працювали над закладанням перших кооперативів. Їх спроби, перемоги й поразки мали велике пізнавальне значення [37, арк. 4].

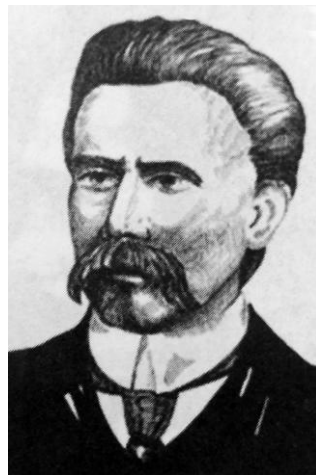
Б. Мартос характеризував обставини початку кооперативного руху в Україні. Він зазначав, що скасування кріпацтва не усунуло всіх суспільних неправд. Селяни мали волю, але не мали землі, а ті, що мали її вдосталь, терпіли від визиску з боку торговців, були змушені дешево продавати вироби свого господарства і дорого платити за все, що треба було купувати. Торгівля була мало розвинена. Банки діяли лише у великих містах, і то тільки для великих землевласників, купців та фабрикантів, а

селяни, робітники та ремісники могли користуватися кредитом лише у лихварів за високі відсотки (часом понад 100 % річних) [37, арк. 16].

Ідеї кооперації, що втілювалися в життя в середині XIX ст. в Англії, Німеччині й Франції, сприяли поліпшенню життя робітників і селян. Завдяки просвітницькій діяльності українських громад і окремих діячів (М. Драгоманова, В. Антоновича, М. Зібера та ін.) знання про кооперацію набули поширення на вітчизняних теренах. Ідейним провідником першого в Україні Харківського споживчого товариства, заснованого в 1866 р., був М. Баллін. «Змістом його життя, – наголошував Б. Мартос, – була громадська праця, ширення освіти, піднесення культурного рівня суспільства» [37, арк. 35].

Микола Баллін

Віктор Козлов

Б. Мартос описував діяльність М. Балліна, розкривав зміст його кооперативної роботи – від участі у складанні статутів кооперативів до розробки програми Кооперативного університету. Між іншим, автор статті повідомляв, що М. Баллін з любов'ю брався за кожен громадську справу; іншою рисою його вдачі була відсутність матеріальної зацікавленості: «до кожної справи він підходив лише з погляду її загальної користі, для себе ж вигоди не шукав» [37, арк. 67,68].

Олександр Бриліянтів

У згаданій вище рукописній праці, а також конспекті до статті «Баллін і Козлов» [37, арк. 4]. Б. Мартос характеризував кооперативну діяльність Віктора Козлова, Олександра Бриліянтова та інших піонерів української кооперації, багато уваги приділяв історії Харківського споживчого товариства, висвітлював причини (передусім – недостатній контроль роботи товариства), що призвели до його ліквідації. Однак висновки вченого були оптимістичними: кооперація має перемогти, адже засновується вона на «силі любові», на творчій силі. Справді, кооперація, започаткована «українськими рочдельцями», успішно розвивалася. «Думки Балліна знайшли добрий ґрунт серед українських кооператорів, бо український народ виховувався в давніх традиціях козацької боротьби за правду справедливості» [37, арк. 156], – підкреслював учень і послідовник перших кооператорів Б. Мартос.

Визначна роль у розвитку українського кооперативного руху на початку ХХ ст. належить **Василію Доманицькому** (1877–1910). Тож цілком заслужено Б. Мартос підготував ґрунтовне дослідження діяльності цього історика, літератора, публіциста, громадського діяча [14]. Професор написав про походження і родинне оточення Василя, його навчання в гімназії й університеті та працю після закінчення вишу. Автор всебічно висвітив роль В. Доманицького у розповсюдженні кооперативних знань, безпосередню участь в організації кооперативів у с. Колодистому (тепер Черкаської області), створенні однієї з перших у країні Київської спілки споживчих товариств.

Б. Мартос систематизував біографічні відомості про видатного колегу. Василь Доманицький народився 7 березня 1877 р. в с. Колодистому на Київщині. Його батько, пан отець Микола Доманицький виховував дітей у пошані до свого роду та його

минувшини. У Василя було троє братів – Михайло, Платон і Віктор, а також дві сестри-близнята – Антоніна і Зінаїда. У 1895 р. В. Доманицький закінчив IV Київську гімназію і вступив на історичний факультет Київського університету, де старанно студіював історію, археологію, етнографію та історію літератури. Саме ці науки, на думку Б. Мартоса, давали найповнішу відповідь на всі питання, якими найбільше цікавилось українське громадянство в кінці XIX ст. Навчаючись в університеті, В. Доманицький захоплювався науковою працею, брав живу участь у громадському житті. Він був улюбленим учнем професора В. Антоновича, який мав на Василя великий вплив [14, арк. 387–389].

Ще будучи студентом, В. Доманицький почав працювати в журналі «Киевская старина» і став фактично секретарем редакції. Він цікавився передусім питаннями культурно-просвітницькими і разом з тим з уважністю ставився до соціальних та економічних проблем, усвідомлюючи, що підняти культурний рівень села не можливо, якщо не перебороти ті злидні, які тоді панували в селянських хатах. Б. Мартос висловив припущення, що тут виявився вплив учителя і духовного батька молоді – О. Кониського, з яким В. Доманицький був

Василь Доманицький

у близьких стосунках. Письменник добре розумів значення кооперації для справи українського відродження, листувався з М. Балліним, сам пропагував кооперативні ідеї [14, арк. 404, 404].

В. Доманицький належав до тих людей, що ставили своїм національним завданням активну працю на полі культурно-просвітницькому. Коли в 1896 р. було засноване видавниче товариство «Вік», Василь увійшов до його складу, і взявши на себе обов'язок коректора, виконував його з захопленням [14, арк. 411].

Після закінчення університету В. Доманицький був професором приватної гімназії в Києві, продовжував займатися науко-

вою, літературною та громадською працею. У 1901 р., подорожуючи із студентами, він застудився і занедужав на туберкульоз. Довелося виїхати на лікування до Криму, потім у санаторії в інших місцевостях, зокрема на чужині. Перебуваючи далеко від рідного краю, В. Доманицький не поривав із своїм селом, листувався із земляками у справі заснування кредитного товариства. Б. Мартос зауважував, що праця В. Доманицького на кооперативному полі почалася з малого, але невдовзі охопила й сусідні села. Вплив кооператора поширився на цілу Київщину, навіть на сусідні губернії і відбився на цілому українському кооперативному рухові [14, арк. 413–417].

У той час селянам, особливо на Київщині, вже була знайома ідея кооперації, адже певну роль у поширенні знань про кооперацію відіграв М. Левитський – засновник сільськогосподарських артілей. Думку про кооперацію, підкреслював Б. Мартос, також ширили серед селянства українські політичні партії. Будучи ще студентом, В. Доманицький у розмовах із селянами вказував на значення кооперації та необхідність організувати кооперативи і в селі Колодисте. «Колодиські селяни тим швидше відгукнулися на цю пропаганду, що серед них знайшлося чимало людей розвинених, ініціативних і добре грамотних... Вони були в приятельських відносинах з В. Доманицький. Вони-то й були основоположниками колодиських кооперативів» – писав Б. Мартос [14, арк. 428].

Кооперативне кредитне товариство в с. Колодисте почало свої перші операції восени 1902 р. Б. Мартос констатував, що спочатку воно розвивалося дуже повільно, однак, «починаючи з 1904 р., коли В. Доманицький повернувся додому на довший час і взяв на себе діловодство товариства, воно оживляється, дістає кредит у державному банку та в центральних установах дрібного кредиту в Петербурзі і видає позики та сотні тисяч карбованців» [14, арк. 430]. Кооператив обслуговував не тільки с. Колодисте, а й сусідні села.

Дістаючи позику в кредитному кооперативі за 9–10 %, селяни мали змогу внести поліпшення у своє господарство та визволитися від боргів лихварям. Проте, як наголошував Б. Мартос, існувала друга біда – приватний селянський крамар, «що прода-

вав селянам потрібний крам за дорогі ціни, та ще й крам той був гіршої якості» [14, арк. 430–431].

В. Доманицький склав прохання до губернатора щодо відкриття споживчого товариства в с. Колодистому. На початку 1904 р. прийшла звістка, що статут затверджено, тож селяни самі відкрили крамницю і почали торгувати. В. Доманицький повернувся в Колодисте навесні того ж року і взявся за справи кооперативів. «Цікаво було б подивитись, – писав Б. Мартос, – на цього філософа по освіті, як він у крамниці важить, міряє, рахує, сам набуває практичного досвіду і вчить других» [14, арк. 435].

Працюючи в Колодиських кооперативах, В. Доманицький набував досвіду і поступово поширював справу. Він заводив безпосереднє листування з фабриками, випишував товар з перших рук. У споживчому товаристві Василь узяв на себе рахівництво і діловодство. Усвідомлюючи значення для розвитку кооперації народної освіти, кооператор організував продаж книжок і читання газет. Б. Мартос наголошував, що важливою подією для с. Колодистого була побудова кооперативного дому в 1904 р., в якому розмістилися крамниця споживчого товариства, комора для продажу зерна, книжковий склад, зала для зборів, читань та театральних вистав, інші заклади [14, арк. 436, 437].

Б. Мартос підкреслював, що кооперативний дім було збудовано громадсько-кооперативним способом: селяни купили на зруб ділянку лісу, самі зрубали його й звезли до Колодистого безплатно, самі й будинок ставили за планом зробленим В. Доманицьким; платили лише майстрам. Тому будинок обійшовся в 2 500 карбованців, тоді як кооперативний будинок в с. Ряски (Полтавщина) коштував біля 40 тисяч карбованців. Вважають, що це була найцікавіша доба в житті В. Доманицького. Біля нього гуртувалися свідомі селяни, котрі читали книжки і часописи та вели з ним розмови щодо прочитаного. Тоді для товариської читальні передплачувалося близько 40 газет та журналів. Щоправда, багато було неписьменних, і В. Доманицький сам читав селянам книжки та газети часом аж до пізньої ночі [14, арк. 439].

Невдовзі при кооперативному домі В. Доманицький влаштував склад сільськогосподарського знаряддя й машин. Почавши з кредитного товариства, він помалу поширював кооперативну

діяльність, розвиваючи всі види кооперації [14, арк. 441]. На жаль, доля не дала В. Доманицькому здійснити все задумане, але він дав дороговказ у своїй книжці «Як господарюють селяни в чужих краях». Він розповів, як в різних державах селяни зуміли поліпшити своє господарство, звернувши увагу, що найбільше їм помагає кооперація [14, арк. 441–442].

Б. Мартос наголошував на авторитеті В. Доманицького серед простолюду. До нього приїздили селяни за порадою, як заснувати кооператив, як налагодити рахівництво, як взагалі вести справи кооператива. Завдяки кооперативному діячеві споживчі крамниці було відкрито майже у всіх сусідніх з Колодистим селах. «Його лагідний голос, жвава, переконуюча мова, повна бадьорості й широких планів, його мила усмішка пригортала до нього всіх, вплив його на селян був дуже великий, тим більше, що вони бачили як він, не шукаючи для себе користі, всією душею віддається громадській справі» [14, арк. 446].

Автор розвідки констатував: близький зв'язок із селом, постійні розмови з селянами привели В. Доманицького до думки про кооперацію як один із найбільших певних способів піднесення української національної справи. На кооперативному ґрунті найбільше можна було встановити живий контакт з народними масами. Як зазначав Б. Мартос, після кооперативного діяча М. Левитського В. Доманицький був найяскравішим піонером цього напрямку національного руху. «Цьому якнайліпше сприяли всі властивості його вдачі: широта світогляду, велика духовна інтуїція, надзвичайна працьовитість, відданість справі до самопожертви, безоглядного, до краю, без усякої міри, як характеризують В. Доманицького ті, хто знав його близько» [14, арк. 449].

Б. Мартос пише про кооператора як про заступника селян, які зверталися до В. Доманицького «зо всіма своїми кривдами». Радячись зі своїми приятелями та знайомими правниками й адміністраторами, він давав юридичні поради. У кооперативному домі в Колядистому сходилося на читання по 300–400 людей. Вплив В. Доманицького на селян був великий. Тож, не дивно, що на нього посипалися доноси губернатору та жандармському начальникові. У 1906 р. В. Доманицькому загрожував арешт, тому він виїхав до Києва і переховувався у знайомих. Живучи

далеко від Колодистого, кооперативний діяч листувався, активно цікавившись життям селян, даючи слушні поради [14, арк. 454].

Як стверджував Б. Мартос, серед тодішньої української інтелігенції В. Доманицький чи не найкраще зрозумів значення кооперації. «Він бачив в ній могутній чинник не тільки господарського, а й духовного відродження українського народу шляхом пробудження й розвитку його самодіяльності» [14, арк. 456].

Поширенню кооперації по всій Україні сприяла книжка В. Доманицького «Товариські крамниці», в якій автор давав докладні вказівки щодо заснування споживчого товариства, налагодження його діяльності, ведення обліку. Щоправда, Борис Миколайович не погоджувався з автором книжки, який допускав продаж товарів у борг, адже це могло призвести товариство до загибелі. Проте на книжці В. Доманицького виховалося ціле покоління українських сільських кооператорів [14, арк. 458–459].

Після 1905 р. відбулося значне зростання кооперативних товариств в українських губерніях, особливо на Київщині. Звісно, цьому сприяло і поширення знань про кооперацію, і революція 1905 р., що піднесла ініціативу селянства. За 1906–1912 рр. кількість споживчих товариств в українських губерніях зросла з 572 до 2 472. Якщо в 1904 р. на Київщині було засновано тільки 2 споживчі товариства, у 1906 р. – 12, то 1907 р. їх було створено 142 [14, арк. 460–461]. Б. Мартос підкреслив також роль українських інтелігентів, що служили в земстві на посадах статистиків, агрономів, а пізніше – інструкторів-кооператорів, у поширенні кооперативних ідей [14, арк. 463].

В аналізованій праці Б. Мартос розкрив значення союзів (спілок) кооперативів у забезпеченні ефективного розвитку кооперації та висвітлив участь В. Доманицького у заснуванні Київської спілки споживчих товариств. На його думку, старший колега міг втішатися, бачачи розвиток кооперативів у с. Колодистому та всій Київщині. Але він ясно розумів, що це тільки перший крок, що сільські кооперативи самі по собі, без відповідного керівництва, не можуть досягти такого розвитку, який би забезпечував справжній добробут українського народу, який міг би створити певне підґрунтя для розвитку його культурних сил. Зокрема, споживчі товариства, визволивши населення від

визиску з боку сільських крамарів, могли самі потрапити в залежність від гуртовиків та фабрикантів.

Єдиною безпекою для правильного розвитку кооперативів, як споживчих, так і кредитних, на думку Б. Мартоса, було заснування кооперативних союзів, які мали взяти на себе керування кооперативними товариствами, підшукування коштів, необхідних для успішного розвитку та об'єднання їхньої закупівельної сили, щоб можна було оминати місцевих торговців-гуртовиків і закуповувати крам безпосередньо на фабриках, та навіть більше – готувати можливість для засування кооперативних фабрик і встановлення безпосередніх відносин із закордонними ринками. (У додатках книги вміщено розділ про київські кооперативні спілки з праці Б. Мартоса про Василя Доманицького).

В одному з розділів розвідки про В. Доманицького ідеться про його перебування на нелегальному становищі. Йому довелося переховуватись від поліції у Києві, а потім у Петербурзі. Тоді Василь Миколайович працював секретарем редакції і редактором журналу «Рідна справа», редагував повне видання «Кобзаря» Т. Г. Шевченка. До речі, «Кобзар», за його редакцією, був першим повним виданням шевченкової збірки. Як стверджував І. Франко, праця В. Доманицького видобула на світ масу невідомого до того часу рукописного матеріалу і дала нам «можливість пізнати Шевченка такого, яким він був, з ясною і вічно неспокоїною і невичерпною творчою душею» [14, арк. 489]. Він редагував «Історію України» М. Аркаса, співпрацював з різними часописами [14, арк. 490].

Стан здоров'я та небезпека арешту примусили В. Доманицького покинути Петербург і виїхати до м. Закопане (Польща). Він продовжував свою літературну діяльність, надсилав дописи до газет і листовні поради колодиським кооператорам. Коли здоров'я дозволяло, відвідував Львів, де брав участь в українському економічному з'їзді. У Львівських часописах «Економіст», «Самопоміч» Василь Миколайович опублікував свої статті про кооперацію і кооператорів [14, арк. 495, 496].

Б. Мартос наголошував, що ширити кооперативні ідеї, закладати кооперативні організації та допомагати їх розвитку В. Доманицькому довелося в ті тяжкі часи, коли праця на кооперативній ниві не тільки не давала якихсь матеріальних вигод, а

часто ще вимагала жертв із скромного бюджету українського інтелігента [14, арк. 502]. То й не дивно, що мало хто з української свідомої інтелігенції працював у кооперації. «З Доманицьким почалася нова епоха кооперативного руху на Україні», зазначав Б. Мартос [14, арк. 512]. Учений був переконаний: приклад В. Доманицького привернув увагу української інтелігенції на кооперативний рух, а його книжки, що широко розійшлися між селянами, розбудили в них національну свідомість [14, арк. 513].

Б. Мартос ознайомлював читача з ушануванням пам'яті видатного кооператора. Він зазначив, що до революції 1917 р. у багатьох кооперативах було засновано культурно-просвітницькі фонди ім. В. Доманицького. Згодом земство Звенигородського повіту постановило відкрити кооперативну школу ім. В. Доманицького. Школу споживчої кооперації його імені заснував і Дніпросоюз. Крайовий союз ревізійний у Львові організував кооперативний фонд імені В. Доманицького, призначений для кооперативного видавництва та стипендії для вивчення кооперації і для допомоги українським кооперативним спілкам. Фонд ім. В. Доманицького був заснований і в Подєбрадах, де в Українській господарській академії в 1920–30-і рр. працювали брат В. Доманицького Віктор і Б. Мартос. Автор праці був упевнений, що пам'ять про В. Доманицького як про одного з визначних каменярів української культури буде жити вічно в українському народі [14, арк. 520, 521].

У 1917–1919 р. Б. Мартосу випала можливість працювати спільно з видатним економістом і кооператором Михайлом Івановичем Туган-Барановським, автором фундаментальної праці «Соціальні основи кооперації» (перше видання в 1915 р.), в якій було проаналізовано й узагальнено досвід світового кооперативного руху, глибоко вивчені закладені в ньому ідеї та визначені шляхи розвитку кооперації. Найбільш плідними і авторитетними дослідженнями М. Туган-Барановського, що принесли йому прижиттєву славу, були дослідження в галузі теорії ринків, розвитку капіталізму і теорії розподілу, наукові праці про соціалізм і кооперацію [42, с. 7].

Б. Мартос високо цінував внесок М. Туган-Барановського в економічну науку і практику, у становлення Української держави та розвиток кооперації. Свою оцінку діяльності видатного

колеги він виклав у праці **«Значення М. Туган-Барановського для української кооперації»** [19, с. 229–243]. Він наголосив на важливість публікацій ученого про кооперацію, економічну та соціальну природу кооперативів, роль кооперації в побудові нового суспільства мирним шляхом. За слушним твердженням Б. Мартоса, статті М. Туган-Барановського внесли багато ясності в питання, які поставали перед кооперативним життям у 1917–1919 рр.

Б. Мартос зауважував, що на початку XX ст. кооперативний рух набув нових сил і розвивався «прискореним темпом, особливо після революції 1905 року» [19, с. 229]. Проте його провідники були майже зовсім не ознайомлені з теорією кооперації. Тому, українські кооператори з особливою увагою зустріли новий журнал «Вестник кооперации», що почав виходити в Петербурзі у 1909 р., і статті його редактора професора М. Туган-Барановського. Учений знайомив читачів журналу з економічною та соціальною природою кооперативів, їхніми ознаками, пояснював причини невдачі перших сільськогосподарських артілей.

Михайло Туган-Барановський

Завдяки працям М. Туган-Барановського формувалася тверезий погляд на кооперацію, що, на думку Б. Мартоса, захистило наш кооперативний рух від багатьох помилок, «які на інших місцях не раз приводили до великих втрат, до загибелі кооперативів і навіть до тимчасового занепаду кооперації» [19, с. 232]. Важливо й те, що М. Туган-Барановський допомагав кооператорам зрозуміти справжні завдання кооперації, зумів поєднати кооперативний ідеал з реалістичним розумінням першочергових завдань поодиноких кооперативів. Заслугою вченого Б. Мартос називав обґрунтування відмінностей кооперативних підприємств від капіталістичних. Він стверджував, що кооперативне підприємство, на

відміну від капіталістичного, ніколи не ставить собі за мету одержання капіталістичного зиску – «воно дає своїм учасникам певні вигоди, які мають своїм джерелом працю самих членів кооперативу, а не сторонніх осіб» [19, с. 234].

На підставі праць М. Туган-Барановського «Політична економія» і «Соціальні основи кооперації» Б. Мартос наголошував на важливості міркувань вченого про значення об'єднання багатьох осіб довкола однієї громадської цілі, що є джерелом сили кооперації. Розвідки вченого стали потужним підґрунтям для розвитку вітчизняного кооперативного руху у 1917–1919 рр. Тим більше, що в 1918 р. «Дніпросоюз» опублікував книжку М. Туган-Барановського «Кооперація, соціально-економічна природа її та мета», а «Книгоспілка» (Всеукраїнський кооперативний видавничий союз) у числі перших своїх видань випустила книжки цього ж автора «Кооперативний ідеал» і «Продукційні підприємства кооперативів з точки погляду кооперативної теорії». Разом з тим, Б. Мартос не замовчував, що не у всьому погляди провідників українського кооперативного руху збігалися з поглядами М. Туган-Барановського, який заперечував можливість успішного розвитку споживчої кооперації серед селян, бо вони покривали свої потреби продуктами власного господарства, а не з ринку. «Всупереч цьому, – писав Б. Мартос, – українські кооперативи з повним успіхом розвивали споживчу кооперацію на селах, і в 1917 р., мабуть, не було вже ні одного села, де не було б споживчого товариства; були вони й на більших хуторах» [19, с. 237].

Значення М. Туган-Барановського, наголошував Б. Мартос, не обмежується його теоретичними працями. Він відіграв велику роль в управлінні Українським центральним кооперативним комітетом і редагуванні місячника «Українська кооперація» (1918 р.). Автор статті визнавав, що для української кооперації це було величезне придбання як з ділового погляду, так і з погляду престижу, адже на чолі української кооперації стала людина з європейським ім'ям [19, с. 240].

Б. Мартос згадував про участь вченого в роботі кооперативних з'їздів, про його авторитетні виступи, які спричинилися до внесення правильних постанов, про участь у боротьбі за

незалежність українських центральних кооперативних союзів від російських кооперативних центрів.

Великою заслугою М. Туган-Барановського, перед українською кооперацією, на думку Б. Мартоса, була участь в організації кооперативного інституту в Києві як наукового і вищого навчального закладу. Йому належить виготовлення плану організації інституту і програми навчання. Свою статтю Б. Мартос завершив повідомленням про те, що Рада Центрального українського кооперативного комітету 13 квітня 1919 р. постановила призначити 100 тисяч карбованців на організаційні видатки інституту і присвятити навчальному закладу ім'я професора М. І. Туган-Барановського для увічнення його пам'яті [19, с. 243]. (Див. текст статті Б. Мартоса «Значення М. Туган-Барановського для української кооперації» вміщено у додатках цієї книги).

Б. Мартос співпрацював в Українській Господарській Академії (УГА) в Подєбрадах із видатним діячем кооперативного руху **Сергієм Бородаєвським**, добре знав про його державну та кооперативну діяльність на рідній землі та в еміграції. Тож життя і діяльність колеги цілком закономірно опинилися в полі зору Бориса Миколайовича. Він узагальнив біографічні відомості про С. Бородаєвського, запропонував читачеві маловідомі факти про його громадську, педагогічну та наукову роботу. Так, у статті про визначного кооператора він зазначив, що невдовзі після закінчення юридичного факультету Харківського університету С. Бородаєвський працював старшим ревізором державного банку в Петербурзі і мав змогу ознайомитися з кооперативним життям різних областей країни, брав участь у кооперативних з'їздах. Важливу роль у формуванні його кооперативних знань відіграла участь у діяльності петербурзького відділу комітету для сільських товариств. Там С. Бородаєвський був секретарем, а згодом – головою відділу кредитної кооперації. Особливу увагу Сергія Васильовича привертала кооперація в українських губерніях. Він був учасником кооперативних з'їздів у Києві (1907 р.) і Полтаві (1909 р), всеросійських з'їздів (1908 і 1913 рр.). С. Бородаєвський не припиняв стосунків з кооперативним рухом, коли прийшов працювати у Міністерство торгу й промисловості. Свої службові відпустки він вико-

ристовував для подорожей за кордон, де відвідував кооперативи і брав участь у кооперативних з'їздах, зокрема і міжнародних [33].

До 1917 р. С. Бородаєвського обирали на кафедру кооперації на вищих комерційних курсах, а потім – на кафедру кооперації Петербурзького політехнічного інституту, писав Б. Мартос. У 1918 р. він прибув до Києва, а наступного року виїхав до Одеси, де zorganizував Одеський союз виробничих кооперативів («Трудосоюз») і був обраний його головою. У 1919 Сергій Васильович викладав історію кооперації в Одеському політехнічному інституті. У 1920 р. він виїхав до Франції, де нетривалий час працював у транспортному і страховому товаристві, а також читав лекції з історії кооперації в Сорбоні (Париж) – у Російській секції інституту слов'янства.

Сергій Бородаєвський

28 травня 1922 р. ученого обрали доцентом Української господарської академії в Подєбрадах. Відтоді С. Бородаєвський і Б. Мартос спільно працювали над удосконаленням підготовки фахівців в УГА, брали участь у різних наукових і кооперативних заходах, зокрема представляли українську науку в міжнародному інституті для кооперативних студій, заснованого відомим французьким економістом і кооперативним діячем Шарлем Жідом [33].

У своїй статті Б. Мартос повідомляв про ґрунтовні наукові праці С. Бородаєвського, серед яких книга «Кредит», збірник «Про дрібний кредит» (6 видання 1915 р). Першого року перебування в УГА вчений завершив підготовку розвідки «Історія кооперації», яка містила інформацію про кооперативний рух 40 країн. В академії він видав підручники «Теорія і практика кооперативного кредиту» і «Кооперативний збут» та підготував рукописи праць «Історія української кооперації», «Коопера-

тивне право», «Кооперативна преса», «Міжнародні кооперативні організації» та ін. Перебуваючи в еміграції, С. Бородаєвський опублікував понад 500 фахових статей у 85 органах преси 22 країн світу. Такі досягнення видатного кооператора Б. Мартос пояснював його знанням мов (німецької, англійської, французької), що дало змогу ознайомитись з кооперативним рухом цілого світу не тільки з літератури, а й з первісних джерел, а також невсипущою працелюбністю, точністю у виконанні обов'язків [33]. (Див. додаток до цієї книги: Мартос Б. Сергій Бородаєвський...).

Згадаємо тут про ще одну працю: **«Економічно-кооперативний факультет УГА»** в Подербодах [16], в якій Б. Мартос розглядав проблеми підготовки кадрів для кооперативних підприємств і організацій. У відродженні української самосвідомості, наголошував автор, особливу роль відіграли кооперативні організації, зокрема їх союзи. «Але за часів української державності «в чинності тих і других, як також і в чинності державних установ, – писав Б. Мартос, – великою перешкодою була недостача національно свідомих фахівців» [16, с. 59]. На його думку, і в майбутньому, при відбудові культурного й господарського життя в Україні, велику роль мали відіграти земства і кооперативи. «Тому-то в програму навчання економічно-кооперативного факультету УГА було включено багато предметів, присвячених кооперації та місцевому самоврядуванню, яких не було в інших тогочасних високих школах» [16, с. 59].

Б. Мартос зазначав, що на Кооперативному відділі викладалися такі спеціальні предмети: організація і практика кредитних кооперативів, споживчих, будівельних, продукційних, електричних, молочарських, кооперативний збут продуктів сільського господарства, кооперативне постачання машин, кооперативне право, методика викладів рахівництва на популярних кооперативних курсах, кооперативна ревізія, кооперативна статистика, організація і ведення зібрань [16, с. 61].

У підготовці фахівців Б. Мартос надавав великого значення студентським кооперативам в УГА. Практичні справи з кооперації проводилися у зразкових кооперативах: кредитному товаристві «Єдність», у споживчому товаристві «Україна», пізні-

ше – в споживчому товаристві «Відродження». Ці кооперативи були засновані студентами; професори своїм доглядом і вказівками керували їх діяльністю. Кредитне товариство «Єдність», оперуючи невеликим капіталом (1 000 чes. корон), не могло розгорнути значні обсяги своєї роботи. Воно видавало своїм членам студентам дрібні позички, але уможливлювало ознайомлення з операціями кредитної кооперації на практиці. Споживчі товариства «Україна» й «Відродження» мали значно більший капітал (10 000 чes. крон), тож їхні операції розвивалися успішно. Спочатку товариство «Україна» організувало невеличку крамницю, де студенти могли купувати майже все потрібне для їхнього нескладного господарства, невдовзі було відкрито їдальню, де можна було одержати прості, але смачні обіди і вечерю з українськими стравами за дешеву ціну. Б. Мартос наголошував, що тут студенти на практиці вчилися, як організувати кооперативне підприємство, вести бухгалтерію. Щомісяця робилася перевірка кухні й крамниці; що чотири місяці проводилася загальна ревізія і відбувалося загальне зібрання з заслуханням і критикою справоздання (звіту) та виборами нової управи товариства. Всі студенти кооперативного відділу мали відбутися практику в ролі члена управи; якщо кандидатура когось із них під час виборів на загальних зборах не зібрала потрібної кількості голосів, то він відбував практику в ролі практиканта – помагав членам управи в їхній праці і брав участь у засіданнях управи, але без права вирішального голосу і без винагороди за свою роботу [16, с. 62].

Б. Мартос наводив дані про Товариство українських Кооператорів. Зокрема, він повідомляв, що 25 вересня 1922 р. відбулося організаційне зібрання Товариства для розповсюдження кооперативного знання, заснованого з ініціативи студентів економічно-кооперативного факультету з метою глибшого студіювання кооперації та поширення кооперативних ідей серед українського громадянства. На 1 травня 1923 р. Товариство налічувало 41 члена, у тому числі 6 осіб професорського складу, решта були студенти переважно економічно-кооперативного факультету. Пізніше воно перетворилося на Товариство українських кооператорів. Товариство організувало власну читальню, що одержувала близько 20 кооперативних часописів різними

мовами і мала понад 800 назв фахової літератури. «Товариство влаштувало понад 30 товариських сходин (лекції, доповіді, кооперативні свята), видало 4 числа «Кооперативного огляду» і 3 випуски «Кооперативного альманаху» із працями своїх членів (30 літографічних аркушів), провадило кольпортаж (доставку) журналу «Кооперативна республіка» зі Львова та надсилало до цього журналу ліпші праці своїх членів», – писав Б. Мартос [16, с. 66].

Як переконував Б. Мартос, не дивлячись на надзвичайно несприятливі обставини еміграційного життя, економічно-кооперативний факультет дуже добре виконав своє завдання. «Коли у 1924 році я, – згадував він, – і проф. С. Бородаєвський під час Всесвітнього кооперативного конгресу зробили з допомогою інж. Д. Андрієвського невеличку виставку праці кооперативного відділу економічно-кооперативного факультету академії і роздали членам конгресу інформаційну брошуру французькою мовою, а потім на засіданні професорів, що викладали кооперацію у вищих школах різних країн, виступили з доповіддю й поясненням, то це викликало велике зацікавлення й здивування, бо подібної високої кооперативної школи ще ніде не було» [16, с. 66].

Варто зазначити, що Б. Мартос нерідко згадував про кооперацію й у своїх історико-політичних публікаціях. Так, у статті **«Перші кроки Центральної Ради»** він писав, що Центральна Рада, розпочинаючи свою діяльність, «не могла оплачувати належним чином працю своїх членів, не могла належно розвивати видавництво, напр., не могла видавати щоденної газети. Їй на поміч пізніше прийшли кооперативні союзи. На їх кошти почала виходити щоденна газета «Народна воля», редакція якої складалася з українських соціалістів-революціонерів» [16, с. 105].

Заслужують на увагу окремі документи з питань кооперації (листи, звернення, довідки), підготовлені за участю Б. Мартоса в період його роботи в Центральному українському кооперативному комітеті (ЦУКК). Вони стосуються розвитку кооперації, популяризації її діяльності, боротьби з псевдокооперативами і т. ін. Тексти кількох з них подані в додатках до цієї книги. Розглянемо деякі з них.

У липні і вересні 1918 р. у листах до всіх кооператорів від імені управи ЦУКК Б. Мартос наголошував, що Управа кооперативного комітету одержує багато приватних повідомлень про тиск, який чинять щодо кооператорів і кооперативних організацій окремі агенти влади, але лише невелика частина з них надходить безпосередньо від кооперативів. Тому від імені управи комітету він просив негайно надіслати докладну інформацію про різні утиски, арешти тощо, як окремих представників влади, так і німецького війська [8, арк. 13].

У 1918 р. реалізувалися заходи щодо влаштування при ЦУКК кооперативного музею і при ньому бібліотеки й архіву. Тож, Управа комітету висловила кооперативним організаціям пропозицію передати чи надіслати на його адресу зразки всіх виробів власних підприємств кооперативних організацій, а також примірники неперіодичних та періодичних кооперативних видань (книжок, газет, журналів, плакатів, бланків та інших друкованих матеріалів). В одному з листів йшлося про те, що бібліотека буде слугувати для всього кооперативного громадянства [8, арк. 27, арк. 38], отже, наголошувалося на її просвітницькій місії.

Щоправда, кооперативні організації не дуже квапилися надсилати свої експонати на адресу ЦУКК. Тому Управа комітету в особі Б. Мартоса і Дм. Пожарського восени 1918 р. ще раз звернулася до всіх кооперативних союзів з проханням надіслати книжки з кооперації та інші видання, журнали, доповіді, звіти, протоколи загальних зборів та з'їздів, статuti, малюнки кооперативних крамниць, помешкань, підприємств, виробів, знімки з'їздів, курсів, виставок, а також портрети корифеїв та видатних діячів кооперації, графічні матеріали й ін. [9, арк. 84]

1 жовтня 1918 р. голова управи ЦУКК Б. Мартос, члени управи Ол. Ночвин і А. Литвиненко, а також секретар інструкторського відділу Г. Павловський звернулися з листом до всіх кооперативних союзів України з рекомендацією про налагодження кооперативного виробництва, про організацію кооперативних фабрик і заводів. Через те, що кооперація мала дати населенню в першу чергу сільськогосподарське знаряддя, йшлося в документі, на нараді представників кооперативних союзів

було доручено Центральному українському сільськогосподарському кооперативному союзові (Централу) купити заводи сільськогосподарських машин в Гена (Одеса), які можуть виробляти на рік 300 тисяч плугів та понад 100 тисяч борін і іншого знаряддя. Управа ЦУКК закликала кооперативні організації, зокрема союзи кредитних кооперативів, внести на купівлю акцій сто-двісті тисяч крб. «Кооперація мусить напружити всі свої сили, аби не випустити з своїх рук заводів Гена», – наголошували автори листа. [9, арк. 81–81 зв., 82].

Б. Мартос, члени управи ЦУКК надавали великого значення налагодженню статистичної роботи в українській кооперації. «Без статистики, без знання того, як росте і працює кооперація, які утворюються форми кооперації, які умови її розвитку і які перешкоди зустрічаються в полі діяльності кооперації, – мовилося в одному з листів управи кооперативного комітету, – не можна вирішувати ті чи інші заходи для поліпшення становища кооперації» [8, арк. 67-67 зв.].

За участі Міністра фінансів Ради Народних Міністрів України Б. Мартоса був підготовлений «Закон про звільнення кооперативних установ од оподаткування» від 26.01.1919 р. [6]. У додатках цієї книги вміщені «Записки Б. Мартоса до Ради Міністрів» з приводу оподаткування кооперативних установ [7, арк. 3], а також «Довідка Міністра фінансів Б. Мартоса про реєстрацію (реєстрацію. – Прим. упор.) кооперативних установ, що існували на підставі старих статутів» [7, арк. 1–3].

ВИСНОВКИ

У монографічному дослідженні здійснено спробу узагальнити науковий доробок Б. Мартоса в галузі кооперації, розглянути в сукупності його опубліковані і рукописні праці від перших статей до солідних розвідок і курсів лекцій.

Ознайомлення з працями видатного діяча дає підстави стверджувати про їх важливе значення для успішного розвитку кооперації. Корисними є поради Б. Мартоса щодо раціонального ведення господарської діяльності кооперативними організаціями. Заслужують на увагу його висновки щодо класифікації кооперативів і меж розвитку різних видів кооперації, поради щодо проведення ревізій, організації й ведення зібрань.

Б. Мартос розтлумачив особливість природи прибутку кооперативних товариств. Урахування його порад податковими службами уможливило би успішний розвиток істинних кооперативів і обмежувало діяльність псевдокооперативів. Учений, до-речі, у своїй практичній діяльності і в наукових працях виступав проти псевдокооперативів, які викликали незадоволення населення і вели до занепаду кооперативного руху.

Особливої уваги заслуговує «Теорія кооперації» Б. Мартоса. Вивчення цього курсу лекцій в освітніх закладах споживчої кооперації, аграрних вишах, університетах сприятиме поліпшенню підготовки майбутніх господарників, фахівців, лідерів кооперативних і акціонерних товариств, інших об'єднань, підприємств, фірм, органів самоврядування і т. ін.

Викликає зацікавлення праця Б. Мартоса про розмежування діяльності кооперативних спілок (об'єднань кооперативних організацій) в Україні, про співпрацю між кооперативними організаціями, про важливість утворення і функціонування Центрального українського кооперативного комітету та його роль в об'єднанні дій різних видів кооперації.

Важливо, що Б. Мартос багато уваги приділяв кооперативно-освітній діяльності. Його праці про кооперацію і кооператорів можуть і сьогодні слугувати підготовці фахівців-кооператорів.

ПЕРЕЛІК ІНФОРМАЦІЙНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Аліман М. Борис Мартос: «Про втрати від торгівлі в борг» / Вісті Центральної спілки споживчих товариств України. – 2011. – 1 грудня. – С. 3–4. Вкладка.
2. Біда Михайло. Заслуги та вклад проф. Бориса Мартоса у розвиток української вільної економічної науки. У кн. Борис Мартос. Визвольний здвиг // Бібліотека українознавства. – Т. 61. – Нью Йорк – Париж – Сідней – Торонто : Наукове товариство ім. Шевченка, 1989. – С. 297–311.
3. Борис Мартос і кооперація : монографія. У 2 кн. Кн. 1. Кооперативна діяльність Б. Мартоса / О. О. Нестуля, М. В. Аліман ; за ред. О. О. Нестулі. – Полтава : ПУЕТ, 2017. – 233 с. – С. 106–137.
4. Борис Мартос. Визвольний здвиг // Бібліотека українознавства. – Т. 61. – Нью-Йорк – Париж – Сідней – Торонто : Наукове товариство ім. Т. Шевченка, 1989. – С. 280–286.
5. Витанович І. Історія українського кооперативного руху / І. Витанович. – Нью Йорк, 1964. – 624 с.
6. Вісник Державних законів УНР – Вип. 9. – 20.02.1919.
7. Держ. архів вищих орг. влади управління в Україні. – Ф - 1065, оп. 1, спр. 181, арк. 3.
8. Держ. архів Вінницької області: Р - 988, оп. 1, спр. 4, арк. 13.
9. Держ. архів Вінницької області: Р - 2616, оп. 1, спр. 1, арк. 84.
10. Злупко С. Теорія кооперації Бориса Мартоса / С. Злупко // Персоналії і теорії української кооперативної думки. – Львів : Євросвіт, 2002. – 528 с.
11. Качор А. Борис Мартос. Коротка розвідка його науково-економічної, політичної і загальногромадської праці / А. Качор. – Вінніпег, Канада, 1977. – 31 с. – С. 7–14.
12. Качор А. Морально-етичні основи кооперативної праці / А. Качор. – Торонто – Вінніпег : Видання Української Кооперативної Ради В Канаді, 1975. – 22 с.
13. Липовецький І. Борис Мартос // Дороговказ. 1969 // ч. 24 (44). – С. 9.

14. Мартос Б. Василь Доманицький. Рукопис. – ЦДАВО України. – Ф. 4000, спр. 3.
15. Мартос Б. Відбудова української кооперації // Сільське господарство України. Збірник статей за редакцією проф. Віктора Доманицького. – Прага : Культурно-наукове видавництво УНО. – 1942. – С. 133–147.
16. Мартос Б. Економічно-кооперативний факультет УГА. В кн. Українська господарська академія в Ч.С.Р. Подєбради, 1922–1935 і Український технічно-господарський інститут. Том III. Подєбради – Регенсбург – Мюнхен. 1932–1972. Нью-Йорк, 1972. – С. 59–66.
17. Мартос Б. З історії української кооперації (короткий нарис) / ЦДАВО України. – Ф. 4036 – Оп. 1 – Сп. 1–12. Арк. 1–31.
18. Мартос Б. Змагання кооперативних продавців // Кооперативна республіка. – 1938, червень (Львів). – С. 178–180.
19. Мартос Б. Значення М. Туган-Барановського для української кооперації / Визвольний здрив України. Бібліотека українознавства. Т.61. – Нью Йорк – Париж – Сідней – Торонто, 1989. – С. 229–243.
20. Мартос Б. Кілька слів про українську кооперацію. Стаття. 1921 р. Машинопис з правкою. Ф. – ІРНБУВ. – Ф. 290. – № 2949.
21. Мартос Б. Класифікація кооперативів / Записки Української господарської академії в Чехословацькій республіці. I. Подєбради. 1927. – С. 195–207.
22. Мартос Б. Кооператив як об'єкт вивчення / український економіст. Неперіодичний збірник. III – Подєбради : Товариство українських економістів в Ч.С.Р. 1930. – С. 47–59.
23. Мартос Б. Кооперативна ревізія / Б. Мартос. – Львів : Ревізійний союз Українських кооперативів, 1928. – 65 с.
24. Мартос Б. Кооперація і регульоване господарство (1942). ЦДАВО України: Ф. 4036 – Оп. 1. – Сп. 12. – Арк. 56–79.
25. Мартос Б. Кредит в споживчих кооперативах / Кооперативна республіка. – Львів, 1937. – вересень. – С. 211–217.
26. Мартос Б. Курс лекцій по будівельній кооперації. Рукопис. – ЦДАВО України, ф 4000-1, спр. 9, аркушів 448.

27. Мартос Б. Лист до земляків кооператорів. – Київ : Дніпровський союз споживчих союзів України. – 1919. – 20 с.
28. Мартос Б. Літа молодії. Українська студентська громада в Харкові (спогади). Б. Мартос. – ЦДАВО України. Ф. 4000. – Оп. 1. – Спр.
29. Мартос Б. Межі розвитку кооперації споживачів / Записки Української господарської академії в Чехословацькій республіці. Том третій. Випуск перший. Подебради. – 1931. – С. 154–188.
30. Мартос Б. Микола Левитський й харківські студенти / Кооперативна республіка – 1938, вересень. – С. 261–266.
31. Мартос Б. Організація й ведення зібрань. Курс лекцій. – Регенсбург-Берхтесгаден : Український технічно-господарський інститут, 1947. – 48 с.
32. Мартос Б. Розмежування діяльності центральних, обласних районних і дрібнорайонних кооперативних союзів / Б. Мартос // Українська кооперація. – 1918. Кн. 4 (жовтень). – С. 45–54.
33. Мартос Б. Сергій Бородаєвський / Український вісник (Берлін), 1943. – № 7 (4 квітня).
34. Мартос Б. Старо-Санжарское общество потребителей / Хуторянин. – 1914. – № 7. – С. 220–221.
35. Мартос Б. Теорія кооперації (курс лекцій) / Б. Мартос. – Регенсбург – Берхтесгаден : Український технічно-господарський інститут, 1947. – 165 с.
36. Мартос Б. Українська державність і кооперація. В кн. Визвольний здвиг України. Бібліотека українознавства. Т. 61. – Нью-Йорк, Париж, Сідней, Торонто. – 1989. – С. 223–228.
37. Мартос Б. Українські роцдельці: М. Баллін, В. Козлов, О. Бриліантів по питанню історії кооперативного товариства. – ЦДАОВ України - 4000, опис 1, справа 37.
38. Мартос Борис Миколайович. В кн.: Юридична енциклопедія: в 6 т. / Редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова ред. кол.) та ін. Т. 3. – Київ : Укр. енцикл., 2001. – С. 589.
39. Обзор потребительских обществ Полтавской губернии за 1913 год. – Полтава : Полтавское губернское земство. Элек-

- трическая типо-лит. И. П. Фишберга, 1915. – 63 с., Приложения 44 с.
40. П'ятаченко Г. О. Міністри фінансів України 1917–1998. Короткі біографії / Г. О. П'ятаченко, В. І. Кравченко, Л. В. Кухарець. – Київ : Науково-дослідний фінансовий інститут при Міністерстві фінансів України, 1998. – 186 с. – С. 51.
 41. Полтавщина: Енциклопедичний довідник / за ред. А. В. Кудрицького. – Київ : УЕ, 1992. – 1024 с.
 42. Туган-Барановский М. И. Социальные основы кооперации / Предисл., коммент.: Л. А. Булочникова, Г. Н. Сорвина, Т. П. Субботина. – Москва : Экономика, 1989. – 496 с. – (Экон. наследие). – С. 7.
 43. ЦДАВО України, Ф. 1065. – Оп. 1. – Спр. 14. Арк. 8-8зв. Машинопис, Незакінчена копія. 6 кн. Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр. Док. і матеріали. У 2-х томах, 3-х частинах. – Том. 1 / упор.: В. Верстюк (керівник) та ін. – Київ : Видавництво імені Олени Теліги, 2006. – С. 35–36.

ДОДАТКИ

Додаток А

ТЕОРІЯ КООПЕРАЦІЇ³

ПЕРЕДМОВА ДО ДРУГОГО ВИДАННЯ

Цей курс «Теорії кооперації» є передруком мого підручника, виданого в 1923/24 році для слухачів Української господарської академії в Подєбрадах.

Хоч з того часу минуло вже більше як 15 років, проте ні видані за той час теоретичні праці, зокрема праці Міжнародного інституту для студіювання кооперації, ні факти з життя кооперативних організацій, ні постанови кооперативних конгресів не дали мені приводу до внесення якихось змін.

Мені хотілось би подати приклади новіші, але, з одного боку, великої потреби в цім немає, а з другого, умовини емігрантського життя, та ще в часи світової війни, не дали мені можливості присвятити потрібний для того час. Отже, довелося обмежитись лише поправками стилістичного характеру.

19 травня 1941 р.

Проф. Б. Мартос.

... І. Соціальні підстави кооперації

Суперечності в суспільстві

Існуючі в сучасному суспільстві запаси, багатства, надбані тисячолітньою працею ряду поколінь, – розподілені не рівно: в руках порівнюючи невеликої частини суспільства скупчені

³ Витяг із праці друкується за виданням: Мартос Б. Теорія кооперації (Курс лекцій). – Регенсбург – Берхтесгаден: Український технічно-господарський інститут, 1947. – 165 с. Переважно збережено термінологію і стилістичні особливості авторського тексту. Адаптовано окремі положення, які, вважаємо, могли б викликати певні труднощі при читанні. (Автори-упорядники). Праця Б. Мартоса «Теорія кооперації» зі скороченнями опублікована під назвою «Борис Мартос та курс його лекцій з теорії кооперації» у тижневику «Вісті Центральної спілки споживчих товариств України «Діловий випуск». – 2006. – 5 травня з продовженням 12 і 19 травня.

величезні капітали чи то у формі фактичного володіння матеріальними засобами (сировина, машини, будинки, готові вироби), чи то в формі права на володіння ними (грошові знаки, векселі, рахунки в банках тощо); тому-то й розпорядження майже всім господарським життям знаходиться в руках цієї, порівнюючи незначної по кількості, групи капіталістів. У той же час решта людей, значно більша частина суспільства, не володіючи засобами виробництва і втративши через те самостійне значення в господарському житті, мусить оддавати свої сили, свою працю в розпорядження пануючої групи.

Це створює в нашому суспільстві цілий ряд суперечностей, які шкодять суспільним інтересам, затримують поступ, вносять безладдя в життя, спричиняються до цілого ряду ненормальних явищ: багатство поруч із злиднями; задоволення кожної примхи поруч із турботою про шматок хліба; до того величезні багатства і розкішне життя належить часто тим, хто цілком не працює, не утворює ні однієї корисної речі; поруч із ним напівголодним ходить той, хто невпинно працює над утворенням запасів їжі, напівроздягнений той, чії руки виробляють одягу; у вогкому, темному кутку живе сім'я того, хто буде величезні кам'яниці; тоді, як одні надриваються над непосильною роботою, другі не можуть знайти собі праці, не дивлячись на все своє бажання; сотні тисяч безробітних не можуть знайти собі праці тоді, коли вони могли б осушити болота, проложити дороги, виробити цілий ряд речей, в яких почувасться потреба; і все ж таки вони знаходять собі що їсти, бо, щоб не дати умерти їм з голоду, їхні родичі переобтяжують себе надмірною працею.

Коли б могла працювати вся армія безробітних; коли б усі ті, хто працює над виробленням речей *люксових*, були використані для вироблення речей першої необхідності, то можна б було виробити значно більше того, що людність потребує, так що стало б на всіх. Але виробляється не те, що необхідно людям, а те, що може дати більш зиску капіталістові. Ініціатива ж і творчість, направлені на поліпшення добробуту всього людства, часто залишаються безплідними тільки через брак капіталу.

... Чим більше виробляється продуктів, тим вище, здавалося б, повинен піднятися добробут тих, хто працює над їх виробленням, а проте, на ділі, наслідки бувають цілком інші: вироблення продуктів у великій масі приводять до тяжкої кризи, – склади переповнені, виробництво припиняється, і цілий ряд тих, хто так успішно працював над задоволенням людських потреб, залишається без роботи, отже, й без заробітку, без можливості задовольнити свої найпекучіші потреби. Навіть власники вироблених товарів не задоволені: товари не знаходять збуту, падають у ціні, і власники їх несуть збитки; не раз це наводить власника товарів на думку знищити товар, спалити, в той час, як тисячі і десятки тисяч людей потребують його, але не можуть купити за нестачею грошей, і число таких ще збільшується через безробіття, викликане кризою.

Матеріальна незабезпеченість несе нижчим верствам суспільства, разом з темнотою, хвороби й злочинства, од яких терплять і вищі. Але й, помимо того, багач не знаходить внутрішнього задоволення в багатстві. Задоволення матеріальних потреб, комфорт, навіть розкіш, не приносять йому радості; він нудиться в своєму розкішному палаці, його гнітить пустота й безцільність життя; відсутність фізичної праці робить нікчемним його тіло, а відсутність духовних інтересів мертвить його дух; алкоголь і інші наркотики – єдине спасіння для багатого так само, як і єдина утіха для бідного.

Боротьба в суспільстві

Отже, не дивно, що в суспільстві чим далі, то все більше зростає незадоволення тим ладом, який воно само утворило. Особливо незадоволення росте серед працюючих мас, які почувають себе переобтяженими працею і незадоволеними її наслідками; в них росте ненависть до тих, хто завдяки своєму матеріальному стану має можливість їх визискувати. З того повстає боротьба, яка тягнеться довгі роки, яка не раз затримує поступ та навіть доводить до руїни.

Відповідно до обставин, ця боротьба набирає різного змісту і, відповідно до того, користується різними методами.

Бачучи, що заможні верстви тримають у своїх руках політичну владу і використовують її для зміцнення свого становища, і матеріального, і правового, – нижчі верстви намагаються взяти владу в свої руки; з того повстає політичний рух, як одна з форм боротьби за поліпшення соціального становища.

... Боротьба за підвищення платні, за поліпшення умов праці й правового становища робітника утворює *професійний рух* з його методами. Кожний зокрема робітник – цілком безсилий супроти свого господаря – підприємця; він мусить коритись тим умовам праці, які встановлює підприємець; він не в силах навіть застерегти гідного відношення до нього з боку господаря або його довірених. Тільки об'єднавшись у професійні організації, укладаючи договори з підприємцями колективно, в рішучий момент загрожуючи страйком, – робітники встигли вибороти поліпшення свого становища.

Боротьба за право самовизначення людини, за право самостійного культурного розвою, за знесення національного гніту – утворює *національний рух*.

Боротьба за самостійне економічне становище, за визволення од залежності економічної, за усунення визиску в процесі обміну утворила *рух кооперативний* з його методами. Робітники, які бачать себе покривдженими тим, що риночні ціни на вироби не відповідають заробітній платні; селяни й ремісники, які не тільки терплять од високих риночних цін на речі, необхідні для їхнього господарства, а ще до того завжди почувають себе економічно залежними од власників капіталу і під постійною загрозою пролетаризації, – словом, всі нижчі верстви суспільства шукають порятунку в кооперації, сподіваючись через об'єднання зайняти в суспільстві не гірше становище, ніж те, яке займають інші, дякуючи капіталові.

Кооперативний рух так само, як і політичний, і професійний, і національний має свої особливі, завдання. Але ідеал – той самий: визволення од визиску, од всякого гніту; утворення умов, що найбільше сприяють розвиненню особи й нації, матеріальному й духовному поступу людства. Кожен рух має для людства свою ціну, своє значення, але ні один з них не уявляє з себе пана-

цеї, котра б позбавила людство од всякої біди; лише взаємно доповнюючи один одного, всі разом, кожен у своїй галузі вони прокладають дорогу людству до світлої будуччини.

...Визначення поняття «кооператив»

Приймаючи на увагу всі зазначені нами вище ознаки кооперативу, можна дати таке визначення:

Кооператив є добровільне, на принципі рівноправності і самодопомоги засноване об'єднання людей з метою поліпшити свій добробут шляхом ведення на спільний рахунок підприємства, яке має збільшувати трудовий заробіток учасників або зменшувати їхні видатки на споживання відповідно до використання ними цього підприємства, а не по кількості вкладеного капіталу.

На підставі цього визначення ми можемо відрізнити кооперативи від інших організацій і робити висновки відносно ролі їх у суспільстві. Теоретики кооперації всі давали визначення більш-менш подібно до тільки що наведеного; але більшість з них упускали ту чи іншу ознаку, і через те їхні визначення мали надто загальний характер.

Проф. Шарль Жід визначає кооператив лише як асоціацію, що в протилежність товариствам капіталістичним, дбає про задоволення потреб, а не про одержання зиску. ...Тут не заводяться інші ознаки кооперативу, а тому під таке визначення можна підвести цілий ряд асоціацій, як, наприклад, політичні партії, професійні союзи, які також стремлять до знищення зиску, але більш нічого спільного з кооперативами не мають.

Такі видатні теоретики, як Якоб і навіть Штаудінгер, не підкреслюють в своєму визначенні трудового принципу, на котрому повинен бути збудований кооператив, через те їхнє визначення охоплює також і деякі капіталістичні товариства, члени яких мають вигоди не відповідно до вкладеного капіталу, а відповідно до використання самого підприємства. До того ще Якоб обминає зовсім добровільність кооперативного об'єднання.

Найбільш влучним є визначенням проф. М. Туган-Барановського; на жаль, він називає кооператив підприємством, тоді як кооператив не є підприємство, а об'єднання, товариство, спілка, що може, бути власником одного чи декількох цілком відокремлених одно від другого підприємств; між кооперативом і кооперативним підприємством – така ж відмінність, як між капіталістом (або капіталістичним товариством) і капіталістичним підприємством.

... Форми кооперативного об'єднання

В залежності від політичних і інших обставин кооперативи набирають різних форм, зовні подібних часом до об'єднань капіталістичного характеру. Майже в кожній країні з початку кооперативний рух використовує існуючі капіталістичні форми, хоч вони й не відповідають ні суті кооперативного об'єднання, ні кооперативним принципам. У багатьох країнах ще й досі можна зустрінути кооперативні об'єднання, організовані в формі акційних спілок, товариств на вірі і т. ін. Але там, де кооперація вже придбала, так би мовити, права громадянства, де законодавство рахується з особливостями кооперативного руху, там кооперативи приймають форму, відповідну до їхньої суті, форму так званого кооперативного товариства. *Товариство* – це є основна кооперативна одиниця, що складається з рівноправних осіб, членів товариства. Членом товариства може бути не тільки фізична особа, а й яка-небудь організація (особа юридична). Так, наприклад, споживче товариство може бути членом товариства кредитного, а кредитне – членом споживчого.

Товариства можуть приймати різні назви: товариство, спілка, артіль; у Галичині вживається також назва «гуртівня» але, все це одна й та ж форма кооперативного об'єднання, і то форма початкова, перший ступінь об'єднання; назва «артіль» вживається звичайно для кооперативів продукційних, «спілка» – для кооперативів для збуту й для закупу речей, потрібних для господарства, а «товариство» – для кредитних, споживчих та будівельних кооперативів. Але на практиці точного розмежування цих назв

немає. Так, наприклад, для кооперативів для збуту молока часом вживається назва молочарська спілка, часом молочарська артіль; а для кооперативів для збуту яєць інколи вживається назва «товариство для збуту яєць», а інколи – яєшна артіль.

З розвитком кооперативного руху окремі кооперативи об'єднуються в **союзи** (інколи під назвою: «Союзне об'єднання», «спілка», або «товариство гуртових операцій»).

Це – **другий ступінь** кооперативного об'єднання. Звичайно союз розвиває діяльність того ж роду, що й кооперативи, які входять у його склад. Так, споживчий союз ставить за своє завдання закуп речей, необхідних для споживання, щоби потім постачати ці речі своїм членам, себто споживчим товариствам; збутовий союз товариств організовує збут тих продуктів, що продукують члени товариств, які входять у його склад.

У той час, як товариства, маючи діло з поодинокими особами та до того ще й з малозаможними, ведуть операції дрібного характеру, союзи, маючи діло з товариствами, ведуть гуртові операції в широкому масштабі. Так, споживчі союзи роблять закуп вагонами і навіть сотнями вагонів, а збутові союзи збувають продукти так само партіями в десятки, а то й у сотні вагонів.

У той час, як товариства дають можливість своїм членам обминути посередників-крамарів, союзи обминають уже гуртових торговців, стаючи в безпосередні зносини з фабрикантами або, принаймні, з імпортерами та експортерами.

Мало цього, союзи пильнують удосконалити операції, поглибити кооперативну діяльність. Наприклад, не задовольняючись безпосередніми зносинами з фабрикантами, організовують власні фабрики, де виробляють необхідні для їх учасників товари чи переробляють продукти, призначені для збуту.

Місцеві союзи, з невеликим районом діяльності, у свою чергу об'єднуються в союзи крайові, або центральні, з завданням не тільки входити в безпосередні стосунки з найбільшими фірмами своєї держави, але також узяти на себе й операції імпортного чи експортного характеру. Такі союзи влаштовують склади в портах, агентури в торгових осередках світового значення; а

Продовж. дод. А

англійський союз споживчих товариств має навіть власні кавові та чайні плантації на Цейлоні і власну флотилію з кількох пароплавів.

Ідеалом же кооперативного об'єднання, найвищим ступенем його є об'єднання інтернаціонального характеру, яке давно вже обговорюється на кооперативних конгресах. До цього часу вдалося створити міжнародне об'єднання лише ідейного характеру – Інтернаціональний кооперативний союз (Міжнародний кооперативний альянс, МКА. – Прим. упор.) діяльність якого обмежується представництвом кооперативного руху, виданням «Інтернаціонального кооперативного бюлетеня» та скликанням періодичних всесвітніх кооперативних конгресів. Але вже поставлено на чергу й розробляється також питання про організацію міжнародного кооперативного банку, міжнародної закупівельної організації та кооперативного страхування.

...VII. Кооперативні традиції

Опріч організаційних принципів, що здебільшого фіксуються в статутах кооперативів, кооперативним рухом керують ще особливі кооперативні традиції, вироблені кооперативним життям; вони передаються від одного кооперативного покоління до другого; кооперативна преса розносить їх по всьому світу: про них говориться на зборах, як про щось загальновідоме; вони входять у кооперативне життя як звичай і керують ним, як звичаєве право, ніким не писане, не затверджене, але всіма визнане.

Теорія дає можливість піддати такі традиції критиці й, одкинувши все випадкове, непотрібне або шкідливе, обґрунтувати те, що відповідає соціально-економічній природі кооперації та її завданням і не суперечить організаційним принципам...

1. Удосконалення організації

Вся сила кооперативного руху – в об'єднанні мас; чим ліпше переведено в життя це об'єднання, тим буйніше розвивається кооперативний рух. Кожен свідомий кооператор повинен ясно розуміти, що кооператив тим міцніший і тим більше має шансів на розвиток, чим міцніше зв'язані між собою його учасники; тому

прагнення до найтіснішого об'єднання передається від основоположників кооперації до наших днів.

Солідарність, що зв'язує членів кооперативів девізом «Один за всіх і всі за одного» або «Все через кооператив», – є необхідна підвалина організованості. Через те всі кооперативи вимагають від своїх членів солідарності, хоч би про це й не було нічого зазначено в статуті.

Рочдельські піонери висовували на перший план не особисті інтереси окремих членів кооперативу, а спільний інтерес цілого кооперативу; і тепер кожний свідомий кооператор повинен не тільки дбати в першу чергу про інтереси цілого кооперативу, а навіть повинен бути готовим піти на деякі жертви та невідгоди, що іноді бувають зв'язані з користуванням кооперативним підприємством. Особливо на перших порах його існування. Так, наприклад, коли в споживчому товаристві бракує тимчасово якогось краму, свідомий його член терпеливо почекає, поки той крам привезуть, а не купить у приватній крамниці. Коли кооператив потребує гроші, то свідомий його член дасть їх йому в позику чи на вклад, хоч би для того сам мусив відкласти купівлю якоїсь потрібної йому речі.

Коли Кубанський кредитний союз у 1913 р. організовував спільний закуп будівельних матеріалів, то кредитні товариства передали йому свої замовлення, хоч з початку не мали з того ніякої вигоди.

Друга важлива підвалина організованості кооперативних об'єднань – це **колегіальність** праці органів виконавчих. Усяка нова справа, кожен новий план попереду всебічно обмірковується колегіально, а потім уже переводиться в життя; вирішення якоїсь справи на відповідальність тої чи іншої особи допускається тільки як виняток у випадку екстреності. І не тільки колегії, передбачені статутом, як управа чи дозорча рада, розглядають більш важливі справи, а іноді ще утворюються спеціальні комісії або наради, де беруть участь поруч з членами органів управління й найняті службовці або й сторонні фахові сили.

Потребуючи свідомого відношення з боку учасників, кооператив веде справи так, щоби кожен з його членів був з ним якнай-

більше ознайомлений. Навіть більше того, кооператив дбає про ознайомлення широких мас населення зі своєю діяльністю. Тому **публічність** є характерна риса кооперативної роботи. На загальні збори кооперативу допускаються, як гості, сторонні особи, на засідання ради й правління можуть бути допущені (розуміється, без права голосу) члени кооперативу, що не входять у склад цих органів, якщо тільки це дозволяє помешкання. Інформації про кооперативну діяльність публікуються для загального відома. Все це сприяє зацікавленню широких кіл справами кооперативу й притягає до нього нових членів. Усе це зміцнює кооперативну організацію й сприяє її поширенню.

Нарешті, організованості кооперативних установ сприяє також доцільне **розмежування компетенції** окремих виконавчих органів: кожен відділ кооперативної установи має своє коло діяльності, одмежоване від діяльності інших відділів; кожен виконавець, незалежно від його становища в кооперативі, має також певний круг діяльності й не втручається у сферу діяльності другого, хоч би й нижче від нього поставленого.

2. Тактовність

Принцип рівноправства членів кооперативу та праця членів кооперативу в його підприємствах на становищі найнятих робітників вимагають особливо тактовного ставлення до службового апарату в кооперативних установах. Займаючи різне службове становище в кооперативі, всі особи, що в ньому працюють, користуються рівною пошаною; відношення до всіх працівників у кооперативі з боку старшого персоналу – однаково чемне, однаково уважливе; до того ж у кооперативах не допускається ніяке протегування на ґрунті родинних чи приятельських зв'язків.

З огляду на значення праці в житті кооперативу слід признати цій традиції велике значення, тим більше, що вона сприяє свідомому ставленню службового персоналу до справ кооперативу. Однак не слід забувати також і того, що кооперативи утворено не для службовців, а для всіх учасників; отже, не слід давати службовому персоналу занадто багато прав, як то вже зазначено в розділі «Кооператив і праця»; самі службовці повинні користуватися своїми правами членів кооперативу з певним тактом.

Так, наприклад, при голосуванні на загальних зборах питань, що безпосередньо торкаються інтересів службового персоналу (питання платні, винагороди, затвердження справоздання тощо), члени кооперативу, що займають у ньому платні посади, утримуються від голосування, хоч би статут цього й не вимагав. В англійських кооперативах встановилася вже здавна традиція, згідно з якою службовий персонал на загальних зборах утримується від голосування також при виборах членів управи та дозорчої ради.

У статуті рочдельського споживчого товариства є навіть такий пункт: «Службовці товариства не допускаються до виконання яких-будь обов'язків у складі ради чи управи, не беруть участі в виборах членів цих органів і не можуть бути обрані членами ревізійних комісій» (Уебб Б. Кооперативное движение в Великобритании. – Москва, 1917. – С. 50).

Слідом за рочдельським товариством як англійські споживчі товариства, так і більшість континентальних дотримуються цієї традиції, хоч у багатьох товариств у статуті про це нічого й не говориться.

Так само кооперативний звичай не допускає, щоб службовець кооперативу голосував на загальних зборах, особливо в тих випадках, коли збори вирішують питання, що близько торкаються інтересів службового персоналу. Таким чином, виходить ніби члени товариства, що найбільше праці віддають кооперативу, обмежені в правах членства. Але це обмеження – цілком добровільне, воно походить не стільки з примусу, скільки з тактовності та з свідомого й чесного відношення до громадської справи.

Усе тут сказане, розуміється, не відноситься до групи кооперативів для об'єднання праці, бо призначення кооперативів цього роду є обслуговувати інтереси тих, хто в них працює; тому, наприклад, службовці продукційної артілі можуть бути членами її виконавчих органів.

3. Чистота засобів

Кооператив не ставить собі за завдання кого-небудь визискувати, тому й методи його роботи, засоби, що ними він прагне досягнути своїх завдань, відрізняються від методів звичайної ко-

мерції, яка своїм завданням ставить зиск і не завжди рахується з тим, оскільки чисті були ті засоби, що ними той зиск здобуто. Так, наприклад, у комерції практикуються дуже часто могоричі, куртажі, хабарі, так звані бонуси і т. ін. Кооперативна традиція бореться з цими засобами провадження комерції, вона плямує тих уповноважених, що дозволяють собі брати ті чи інші подарунки від контрагентів, з якими вони ведуть справи.

Таким чином те, що в приватних стосунках увійшло у звичай і трактується як річ нормальна, в кооперативній практиці часто вважається ганебним.

У стосунках з різними особами та установами кооперативи повинні додержуватись особливої **точності** в розрахунках і **акуратності** в виконанні зобов'язань. Коли приватний підприємець вважає ознакою комерційного хисту вміння затягти виплату по рахунку, виторгувати при остаточній розплаті ще якусь додаткову скидку (рабат) – (скидка з ціни на товар, що надається при закупці товару оптом. – Прим. упор.), то кооперативна традиція вимагає своєчасності й точності розрахунку, і це підвищує кооператив в очах контрагентів. Кооператив не потребує вживати всяких хитрощів дрібного крамаря; він не стане понижувати себе якими-будь сумнівними операціями. **Додержання слова, торговельна порядність, пошана до писаних чи словесних умов**, – от традиції, що їх вносить кооперація в торговельні стосунки.

4. Які люди потрібні кооперації

Намагаючись об'єднати все населення та обслужити його потреби, кооперація повинна утворити величезні підприємства, зв'язані між собою в єдину добре уладжену систему; для цього їй потрібні досвідчені керівники та добре підібраний фаховий персонал; вона може й повинна в масі осіб, що беруть участь у кооперативному русі, відшукати найбільш енергійних та здібних, щоб їм доручити керування кооперативними установами. Якщо у таких людей не буде належного досвіду, то енергія й розум дадуть їм можливість за короткий час увійти в курс справ і придбати необхідні знання; в їхньому розпорядженні повинен бути належний фаховий персонал, що йому можна б було спо-

кійно доручити виконання кожної окремої роботи. Найбільші таланти знайдуть у кооперації достойну для себе роботу й поле діяльності.

Одначе в першу чергу керівник кооперативної установи повинен бути людиною порядною. Розум, досвід та енергія людини нечесної принесуть кооперації не користь, а тільки шкоду, тому в першу чергу потрібні люди непідкупні, що для них матеріальні блага не грали б у житті першої ролі, і то однаково, чи справа йде про які-небудь дрібні вигоди, чи про якусь велику користь.

Громадська справа не може мати керівником людину користолюбну або взагалі егоїстичну. Кооперації потрібні люди, що громадські справи ставили б вище своїх особистих, що в успіхах кооперативу бачили б найбільше для себе задоволення.

Разом з тим не треба забувати, що керівником може бути тільки людина сміла, з сильною волею й твердим характером, яка б при невдачах не падала духом, а певна в вірності вибраного шляху вперто б йшла до поставленої мети, підбадьорюючи слабодухів. При доброму бажанні така людина зуміє використати досвід і пораду своїх співробітників, бо принципи і традиції, якими живе кооперація, утворюють умови, в яких найліпше виявляється колективний розум і колективний досвід, треба тільки хотіти й уміти їх використати.

Колегіальність ведення справи щодня дає можливість кожному службовцеві виявити свій хист, свої знання, і керівникові залишається бути тільки уважним, щоби бачити здібності своїх співробітників. Звичайно, тут не місце заздрості; навпаки, кожен керівник повинен цінити здібності інших, повинен висувати здібних на більш відповідальне місце; але для цього треба пильно приглядатися до індивідуальності кожного, бо найбільша хиба керівника і найбільше нещастя для установи – це мати порядних, здібних співробітників і не знати про це.

Система децентралізованого кооперативного будівництва дає особливо широкі можливості для розвитку інтелектуальних сил і для доцільного їх використання. *«Цінуй людей!»* – це одна з

кооперативних традицій, що дала можливість багатьом здібним людям знайти в кооперації широке поле для розвитку й ужиття своїх інтелектуальних сил. Лише кожний працівник, хай буде він найталановитіший, повинен завжди пам'ятати, що не кооперація існує для нього, а він для кооперації: він повинен дорожити тією установою, де працює, пам'ятаючи, що коли він хоче бути першим, то повинен бути найщирішим слугою.

От які традиції виробила кооперативна практика; це і є той **кооперативний дух**, що так одрізняє кооперативні організації і від приватних підприємств, і від установ державних чи муніципальних.

Як кооперативні принципи, так і кооперативні традиції надають таку силу кооперативному рухові і такий авторитет у питаннях організаційних, що й інші об'єднання використовують їх, щоб оживити свій робочий апарат, зробити його більш працездатним, позбавившись бюрократизму та рутинної інертності.

Додержання кооперативних принципів та традицій кооперативними організаціями та їхніми керівниками є необхідна підстава для розвитку кооперативного руху, а те, що ці принципи й традиції гармонійно зв'язані між собою та логічно впливають із соціально-економічної природи кооперації, дає блискучі надії на майбутність кооперативного руху.

КООПЕРАТИВНА РЕВІЗІЯ⁴

... 1. Визначення поняття: ревізія

Слово «ревізія» в точному перекладі з латинської мови означає «ПЕРЕГЛЯД». Дехто, опираючись на точне значення слова, зазначає, що ревізія має значення перегляду за минуле, перегляду вже закінченої роботи. Але надання цьому слову такого вузького значення було б недоцільним. Практика показує, що цьому слову необхідно дати більш широке розуміння (означає перегляд назад, за минуле, а також розгляд знову, ще раз); під словом «ревізія» слід розуміти ознайомлення не тільки з минулим, а і з сучасним як з наслідком минулого. А тому ревізія може означати ознайомлення з чією-небудь діяльністю не тільки після закінчення якоїсь певної роботи, а і під час її виконання.

Далі, мало ознайомитися з чією-небудь діяльністю: необхідно також її оцінити, необхідно зробити висновки; тому під ревізією треба розуміти КРИТИЧНИЙ перегляд чієїсь діяльності, себто не тільки спостереження якихось фактів, а й оцінку їх.

Таким чином, поняття ревізії можна визначити, як **КРИТИЧНИЙ ПЕРЕГЛЯД ЧИЄЇСЬ ДІЯЛЬНОСТІ ТА ЇЇ НАСЛІДКІВ.**

Відповідно тому (до того. – Упор.), як проведена ревізія, вона може встановити більшу чи меншу кількість фактів, давши їм те чи інше пояснення; отже, вона може бути поверховою або досконалою. Так само щодо якості ревізія може бути планомірною чи безсистемною. Що ж до видів ревізії, то практика знає ревізії раптові (несподівані) та ревізії з попередженням. Так само треба розрізняти ревізію з припиненням діяльності установи, яку ревізують, і ревізію «на ходу», себто без припинення діяльності.

⁴ Витяг із праці: Мартос Б. Кооперативна ревізія / Б. Мартос. – Львів : Ревізійний союз українських кооперативів, 1928. – 65 с.

Праця Б. Мартоса «Кооперативна ревізія» з незначними скороченнями опублікована під назвою «Кодекс праці й честі ревізора» у тижневику «Вісті Центральної спілки споживчих товариств України. Діловий випуск». – 2012. – 27 липня, з продовженням 3, 10 і 17 серпня.

Нарешті, відповідно тим завданням (до тих завдань. – Прим. упор.), які поставлені ревізорів, ревізія може бути повна чи часткова, в залежності від того, чи охоплює вона всі галузі діяльності даної установи, чи лише деякі, по певному вибору.

2. Завдання ревізії

З самого поняття ревізії логічно випливають і її завдання: критично переглядаючи діяльність якоїсь установи, ревізор має пересвідчитися, чи її справи ведуться належним чином, чи нема в її діяльності якихось ДЕФЕКТІВ, чи не потребує організація установи якихось змін, чи відповідають виконавчі органи своєму призначенню. На ревізора покладається завдання зафіксувати всі ті негативні явища в житті даної установи, які він помітить: чи це будуть помилки несвідомі, чи це будуть хиби, що походять від недбайливості, чи якісь зловживання, допущені свідомо. Фіксуючи негативні явища, ревізор повинен встановити причину їх і зробити висновки про необхідні організаційні зміни для їх усунення. Ревізор може навіть не знайти винуватих осіб; для нього досить встановити той чи інший дефект. Винуватого повинна знайти управа, чи спостережна рада самої організації, а в відповідних випадках – суд. Отже, ревізорів не належать ні адміністративні, ні судові функції. Він не директор, а також не слідчий і не суддя; тому він не шукає винуватого і не накладає кари; він лише збирає матеріали, факти, на підставі яких можна буде знайти винуватого, або на підставі яких можна оцінити діяльність, як самої установи, так і її окремих виконавчих органів.

Найближче по своїх завданнях ревізія підходить до поняття контролю; різниця полягає в тому, що завданням контролю є не допустити хиб, тому контроль розуміється як щось постійне, що відбувається без перерви або принаймні періодично, тоді як ревізія відбувається час від часу, спорадично. З того випливає, що контроль може бути і попередній, який оцінює той чи інший акт діяльності ще до його виконання, тоді як ревізія знайомиться з фактами вже dokonаними або принаймні під час їх проведення.

Тут до речі буде зазначити, що ревізія тільки тоді має користь, коли вона проведена ОБ'ЄКТИВНО, без всякого упередження, без бажання обов'язково знайти хиби; інакше не можна мати повної довіри до її висновків.

3. Мета ревізії

Мета, з якою проводиться ревізія, може бути визначена як захист інтересів тих осіб, що мають ділові стосунки з установою; ревізія має виявити усі хиби, які могли порушити будь-чий інтереси. В першу чергу, мета ревізії – це захист інтересів власника, індивідуального чи колективного. Отже, кооперативна ревізія в першу чергу має захищати інтереси членів кооперативу.

Далі, через неправильне ведення справи в кооперативі можуть бути порушені також інтереси сторонніх осіб, що входять в стосунки з кооперативом, зокрема інтереси вкладників та кредиторів.

Нарешті, через невиконання законів та приписів державних, можуть бути порушені також інтереси держави, особливо інтереси фінансові: несплата рахунків гербовим зборам, подання неправильних відомостей про обороти – все це може відбитися на державних доходах, а при тому ревізія кооперативу може бути проведена також відповідними чинниками з метою забезпечити державні інтереси.

Все це можна сказати про ревізію кожної установи, кожного підприємства, і в цьому відношенні ревізія якоїсь кооперативної установи майже нічим не відрізняється від ревізії інших установ. Але кооперативна ревізія переслідує іншу мету, це – інтереси кооперативного руху цілому, і це надає їй іншого змісту і ставить перед нею своєрідні завдання. В діяльності кооперативів можуть трапитися такі недоліки, які не мають своїм наслідком ніякої шкоди інтересам членів кооперативу, ні інтересам сторонніх осіб чи державі, але при ревізії їх треба виявити й усунути, бо вони перешкоджають розвитку кооперативного руху. Наприклад, уявімо, що кредитне товариство, яке налічує 200–300 членів, не приймає нових членів, хоча в районі його діяльності є ще

особи, які б могли вступити до його складу. Обмеженням вступу нових членів кооператив не робить якоїсь безпосередньої шкоди ні своїм членам, ні вкладникам, ні державним доходам; між тим це є великий недолік, який гальмує розвиток самого кооперативу, а разом з тим і кооперативного руху в даному районі. Кооперативна думка настільки негативно ставиться до такого порушення кооперативних принципів, що навіть відмовляється визнати за кооператив таке товариство, що недотримується цих принципів. Виявляючи відхилення від дотримання кооперативних принципів, кооперативна ревізія дає можливість з одного боку зберегти в чистоті соціально-економічну природу кооперації, а з іншого – сприяє успішному розвитку кооперативного руху.

4. Право проводити ревізію

Оскільки контроль має за мету захистити інтереси власника, то власнику має бути надано право проводити контроль у будь-який час, коли він вважає це за потрібне. Власник має право ревізувати підпорядковані йому підприємства; діяльність всіх своїх службовців. Він може проводити ревізію особисто або доручити своєму заступнику. В багатьох державах існують спілки ревізорів-фахівців, які беруть на себе обов'язки проводити ревізію, з огляду на те, що проведення ревізії вимагає фахових знань й досвіду. В члени таких спілок приймають лише осіб з відповідною теоретичною і практичною підготовкою. В таких країнах як Франція, Бельгія та Голландія такі спілки ревізорів дбають також про організацію фахової підготовки ревізорів.

Права власника в кооперативах належить його членам, але при цьому слід пам'ятати, що власником кооперативного підприємства є не кожен член кооперативу зокрема, а весь колектив, тому за окремими членами кооперативу не може бути визнано право проводити ревізію кооперативних підприємств, та й з технічної сторони це не легко було б здійснити. Це право належить лише загальним зборам кооперативу, які висловлюють волю його учасників. Загальні збори можуть використовувати це своє право або через спеціально обрану ними ревізійну комісію або

через фахівця ревізора, котрий може і не належати до складу товариства.

Спостережна рада є органом уповноваженим від Загальних зборів доглядати за веденням справ кооперативу; до неї переходять права Загальних зборів проводити ревізію, яку Спостережна рада може доручити або окремим своїм членам або фахівцю ревізору, також ревізія може бути проведена членом Спостережної ради із залученням фахівця.

Правління кооперативу на підставі прав, які надає йому статут, є органом що провадить усю діяльність кооперативу; воно здійснює керівництво усіма його підприємствами; виступає в ролі довіреної особи Загальних зборів і відповідає перед ними за діяльність кооперативу; на цій підставі Правлінню належить необмежене право проводити ревізію в разі потреби.

...З огляду на те, з чийого розпорядження провадиться ревізія, вона може бути або ВНУТРІШНЬОЮ, – коли вона проведена з розпорядження органів управління самого кооперативу, або СУДОВОЮ – за розпорядженням суду, АДМІНІСТРАТИВНОЮ, – з розпорядження урядових установ, або, нарешті, СОЮЗНО-КООПЕРАТИВНОЮ. Окремі види ревізії відрізняються між собою своїм завданням, а в залежності від того часом і змістом праці ревізора; в залежності від поставленого завдання ревізор звертає більшу чи меншу увагу на ту або іншу сторону діяльності кооперативу; в той час, коли ревізія судова найбільшу увагу звертає на формальний бік справи, ревізія кооперативна найбільше цікавиться діяльністю кооперативу по суті, звертаючи увагу на те, наскільки вона відповідає соціально-економічній природі кооперативного руху і кооперативним принципам.

5. Значення ревізії

Завдання кооперативної ревізії, як вже було зазначено, полягає у з'ясуванні недоліків, як тих, що походять від несвідомих помилок або від неувважності, так і тих, що є навмисними. Як і інші організації, кооперативні установи терплять дуже багато шкоди від злої волі різних нечесних елементів, що завжди зумі-

ють пролізти в органи управління для того, щоб використовувати своє становище в особистих інтересах на шкоду організації. Свідомо зроблені зловживання вони завжди намагаються приховати так, щоб їх було не помітно для учасників кооперативу; тільки ревізія може виявити такі зловживання і розкрити таку шкідливу діяльність цих шкідливих елементів, даючи тим самим кооперативу можливість позбавитися від них.

Виникає питання, наскільки ревізія може досягти цього завдання. Нема чого й казати, що ніколи не може бути гарантії в тому, що знайдено всі помилки, що не залишилося після ревізії жодного зловживання, яке б не було відкрито ревізією. При всій уважності, при всьому досвіді, ревізор завжди може проминути якусь хибу, не помітивши її. Щодо зловживань, то злочинцю часом вдається так заховати сліди, що ревізор не помітить зловживань. Проте при добрій постановці систематичних ревізій, кожне зловживання рано чи пізно впливе на світ, хоч може й не при першій ревізії, а при одній із пізніших. Тому сама можливість викриття зловживання має впливати стримуючи; інша безпринципна людина, з огляду на можливу ревізію, не дозволить собі якогось незаконного вчинку, якого можливо допустився б, коли б не відчував відповідальності.

Це показує, що значення ревізії полягає не стільки у викритті зловживань, скільки в попередженні їх. І дійсно встановлено, що там де систематично проводяться повторні ревізії, кількість зловживань помітно зменшується.

Однак було б помилково думати, що ревізія має значення тільки для тих кооперативів, в яких є підстава підозрювати зловживання. Оскільки недоліки можуть походити не тільки від упереджених дій чи недбалості, але від недостатнього досвіду та знань, ревізія приносить велику користь кожному кооперативу, виявляючи недоліки, які свідомо чи несвідомо допущені в його діяльності. Дуже часто ревізорів доводиться зустрічати велику вдячність від органів управління, які, тільки дякуючи ревізії, побачили допущені ними хиби; і це тим більше відноситься до ревізора кооперативного, що має своїм обов'язком не тільки ви-

Продовж. дод. Б

являти недоліки, але й давати поради, як їх виправити або як їх уникнути в майбутньому; треба пам'ятати, що обов'язки кооперативного ревізора здебільшого покладаються на інструктора.

Крім цього, слід зауважити, що завжди, маючи перед собою можливість ревізії, людина виконує свою працю більш уважно, більш дбайливо, а це сприяє зменшенню кількості помилок, зроблених несвідомо.

Отже, в усіх випадках, коли ревізія виявляє недоліки, вона сприяє поліпшенню діяльності кооперативу, вона вказує йому правильні напрями його розвитку, вона стимулює ініціативу органів управління, розвиває їх дбайливість, бажання налагодити діяльність в кооперативі якнайкраще. Цьому особливо сприяє те, що ревізор відвідує багато кооперативів, у різних установах бачить гарну й хибну постановку справи, удачі й невдачі, набуває сам великого досвіду та передає його кооперативам, попереджаючи їх про можливі хиби та вказуючи на можливі поліпшення, стає таким чином знаряддям для утворення, начебто, колективного досвіду.

Загалом можна сказати, що кооперативна ревізія не тільки дає діагноз становища даного кооперативу, а й збирає дуже цікавий матеріал для вирішення різних кооперативних питань, особливо питань кооперативної практики.

Ревізії, якщо вони проводяться регулярно й до того фахово підготовленими особами, приводять, зокрема, до зменшення накладних видатків (на завідування) в кооперативах, а від цієї економії виграє не тільки господарство кооперативу та його учасників, а й народне господарство в цілому.

... 8. Ревізор як особа

В Україні обов'язки кооперативних ревізорів було покладено на інспекторів дрібного кредиту, земських інструкторів та інспекторів-ревізорів кооперативних союзів. На жаль, доводиться визнати, що далеко не всі ці особи відповідали своєму призначенню, не всі вони були спроможні виконувати покладені на них такі важливі обов'язки. Здебільшого їм насамперед бракувало

освіти; багато з них не мали вищої освіти, а часом і ті, що мали вищу освіту, не були належно ознайомлені ні з кооперацією, ні з економічними науками, ні з рахівництвом. Так, наприклад, старший із інспекторів дрібного кредиту на Полтавщині був по своїй освіті медик. Необхідні знання всі ці особи набували здебільшого вже в процесі самої роботи; з огляду на новизну справи їх службовий стаж був невеликий, яких-небудь кілька років. Серед земських інструкторів можна було зустрінути людей, які не мали ні теоретичної підготовки, ні практичного стажу, а знання бухгалтерії часом бувало настільки недостатнім, що такий ревізор не умів скласти баланс на підставі даних головної книги.

Не дивно, що діяльність таких ревізорів хоча й приносила все ж таки значну користь, не могла бути визнана задовольняючою. Часом же такі ревізори своїми вказівками приносили навіть шкоду; автору відомі, наприклад, такі випадки, коли інспектор дрібного кредиту не дозволяв кредитному товариству відкрити кредит споживчому кооперативу на тій підставі, що споживчі товариства, мовляв, не можуть бути кредитоздатними з огляду на відсутність додаткової відповідальності; другий вважав за хибу здачу будівельних робіт з підяду; інші ставили перепони (часом без оправданих причин) розвитку посередницьких операцій в кредитних спілках; деякі вважали хибним внесення паїв в кооперативний союз із загальних оборотних коштів та вимагали для цього спеціальних капіталів або відрахувань від чистого прибутку тощо. Все це не могло не відбитись на розвиткові кооперації, зв'язуючи діяльність кооперативних установ. Це все показує нам, з якою обережністю треба доручати тій чи іншій особі обов'язки ревізора. З огляду на ту важливу роботу, яка доручається ревізоріві, до кандидатів в ревізори треба ставити досить великі вимоги, тим більше, що не кожна особа навіть з відповідною теоретичною підготовкою може бути визнана цілком придатною для виконання цих обов'язків.

Насамперед треба зазначити, що праця ревізора вимагає від нього особистої схильності і певних здібностей. Ця сидяча й уперта робота не кожному під силу: доводиться працювати по

8–10, а то й 12 і більше годин, кілька днів підряд, з великою уважністю переглядаючи різні матеріали та наполегливо шукаючи недоліки та причини, які їх викликали. Така уважність є необхідною умовою, і без неї людина при всяких інших здібностях не може бути добрим ревізором. Треба також пам'ятати, що ревізорів доводиться мати діло не тільки з мертвими, бездушними матеріалами, але також і з живими людьми, самолюбство яких може бути ображене при розкритті їхніх хиб, яких службові інтереси можуть бути пошкоджені, і в інтересах яких лежить, щоб ревізор не помітив допущених ними хиб. Інколи вони намагаються відвести увагу ревізора розмовами та іншими способами, вступають з ревізором у непотрібні дебати, сперечаються, часом навіть ображають або звертаються з принизливими проханнями тощо. Все це вимагає від ревізора твердості характеру, діловитості, принципового відношення до своїх обов'язків.

... Вже зазначалося раніше, що кооперативний ревізор не може обмежитись лише констатуванням прикрих фактів, виявлених в кооперативному житті; життя саме вимагає від нього поради, як ці недоліки виправити, як уникнути їх в майбутньому. Він – лікар, який не тільки констатує хворобу, а й дає проти неї ліки, а іншим дає поради, як від такої хвороби уберегтись.

Значення ревізора як порадника збільшується ще й тому, що він в своїй практиці бачить роботу багатьох різних установ, постійно зустрічається з різноманітними людьми, бачить зле і добре, зустрічає різноманітні погляди на завдання кооперації, на кооперативну практику і, піддаючи все те критиці (а сама діяльність сприяє удосконаленню його критичного розуму), – все, що знайде корисного, робить здобутком усіх кооперативних діячів, чи через висвітлення в кооперативній пресі, чи то в особистих стосунках.

Все це робить кооперативного ревізора інструктором, учителем; і справді, значна частина праці кооперативного ревізора носить характер виразно педагогічний.

Як бачимо, завдання кооперативного ревізора – дуже важливе і робота нелегка. Тільки дійсна любов до справи, якій він

служить, відданість ідеї кооперації, ясне розуміння того, що інтереси кооперативного руху відповідають інтересам нації і що розвиток кооперації є міцна підвалина для розвитку національної культури, тільки це, та загальна пошана до діяльності ревізора, загальне визнання важливості його праці допомагають йому подолати всі труднощі і виконувати свої обов'язки так, як того вимагає справа, як того вимагає саме життя.

... 51. Ревізорські вказівки

З огляду на необхідність постійно виступати в ролі інструктора кооперативний ревізор не тільки викриває недоліки в діяльності кооперативу, а й дає рекомендації, як їх виправити. При кожній ревізії приходить знаходити цілий ряд дрібних помилок, що походять, головним чином, від невміння вести справу. Особливо багато таких помилок доводиться знаходити в рахівництві з огляду на невідповідність рахівників; але чимало їх є і в проведенні операцій та в організації самого кооперативу. Це вимагає від ревізора рекомендацій, як треба вести справу; дуже часто ревізор доводиться давати поради про ті поліпшення, які можна було би зробити в організації кооперативу та його підприємств.

Всі такі вказівки та поради було б недоречно вносити в акт ревізії, далеко ліпше написати їх окремо. Дрібніші з них, особливо ті, що стосуються рахівництва, можна й не записувати, обмежившись словесними поясненнями рахівникові, але важливіші поради слід залишити в кооперативі в письмовій формі, з одного боку, для того, щоб вони не забулися, а з другого, щоб уникнути можливих непорозумінь в майбутньому.

Найкраще, коли в кооперативі заведено окрему книгу для зауважень ревізора та його інструкторських порад. Аркуші в такій книзі можна розділити на дві частини; на одну заноситься пропозиції ревізора, а на іншій правління робить відмітки про їх виконання.

Ведення такої книги дуже полегшує працю при наступних ревізіях, особливо, коли їх проводить інша особа. Записи в книзі

ревізорських порад та рекомендацій є дуже цінним матеріалом також для новообраних членів правління й спостережної ради.

... 52. Ревізійні союзи

Розуміючи значення ревізії, кожна кооперативна установа намагається провести її насамперед власними силами, для чого на загальних зборах обирається ревізійна комісія. Від умілості й дбайливості ревізійної комісії дуже часто залежить успішний розвиток кооперативу. Між тим ревізійні комісії, звичайно, обираються з рядових членів кооперативу, незнайомих ні з рахівництвом, ні з методами проведення ревізії. Тому працю виборних ревізійних органів не можна визнати за достатню; при всім її значенні, при всій її необхідності, все ж таки не можна обійтись без проведення ревізії фахової.

З огляду на те значення, яке має фахова ревізія, вже давно визнано необхідним проведення фахівцями періодичних ревізій. Ряд кооперативних з'їздів приділили велику увагу питанням ревізії; а законодавство багатьох країн встановило норми для проведення ревізій. Так, наприклад, німецький закон про коопера- тиви вимагає, щоб кожна кооперативна організація обов'язково була обревізована особою, яка не належить до її складу, щонай- менше раз на два роки. Обов'язок проводити ревізію поклада- ється на спеціальних ревізорів, відряджених реєстраційним су- дом. В багатьох країнах вже давно почали організуватись спе- ціальні ревізійні союзи, які брали на себе проведення фахових ревізій; такий ревізійний союз є і в Галичині, а на Великій Україні, хоч окремих ревізійних союзів і немає, зате майже в кожному союзі є інструкторсько-ревізійний відділ, що виконує такі самі функції, як і ревізійний союз. Такі самі відділи були організовані і в колишніх ідейно керуючих центрах, як, напри- клад в Центральному Українському Кооперативному Комітеті.

... В добре організованому союзі можна досягнути доцільно- го розподілу обов'язків; можна провести спеціалізацію реві- зорів; можна утримувати допоміжні сили, які візьмуть на себе проведення різного роду підрахунків. Дуже часто буває корисним,

щоб ревізор виїздив на ревізію не сам, а з помічником; в більш складних випадках необхідна співпраця кількох ревізорів, – все це легко може організувати ревізійний союз чи ревізійний відділ якогось іншого союзу, що має належний штат ревізорів. В добре організованих союзах можуть бути у штаті також і ревізори – фахівці: юристи, бухгалтери, техніки, які можуть бути дуже корисними при проведенні ревізії кооперативних установ з широко розвиненою діяльністю, наприклад, при ревізії великих кооперативних союзів або таких товариств, як будівельні, де велике значення має технічна сторона справи.

В союзах накопичується багато різних матеріалів, отриманих при ревізії, багато спостережень з приводу діяльності самого ревізора, а це допомагає розробці нових методів ревізії. Тут не тільки може бути розроблена інструкція для ревізорів або найбільш доцільна форма акту ревізії; тут окремі ревізори постійно мають нагоду обмінюватися між собою думками з приводу проведення ревізії, обмінюватися своїми спостереженнями, своїм досвідом; а це сприяє утворенню колективного ревізорського досвіду та поліпшенню техніки самої ревізії. Там, де вже утворилися великі ревізорські колегії для кожного нового ревізора трапляється нагода ознайомитись з технікою ревізії чи то в розмовах з більш досвідченими ревізорами, чи то при перегляді матеріалів попередніх ревізій, чи, нарешті, безпосередньо при проведенні ревізій спільно з іншим ревізором, що протягом кількох років роботи встиг уже набути певний досвід...

Додаток В

ОРГАНІЗАЦІЯ Й ВЕДЕННЯ ЗІБРАНЬ⁵

ПЕРЕДМОВА ДО ПЕРШОГО ВИДАННЯ

Пишучи цю книжку, я мав на увазі передовсім дати підручника для слухачів кооперативного відділу Української господарської академії. Але потреба в такій книжці помічається вже давно і серед широкої публіки, особливо серед діячів кооперативного руху, що для них правильне й уміле переведення зборів має особливо велике значення; тому-то особливу увагу в цій книжці уділено зібранням кооперативних установ.

Завдання книжки – дати систематичний нарис того, як належить організувати зібрання й як їх проводити.

Мені доводилось брати участь у дуже багатьох зібраннях, у тому числі й у великих з'їздах; на багатьох з них я головував. Спостереження, зроблені мною на тих зібраннях та з'їздах, допомогли мені поповнити те, чого я не міг знайти в літературі.

Деякі подробиці в переведенні зібрань залежать від статутів дотичних установ, а також від законів тієї держави, де зібрання відбуваються. Але критика чи розгляд статутів, а тим більше законів не входять у завдання цієї книжки. Статути, скажімо, кооперативних установ різні для різних кооперативів; тому їх звичайно розглядають для кожного виду кооперації окремо. При розборі статуту часто уділяється певна увага й організації та веденню зібрань. Так, напр., С. В. Бородаєвський, у своїй книжці «Теорія й практика кооперативного кредиту» (Подебради, 1925) присвячує розд. XXVI–XXX загальним зборам та зборам уповноважених у кредитових та ощаднопозичкових товариствах,

⁵ Витяг із праці: Б. Мартос. Організація й ведення зібрань. Курс лекцій. – Регенсбург-Берхтесгаден : Український технічно-господарський інститут, 1947. – 48 с. Праця Б. Мартоса «Організація й ведення зібрань» з незначними скороченнями опублікована під назвою «Настанови Бориса Мартоса щодо організації та ведення зібрань» у тижневику «Вісті Центральної спілки споживчих товариств України. Діловий випуск». – 2011 р. – 10 червня з продовженням 17 і 24 червня.

Продовж. дод. В

розглядаючи це питання, головним чином, з погляду закону й різних статутів.

Щоб зробити цю книжку доступною для широкої публіки, зокрема для кооперативної периферії, я надав викладу можливої популярності і подбав про численні приклади; цим же бажанням слід пояснити і детальне повторення, що їх допущено для більшої ясності. На жаль, мені не вдалося уникнути слів чужого походження (переважно латинського, – напр., «кваліфікований кворум»), раз тому, що нелегко замінити їх словами чисто українськими, а головне тому, що вони як терміни здобули вже собі права громадянства, і то здебільшого не тільки в українській, але й у інших мовах. Де можна було, я пильнував чергувати такі слова з українськими їх синонімами (оратор – промовець, пропозиція – внесок і т. д.); з другого боку я не вважав можливим занадто обтяжувати мову новотворами.

15 листопада 1929 р.

Проф. Б. Мартос

ДЖЕРЕЛА

1. Проф. С. Бородаєвський. – Теорія й практика кооперативного кредиту. – Подєбради, 1925.
2. A. Scheidt. Handbuch für Baugenossenschaften. – Berlin, 1920.
3. Статути й регуляміни кооперативних установ, накази з'їздів, конкурсів і т. п. матеріали (регуляміни – регламенти, правильники, інструкції. – Прим. упор.).

Лекція перша

ОРГАНІЗАЦІЯ Й ВЕДЕННЯ ЗІБРАНЬ

ВСТУП

В наші часи, часи інтенсивного розвитку громадського життя, все більшого значення набирають різного роду зібрання. Повстання різноманітних об'єднань: господарських, культурно-просвітніх, спортивних і т. п., словом усе, що передбачає спільну працю, спільну думку, – тягне за собою необхідність для певного гурту людей зійтись, обміркувати спільну справу, ви-

нести загальні постанови, намітити план спільної діяльності, унормувати ту чи іншу справу так, щоб були задоволені інтереси, по можливості, всіх зацікавлених. Часто на зібранні буває присутніх дуже багато, питання доводиться розглядати часом досить складні, при обговоренні виникає багато різних поглядів, що їх не так легко буває погодити між собою, а між тим треба прийти до якоїсь думки, що задовольнила б коли не всіх, то, принаймні, більшість присутніх.

Отже, зовсім не байдуже, як відбувається саме зібрання: чи хаотично, без всякого ладу й порядку, чи навпаки, в повному порядку, так, щоб не нівечилися нерви присутніх, щоб кожна думка могла бути висловлена, щоб кожна висловлена думка була почута всіма, щоб ухвали виносились не поспішно, а продумано. Дуже часто хаотичний перебіг зібрання шкідливо впливає не тільки на нерви, а навіть і на логіку учасників; тоді й ухвали можуть бути прийняті випадкові, що не задовольнятимуть більшості учасників, ба може навіть виявитись потім, що вони суперечать їх поглядам і бажанням.

Нічого вже й казати про те, що невдале провадження зібрання затягає без потреби обговорення питань маловажних, не залишаючи часу для питань більш важливих або більш складних. Нарешті, можна ще зазначити, що на безладних зібраннях верх бере не розумна думка, а галасливий крик і небажання послужити спільному ділу, а нахабна настирливість.

Все це приводить до необхідності упорядкувати самий перебіг зібрання, унормувати права його учасників і вимагає вмілого керування зібранням.

Особливе значення мають зібрання для кооперативів як для організацій, що ставлять собі за завдання спільну господарську діяльність. Тому-то кооперативи і вносять у свої статuti чимало правил щодо скликання й переведення загальних зібрань, щоб у такий спосіб закріпити назавше певний порядок, а для більш докладного формування зібрань в додаток до статуту складаються ще регуляміни (правильники), чи так звані інструкції загальним зібранням, відповідно до кооперативних звичаїв та традицій, що виробилися на протязі майже столітнього існування

кооперативного руху. Так само для зборів уповноважених кооперативних союзів та для кооперативних з'їздів укладаються відповідні правилники, або так звані «накази», що унормовують роботу цих з'їздів.

Звичай та правила, вироблені кооперативним рухом, нераз стають зразком для інших об'єднань: товариства культурно-просвітні й інші переносять ці звичай й правила у свою практику, керуючись ними для упорядкувань своїх зібрань. Кооператорам-практикам на багатьох зібраннях і з'їздах доручається головування – як особам, що вже придбали для цього певний досвід. Кооперація і в цім відношенні зробила чималу послугу розвитку й удосконаленню громадського життя.

1. ВИЗНАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ

Не всякий гурт людей, не всякий натовп слід називати зібранням. Коли люди зійшлися до гурту з якою будь метою, то це слід називати сходинами; але зібранням слід називати лише такі сходи, що збираються для того, щоб шляхом обміну думок досягти єдності думки, єдності волі.

Скрізь, де є спільна справа, де є необхідність досягти єдності поступування, єдності чину, там потрібна єдність волі, і коли справу провадить не одна людина на повну свою відповідальність, а цілий гурт людей, то досягнення єдності волі в цілому гурту стає конечною потребою; для утворення єдності волі, треба єдності думки про дану справу, єдності поглядів на неї, а це досягається спільним обміркуванням, спільним обговорюванням справи і винесенням після того рішення, що, задовольнивши по можливості всіх, хто брав участь у зібранні, або принаймні більшість їх, дало б основу для спільної думки і спільного чину.

Замість слова «зібрання» часто вживається в тому самому значенні слово «збори». Правда, це слово вживається також і в інших значеннях; напр., кажуть: «збори на одержі»; тому краще було б прийняти як термін слово «зібрання». Але доводиться рахуватись і з тим, що слово «збори» вже ввійшло в практику і вживається дуже широко. Тому й у цій книжці вживатимуться обидва ці слова в одному значенні.

2. ВИДИ ЗІБРАНЬ

Не всі зібрання мають однакове значення, бо не однакове значення мають прийняті на них рішення. Рішення одних мають значення обов'язковості для більшого чи меншого гурту людей, може, для якоїсь організації; рішення ж других такої сили ні для кого не мають. Тому між зібраннями слід розуміти *н а р а д и* й *п р а в о с и л ь н і з і б р а н н я*.

Н а р а д а – це таке зібрання, що його рішення не має сили обов'язковості. Навіть для самих учасників наради її рішення не обов'язкові: кожен приєднується до рішення лише настільки, наскільки воно його задовольняє, наскільки воно здається йому правильним. Правда, що в наслідок нарад часом учасники їх складають умови, що ними беруть на себе ті чи інші зобов'язання. Проте силу обов'язковості і в таких випадках має не сама нарада, а підписана на ній умова.

Значення нарад – чисто моральне; сила їх рішень – це сила переконання; найчастіше значення наради залежить від того, які особи брали в ній участь: що більшим впливом користуються учасники наради, то більший вплив матиме її рішення.

Візьмімо для прикладу, що нарада, що складається з представників кількох кооперативних організацій, визнала за можливе й корисне організувати кооперативний банк, а для організації його визнала за необхідне, щоб кооперативні організації внесли кошти на утворення основного капіталу банку. Така постанова необов'язкова ні для кого, навіть для тих кооператорів, що брали участь у цій нараді через своїх представників. Одначе, якщо в цій нараді брали участь представники від багатьох кооперативних установ, особливо якщо між ними були також і представники установ, що визначилися успішним розвитком, або в цій нараді брали участь і підтримували ідею організації банку кооперативні діячі, що користуються довір'ям і пошаною в краю, – тоді рішення наради зробить сильне враження на місцеві кооперативи: вони поставляться з довір'ям до ідеї утворення банку й вважатимуть за свій моральний обов'язок у міру сил підтримати його організацію асигнуванням необхідних коштів для утворення основного капіталу банку. До цього рішення приєднається багато навіть таких кооперативів, що від них представники не брали участі в нараді.

З огляду на необов'язковість рішень, що приймаються на нарадах, організація нарад переводиться без особливих формальностей, склад учасників їх може бути більш-менш випадковий і не виникає питання про забезпечення прав їхніх учасників, бо врешті-решт прийняті ними рішення не можуть привести до порушення чийось прав.

Окрім нарад у звичайному розумінні цього слова, до категорії нарад слід віднести також мітинги (віча), диспути, конгреси і т. п.

Брати участь у мітингах (вічах) може кожний бажаючий. Найчастіше вони скликаються для того, щоб вплинути на волю мас або для поширення якоїсь думки; інколи на мітинг збираються люди навіть уже з готовою думкою, з метою лише заманіфестувати її. Тому організація мітингів дуже проста: організатори дбають лише про те, щоб на мітинг зійшлося якомога більше людей, що серед них можна сподіватися прихильного відношення до певної думки. Рішення, прийняті на мітингах, ні для кого не обов'язкові, але значення їх тим більші, чим більше людей брало в них участь і чим однодумніше прийнято рішення.

Такий характер мають, напр., кооперативні свята, що в них беруть участь часом десятки тисяч людей. Вони улаштовуються з метою не прийняти якісь рішення, а пропагувати кооперативні ідеї та маніфестувати успіхи кооперації.

Диспути улаштовуються з метою всебічного обговорення того чи іншого питання, тому на диспути запрошуються представники різних поглядів, сторонники різних ідей. Значення диспутів полягає не в рішеннях, що їх може й зовсім не бути, а в думках, висловлених різними промовцями.

Конгреси скликаються для того, щоб дати можливість обмінятися думками людям, що переводять однакову роботу, але в різних місцях, так віддалені один від одного, що й не можуть зійтись і поділитись своїми думками, своїми спостереженнями. Рішення, прийняті конгресами, мають тим більше значення, чим більшим авторитетом користуються його учасники.

Правосильне зібрання – це таке зібрання, що його рішення обов'язкові або для якоїсь групи людей, може, навіть неprisутніх на зібранні, або для якоїсь організації в цілому як юридичної особи.

Підставою такої правної сили служать закон та статут даної організації або договір, складений між її учасниками. З огляду на таке правне значення рішень, зібрання цього роду належить скликати й проводити на підставі певних норм, що забезпечували б права як учасників зборів, так і всіх тих осіб, інтересів котрих можуть торкнутись ухвали зібрання. Недодержання якихось формальностей тут може навіть позбавити сили прийняття рішення.

До правосильних зібрань належить засідання суду, органів місцевого самоврядування. Сюди відносяться також і засідання управи й дозорчої (спостережної. – Прим. упор.) ради в кооперативах, загальні збори членів кооперативу чи збори уповноважених, де такі передбачені статутом, з'їзди уповноважених кооперативних союзів та інших кооперативних об'єднань вищих ступенів.

3. ПІДГОТОВКА ДО ЗІБРАНЬ

Коли ми хочемо, щоб зібрання при найменшій затраті часу дало найбільші наслідки, то треба його добре підготувати. Що складніші питання має розібрати зібрання, то більша потрібна підготовка.

Хто ж повинен перевести цю підготовку? Той, хто скликає зібрання, його ініціатор. Ініціатива може належати цілій групі, якщо ця група – дуже численна, то може бути обрано організаційний комітет, що на нього й покладається вся підготовча праця. Так буває, наприклад, при організації кооперативів і на нараді ініціаторів обирається організаційний комітет, що й переводить підготовку установчих зборів. Звичайно, коли підготовка зборів не вимагає багато праці, то її може перевести й одна особа.

Коли ініціатором зібрання є якась установа, то підготовча праця припадає на управу цієї установи, зокрема на її голову або секретаря, в разі потреби з допомогою інших службовців.

Головна підготовча робота – це збирання матеріалів, що освітлювали б питання, поставлені на вирішення зібрання. Наприклад, хочемо обговорити питання про організацію кооперативної миловарні, і щоб зібрання не витратило час на непотрібні балачки, а зразу стало на діловий ґрунт, треба зібрати відомості

про ціни на сировину, про організацію виробництва мила, собівартість продукту, статистичні дані про споживання мила членами кооператива; якщо можна, треба зібрати також відомості про діяльність вже існуючих миловарень, треба накреслити план фінансування справи, подати план діяльності на ближчий час і перспективи розвитку в майбутньому.

Щоб легше було учасникам зборів розібратись у зібраних статистичних і інших цифрових даних, треба звести їх у таблиці, представити їх у діаграмах чи картограмах; в інших випадках потрібними будуть якісь схеми, викреси (креслення – Упор.), малюнки, фотографії, можливо, збірники якихось зразків і т. д.

Ще ліпше можна освітлити питання, підготувавши для зібрання спеціальну доповідь, яку можна зачитати на зібранні або ще краще надрукувати в багатьох примірниках, роздати її учасникам зібрання. У великих кооперативах і кооперативних союзах увійшло вже в звичай перед річними загальними зборами друкувати та розсилати членам річне справоздання за минулий рік і проект плану діяльності на рік майбутній з належними поясненнями. Якщо чомусь не можна розіслати доповіді учасникам наперед за якийсь час до зборів, то можна подати їх бодай на початку зборів.

Інколи буває корисним підготувати наперед проекти тих постанов, що їх мають прийняти збори, так що зборам залишається внести лише в ці проекти зміни, які вони визнають за необхідні. Треба завжди підготувати наперед проекти кошторисів, інструкцій, правил, статутів і т. п., щоб пропонувати їх зібранню і щоб зібрання вже мало в руках готовий проект, бо виробляти такі складні речі на багатолюдному зібранні вимагає завжди занадто багато часу.

На великих з'їздах членам роздаються друкованими всі надіслані на з'їзд доклади, регулярні (регламент. – Прим. упор.) з'їзду, а пізніше й внесені проекти резолюцій.

4. ПОРЯДОК ДЕННИЙ

Так зветься список питань, що мають бути розглянуті зборами, з зазначенням черги, в якій вони мають бути розглянуті.

Цей список складається наперед і розсилається всім учасникам чи доводиться до їх відома шляхом оголошення за кілька днів або й тижнів до зібрання.

На самих зборах вже не можна вставляти в цей список якихось нових питань, з одного боку, через те, що присутні, не знаючи (не знають. – Упор.) наперед, що ці питання будуть поставлені на розв'язання до розгляду їх, а з другого, – і це головним чином – коли на вирішення зборів ставиться якесь нове питання, що не стояло на порядку денному, то це слід зважити за порушення інтересів тих членів, які з тої чи іншої причини не прибули на зібрання: часто може бути, що якраз це питання для багатьох з них має особливе значення. А треба рахуватись з тим, що дуже рідко на які збори приходять всі, хто має право взяти в них участь. Та навіть і тоді, коли на збори прибули всі учасники, все ж таки ставлення нових питань робить негарне враження, наводячи членів зібрання на думку про бажання провести якісь постанови штучно, проти їх волі. Треба також пам'ятати, що коли збори приймуть ухвалу з приводу такого питання, що не стояло в оповіщенні про збори, то така ухвала може бути ким-небудь опротестована, і коли справа дійде до суду, то суд визнає її за недійсну. Коли б таким неправильним способом було прийнято якусь постанову, то все одно управа не має права її виконувати як незаконну.

З цієї ж причини визнається за незручне ставити на порядок денний питання в неяснім формулюванні, як наприклад, «різні внески», «вільні внески», «поточні справи»; хоч на практиці це зустрічається досить часто, але таке формулювання питань слід визнати за незручне тому, що воно дає можливість поставити на обговорення всяку справу, бо всяка справа може бути визнана за поточну. Німецькі кооператори вважають звичай поставити на кінці порядку денного такий пункт, як «різні справи», настільки неприпустимим, що визнали навіть потрібним сказати про це у виданому зразковому регламенті для загальних зборів (*Geschäftsordnung für die Generalversammlungen der Konsumgen.* – Hamb., 1922).

В справах, своєчасно не поставлених на порядок денний зборів, можна допустити лише обмін думками без винесення будь-якої постанови; хіба лиш може бути прийнято ухвалу про поставлення цього питання на порядок денний наступних зборів.

Існує звичай, що збори на початку своєї праці затверджують запропонований їм порядок денний. Це, однак, не означає, що при цьому можна поставити на порядок денний якісь нові питання. Своїм затвердженням збори лише стверджують, що порядок денний відповідає тому, який був розісланий учасникам зборів. Зміни в порядку денному можуть бути тільки щодо черги обговорення питань; та ще збори можуть зняти з обговорення якесь питання з тої чи іншої причини.

Питання, як уже сказано, поступають на розгляд зборів по черзі, встановленій наперед, з тим, щоб, розглянувши одно питання і прийнявши ті чи інші ухвали з приводу них, потім вже до нього не вертатись, а перейти до обговорення дальших питань. Однак це не означає, що, покінчивши з якимсь питанням, збори не сміють пізніше знов вернутись до нього. Розуміється, це вже порушення порядку, яке слід визнати за небажане. Але може статись, що під час розгляду наступних питань зборам довелось ознайомитись з якимись новими фактами або міркуваннями, що примушують ще раз переглянути вже прийняту ухвалу. Розглянувши це питання знову, збори можуть змінити постанови, прийняті раніше.

У зв'язку з тим, що збори мають розглядати лише ті питання, що стоять на порядку денному, слід визнати за неприпустне, щоб збори приймали якусь ухвалу, що логічно не впливає з тих питань, що стоять на порядку денному.

Проте висловлення недовір'я органам управління з боку зборів може бути винесено завжди, хоч на порядок денний це й не ставиться. Недовір'я органам управління може бути винесено при розгляді майже кожного питання, бо загальні збори – це господар, що має право завжди позбавити довір'я осіб, яких він уповноважив вести справи і може зробити це кожен раз, коли бачить, що справи ведуться недобре, так що з того може виникнути якась шкода, все одно: через невміння чи через недбальство або злочин.

Правда, з цього приводу може часто на зборах виникнути сумнів, тому ліпше виразно зазначити це право загальних зборів у статуті або в регламенті зборів.

Коли зібрання з якоїсь причини переривається і закінчення його переноситься на інший день, то це нове зібрання як продовження старого може відбутися лише за старим порядком денним.

ЗАПИТАННЯ ДО ЛЕКЦІЇ ПЕРШОЇ

Дайте на письмі короткі відповіді на такі питання:

1. Чим відрізняється правосильне зібрання від наради?
2. Нащо скликаються наради?
3. Чи можна називати зібранням всяке скупчення людей?
4. Нащо складається порядок денний?
5. Нащо зібрання затверджують порядок денний?
6. Які зміни може внести зібрання в порядок денний?
7. Які підготовчі кроки треба зробити, щоб зібрання мало якнайкращі наслідки?
8. На кому лежить обов'язок підготувати все, що потрібно для зібрання?

ЗРАЗОК РЕГУЛЯМІНУ (РЕГЛАМЕНТУ) ДЛЯ З'ЇЗДУ УПОВНОВАЖЕНИХ КООПЕРАТИВНОГО СОЮЗУ

1. Кожен уповноважений повинен пред'явити писане уповноваження з печаткою і за підписом двох членів управи товариства, що його делегувало. Взамін його одержить з'їзду легітимацію, синю для членів з'їзду з рішальним голосом, жовту для членів з дорадним голосом.

2. З'їзд провадить голова надзірної ради союзу або один з його заступників.

3. Після відкриття з'їзду переводиться обрання мандатної комісії, що зараз же й приступає до перевірки уповноважень учасників з'їзду. Після закінчення своєї праці мандатна комісія робить доповідь про вислід її праці.

4. Після обрання мандатної комісії з'їзд переходить до заслухання і обговорення доповідей.

5. Про кожне питання порядку денного в першу чергу дається слово референтові на час не більше 30 хвилин, а потім всім, хто зголоситься до слова, за чергою. По вичерпанні списку промовців слово дається знов референтові на час не більше 15 хвилин.

6. Кожен уповноважений може одержати слово по кожному питанню лише двічі: перший раз на 10 хвилин, другий раз – на п'ять хвилин.

7. Зголошуватися до слова належить запискою, означуючи на ній своє ім'я й прізвище та назву товариства, що дотичну особу уповноважило.

8. Внески про закриття списку промовців або про цілковите припинення дискусії з приводу даного питання ставиться на голосування без обговорення. Якщо прийнято внесок про припинення дискусії, то слово дається тільки референтові.

9. Слово до порядку денного або до порядку голосування дається поза чергою, але не більше як на 3 хвилини.

10. Голосування переводиться підняттям легітимацій. Таємне голосування переводиться поданням записок.

11. Пропозиції вважаються прийнятими, коли за них подано більше, як половину голосів учасників з'їзду з правом рішального голосу.

12. З'їзд розпочинає працю 25 червня 19... року о 9-ій год. ранку.

СТАРО-САНЖАРСЬКЕ ТОВАРИСТВО СПОЖИВАЧІВ⁶

Недавно мені довелося побувати на загальних зборах Старо-санжарського товариства споживачів. Товариство існує вже п'ять років, усе розвиваючись, і в даний час обороти його досягли майже 20 тисяч. Хоча в товаристві тільки 140 членів, однак ним жваво цікавиться населення всього містечка, де воно встигло здобути неабиякі симпатії. Не можна не відзначити тієї суголосності з якою проходили річні збори товариства, тієї вдумливості, з якою ставились учасники зборів до питань, що обговорювались. Особливо вразив мене прочитаний на зборах протокол ревізійної комісії: стримано, без зайвих нападок і причіпок, але й без зайвої поблажливості. У цьому протоколі йшлося про головніші недоліки ведення торгівлі й загальної постановки справи. З такою ж свідомістю поставились збори і до обговорення цього протоколу. Оскільки обговорення його забрало надто багато часу і все ж не вдалося всебічно висвітлити зазначені у ньому дефекти, то було ухвалено навіть скликати особливі загальні збори і повністю присвятити їх обговоренню цих недоліків.

Найбільшими з них є: 1) захоплення торгівлею мануфактурою і 2) відпуск товарів у борг. Захоплення торгівлею мануфактурними товарами особливо глибоко відбивається на наших слабих ще споживчих кооперативах. Найменша помилка, невдало вибраний малюнок або сорт матерії – і в крамниці утворюються надмірні залишки товарів, котрі є мертвим капіталом, лежать у крамниці два-три роки і не завжди можуть бути продані навіть із значною знижкою. Звичайно, такі надлишки товарів можуть утворитися й у приватного торговця, але він з лихвою винагородить себе, накидаючи п'ятачки і навіть гривеники на ті товари, котрі чомусь прийдуться до смаку покупцям. Але в кооперативній торгівлі такі способи не прийнятні. Залишається один вихід –

⁶ Мартос Б. Старо-Санжарское общество потребителей / Хуторянин. – 1914. – № 7. – С. 220–221. (Переклад з російської М. В. Алімана).

розпродати неходові товари під час ярмарку або великого базару за значно зниженою ціною. Ось чому кооперативам слабким треба рекомендувати утримуватись від торгівлі мануфактурними товарами, тим більше, що ліквідувати мануфактурний відділ, відкритий хоча б у вигляді проби, – завдання не з легких.

Привертає до себе увагу й інший недолік, виявлений ревізійною комісією, – відпуск товарів у борг на надто велику суму. Товарів відпущено у борг на 800 крб., що складає майже половину оборотного капіталу. Таке явище спостерігається у більшості споживчих товариств і досить згубно впливає на стан їх справ. Звісно, якщо роздати у борг товарів на половину оборотного капіталу, то це тягне за собою таке ж обмеження у торгових оборотах, як начебто половина пайового капіталу була забрана назад пайовиками. Не дивно, що ті товариства, котрі широко практикують відпуск товарів у борг або значно скорочують свою діяльність, або бувають змушені самі забирати товар у оптовиків майже виключно у борг, така діяльність нерідко закінчується закабаленням споживчих товариств оптовиками. Над цим довелося замислитись і Старосанжарському споживчому товариству. Питання про відпуск товарів у борг жваво обговорювалось на річних загальних зборах і буде знову розглядатися на наступних зборах.

Збори відбувалися у stodolі, що належала кредитному товариству. Поки що – це єдине місце для загальних зборів у Старих Санжарах; але поруч споруджується вже великий будинок – Народний дім з просторою залою, що будується на кошти всіх Старосанжарських кооперативів. Старі Санжари – одне з найбільш кооперативних сіл у Полтавській губернії: крім споживчого, тут є і кредитне товариство, і сільськогосподарське. І всі ці кооперативи за спільні кошти будують Народний дім, у якому тим більше відчувається потреба, що вільна пожежна дружина, яка існує в Старих Санжарах, не замкнула свою діяльність у колі виключно протипожежних заходів, але з метою боротьби з пияцтвом і хуліганством намагається надавати народу

Продовж. дод. Г

розумні розваги, для чого, між іншим, придбали кінематографічний апарат, і картини демонструвати доводиться поки що у тому ж сараї.

Побажаємо ж усім цим корисним починанням рости й успішно розвивати свою діяльність, задовольняти усі ті запити, які висуває село, що пробуджується. Будемо сподіватись, що й інші села підуть слідом за Старими Санжарами, широко розвиваючи свою діяльність щодо впорядкування народного життя.

Додаток Д

КИЇВСЬКІ КООПЕРАТИВНІ СОЮЗИ⁷

... Єдиною безпекою для правильного розвитку кооперативів, як споживчих, так і кредитових, було заснування кооперативних союзів, які повинні були взяти на себе керування кооперативними товариствами, підшукування коштів, необхідних для успішного розвитку їх та об'єднання їхньої закупочної сили, так щоб можна було обминути місцевих торговців-гуртовиків і закуповувати крам безпосередньо на фабриках, ба навіть більше: підготовляти можливість заснування фабрик кооперативних та встановлення безпосередніх стосунків з закордонними ринками.

Тільки створення кооперативних союзів мало забезпечити господарську незалежність українського народу.

Вже й раніше були спроби утворення кооперативних союзів, але вони залишалися без наслідків, бо російський уряд не дав дозволу на організацію їх, боячись, що вони стануть оперттям для політичного руху. Царське самодержав'є бачило небезпеку в кожній організації, навіть тоді, коли вона мала завдання чисто економічні. На Вкраїні тоді не було ні одного споживчого союзу, і тільки якимсь дивом було затверджено статuti двох союзів кредитових, кожний з районом діяльності на один повіт – Бердянського (1901 р.) та Мелітопольського (1903 р.).

По всій Україні відбувалися кооперативні з'їзди й наради, на яких в одно говорилося про необхідність заснування союзів. Така нарада була скликана і в селі Дзендзелівці Уманського повіту 20 серпня 1905 р. Керівником Дзендзелівського ощадно-позичкового товариства був пізніше відомий кооператор Х. (Христофор. – Прим. упор.) Барановський, який ще з 1900 р. працював над заснуванням союзу на Київщині, але безуспішно. Прохання про дозвіл союзу кілька років лежало у Петербурзьких канцеляріях без жодної відповіді.

⁷ Витяг із праці: Б. Мартос. Василь Доманицький. Рукопис, ЦДАВО України, Ф4000, спр. 3, арк. 464–483.

Продовж. дод. Д

Опріч представників Дзендзелівського товариства на нараду прибули представники ще п'яти товариств, в тім числі й три душі від Колодиського ощадно-позичкового товариства, між ними і В. Доманицький.

На цій нараді Х. Барановський зачитав складений ним статут Київського союзу кредитового і нарада йому доручила знову подати його Петербургу на затвердження. Статут справді був затверджений, але аж через два роки і то в дуже зміненому вигляді, так що діяльність союзу була дуже обмежена.

Тим часом В. Доманицький, переховуючись від поліції, підготував організацію Київського союзу споживчих товариств. Йому в цій справі допомагав агрономічний відділ Київського губерніяльного земства.

В агрономічному відділі працювало тоді кілька українців; на чолі його стояв губерніяльний агроном В. Сазонів, який добре розумів значення кооперації і визначався закладанням сільсько-господарських товариств. Під його керівництвом агрономічний відділ розвинув досить значну кооперативну пропаганду; він видав і безплатно розіслав по селах нормальний (зразковий. — Прим. упор.) статут споживчих товариств, просту систему рахівництва, бланки для звітів і навіть листок «Як улаштувати споживчу крамницю» (на московській мові).

В. Доманицький розробив програму обслідування стану споживчих товариств Київщини з 1905–1906 рр., і агрономічний відділ по цій програмі перевів обслідування 30 споживчих товариств. Зібраний матеріал знов-таки розробив В. Доманицький.

Ті відомості не були дуже втішні: товариства були маленькі, коштів у них було мало, та й керівники були не дуже досвідчені; тому вони й не могли розвинути великої діяльності.

Ці відомості дали матеріал для докладу (доповіді) Доманицького на З'їзді споживчих товариств, що відбувся в Києві 28–29 травня 1907 року. Формально ініціатором з'їзду був агроном Сазонів, але фактично думка про його скликання належала Доманицькому, який взяв на себе значну частину підготовчої роботи.

Одночасно був скликаний і перший З'їзд кредитових та ощадно-позичкових товариств Київщини. Багато приїхавших (прибулих. – Прим. упор.) працювало одночасно в кредитових і споживчих кооперативах. За Колодиські товариства брали участь у з'їзді: В. Доманицький та І. Ненадишук, за Дзендзелівське – Х. Барановський та О. Черненко. Всього у з'їзді брало участь 74 представники 44-х споживчих товариств Київської губернії та 13 представників кредитових товариств, а попри них члени повітових земських управ, земські агрономи та інші земські співробітники. З Петербурга приїхав як представник управління справами Дрібного кредиту відомий кооперативний діяч С. Бородаєвський (пізніше професор Укр. госп. академії в Подєбрадах).

Відчиняв з'їзд голова Київської губерніяльної управи М. Суковкін, головував на них агроном В. Сазонів.

З'їзд кредитових кооперативів у своїй резолюції вказав на необхідність організації кредитового союзу, а головна увага З'їзду споживчих товариств була присвячена організації Союзу споживчих товариств.

Головним докладчиком на З'їзді споживчих товариств був В. Доманицький. Він розповів про розвиток споживчих товариств у Західній Європі, вказав на те, що oprіч праці чисто господарської, західноєвропейські споживчі товариства розвивають культурно-просвітну та добродійну діяльність, мають свої школи, бібліотеки, музеї, лікарні, аптеки, видають пенсії тим доволітнім своїм учасникам, що вже втратили працездатність і т. п. Також розвитку досягла кооперація в Західній Європі через те, що «в єднанні – сила». Останніми роками така свідомість виявилася і серед нашого народу, що вже зрозумів корисність і важливість споживчих товариств для народного добробуту. Далі Доманицький подав відомості про стан споживчої кооперації на Київщині і вказав на те, що всі споживчі товариства Київщини висловилися за конечну потребу створення союзу.

Після цієї інформаційної доповіді Доманицького з'їзд перейшов до розгляду окремих питань, що стояли в програмі.

Програма з'їзду була дуже обширна і торкалася всіх сторін життя споживчих товариств, як, наприклад, набування, збереження й продажу краму, здобування коштів, розподіл чистого зиску, зв'язок між споживчими та кредитовими кооперативами і т. п. Але головним чином з'їзд розбирав питання, зв'язані з діяльністю майбутнього союзу: користь від союзу, район і план його діяльності, організація та взаємовідносини з Московським союзом споживчих товариств. Зокрема, обговорювалось питання, які зміни треба було б внести до статуту Московського союзу споживчих товариств, щоб пристосувати його до потреб Київського союзу.

Перед обговоренням кожного питання Доманицький подавав короткі пояснення, а в обговоренні справ жваву участь брали Бородаєвський, Сазонів, Барановський, Ненадашук та інші.

З'їзд прийняв цілий ряд важливих постанов. Так, наприклад, земство провадило тоді постачання населенню хліборобських машин та знаряддя; з'їзд висловився за те, щоб земство переводило ці операції через споживчі крамниці в погодженні з кооперативами кредитовими; було висловлене також побажання, щоб споживчі товариства мали право користуватись кредитом з так званих громадських харчових капіталів, а також капіталів сирітських, церковних і т. п. Визнано за доцільне, щоб державний банк позичив гроші споживчим товариствам під соло-векселі (з підписом однієї особи. — Прим. упор.) та щоб також і кредитові товариства видавали позички споживчим товариствам; та щоб споживчі товариства асекурували свій крам, влаштовували продукційні підприємства, наприклад, млини, майстерні, і т. п.; щоб відраховували частину своїх зисків на просвітні та добродійні цілі. Деякі постанови свідчать про недостачу кооперативного досвіду в учасників з'їзду; так, після чималих дебатов, з'їзд ухвалив продавати крам в споживчих товариствах дешевше цін, існуючих на ринку; між тим, як відомо, одно з рочдельських правил вимагає продавати крам по існуючих цінах; це й зрозуміло, бо коли б споживчі товариства почали продавати крам дешевше існуючих цін, то крамарі були б змушені також знизати ціни, і таким чином знов би прийшло до того, що споживчі товариства продавали б крам по тих цінах, як і приватні крамарі.

Рік пізніше з'їзд споживчих товариств Київщини виправив цю помилку й виніс постанову про продаж краму по пересічних цінах, існуючих на ринку. Разом з тим він висловився проти продажу краму в кредит.

З'їзд ухвалив проекти губерніяльного земства скликати з'їзд споживчих товариств, влаштувати курси для підготовки інструкторів кооперації, а зокрема для підготовки народних учителів до праці в споживчих товариствах.

Разом з тим з'їзд одноголосно ухвалив проекти губерніяльного земства допомогти утворенню союзу споживчих товариств.

Вступний внесок в союз був установлений для споживчих товариств 2 % від їхніх основних капіталів, але не більше 20 карбованців на товариство.

Ця постанова також свідчить про недостачу досвіду в учасників з'їзду. Пізніше в статуті союзу було встановлено 2 % вступного внеску, ще й пайовий внесок в розмірі 3 % основного капіталу споживчого товариства, але цього було дуже мало.

Ця помилка привела до того, що Київський союз постійно відчував недостачу коштів для своїх оборотів. Безперечно, кожне товариство без всякого для себе затруднення могло внести в основний капітал союзу 10, а то навіть і 15 % свого основного капіталу; наприклад, Колодиське, що мало на 1 січня 1905 р. дещо понад 600 карбованців основного капіталу, легко могло внести 60–90 крб., бо в той самий час мало касової готівки 165 крб.; в такому ж стані мала би бути готівка в кожному споживчому товаристві, якщо тільки воно не зловживало продажем в кредит. Нарешті для слабих товариств можна було встановити внесення паю ратами.

Нема нічого дивного, що при організації Київського союзу допущено деякі помилки. Помиляється кожна людина, і найталановитіша; не помиляється тільки той, хто нічого не робить; але на помилках люди мають вчитися так, щоб нове покоління вже не робило тих помилок, яких допустилось минуле.

Кажуть, ніби-то участь В. Доманицького в праці Київського кооперативного з'їзду сталася з відома губернатора чи навіть на

його пораду. Річ в тім, що Київським губернатором в той час був граф Ігнатіїв, людина досить ліберальна, ще й прихильна до кооперації. Перед тим він був головою Київської губерніяльної земської управи. Отже, він, мабуть, знав про успішну роботу Доманицького в Колодиських кооперативах.

По закінченні з'їзду Доманицький звернувся до губернатора з проханням захистити його від переслідування поліції, вказуючи на брехливість поліцейських доносів. Але Ігнатіїв на це відповів приблизно так: «Я це добре знаю, бо навіть коли Ви секретарювали на з'їзді, мені двічі доносили із Звенигородщини, що Ви особисто організуєте там народні бунти. Але я нічого не можу зробити, бо коли я Вас легалізую, то Вас заарештують жандарми. Тому я Вам раджу: їдьте кудись звідси й ховайтеся».⁸ Ця відповідь губернатора дуже добре характеризує тодішні відносини в Росії.

Багатьом працівникам на кооперативному ґрунті в ті часи довелося зазнати подібних прикростей: вчителів позбавляли посад, священників переводили на гірші парафії, багато людей, особливо селян, було арештовано.

В. Доманицький мусив прислухати губернаторової поради і виїхав до Петербурга.

Те, що він був позбавлений можливості взяти участь в роботі Київського союзу, було великою втратою для кооперативного руху на Київщині. Серед осіб, що стали на чолі новоствореного союзу, не знайшлося нікого, хто б подібно Доманицькому сполучував у своїй особі і широкий світогляд і практичний підхід до справи. Ця зовсім нова, а разом з тим така відповідальна справа, попала до рук людей, «що не розумілися в практичній кооперативній роботі, що використовували кооперативні організації для мети політичної пропаганди», як зазначає Пожарський.⁹ Видно, що ті люди не цілком ясно уявляли собі значення кооперації та й кооперативно-практичного досвіду мали небагато.

⁸ Лотоцький О. Сторінки минулого. – Ч. I. – 1922. – С. 221. – Зноска Б. Мартоса.

⁹ Праці наук.-дослід. катедри. – Кн. IV. – С. 167. – Зноска Б. Мартоса.

Продовж. дод. Д

Зараз же після з'їзду було послано статут до Міністерства внутрішніх справ на затвердження, але дозвіл прийшов восени 1908 р., так що установчі збори Київського союзу відбулися 2–5.XII. (старого стилю) 1908 р. В. Доманицький був тоді вже за кордоном.

Із 528 товариств Київщини в установчих зборах взяло участь 200 товариств. Але товариства були малі і фінансово слабкі. За даними земського інструктора Н. Бойкова, на одне товариство пересічно припадало на 1.I.1909 р.:

Членів	– 54
Пайового капіталу	– 698 карбованців
Вступної платні	– 72 карбованці
Річного обороту (торги)	– 7476 карбованців

В товариствах був дуже розвинений продаж краму на борг; через те й самі товариства були заборжені так, що на одне товариство пересічно припадало боргу 723 крб.¹⁰

До того ж більшість товариств, навіть тих, що на чолі їх стояла сільські інтелігенція, потребували практичних порад; багато їх навіть не дуже-то розуміло завдання споживчих товариств. Інструктор Бойков пише: «У багатьох товариствах члени правління тільки вважаються за обраних керівників, а на ділі мало стежать за справою, рідко бувають в крамниці, кепсько знають статут товариства, свої права та обов'язки».¹¹ Отже, не дивно, що відношення до союзу з боку товариства було несвідоме.

Як бачимо, перед керівниками союзу стояла величезна праця: треба було направити справи в самих товариствах, посилити їх фінансово, ознайомити їх керівників з правилами ведення діла. Установчі збори призначили дуже малий пайовий внесок, так що капітал союзу складав 3 000 карб.; це було дуже мало в

¹⁰ В. Височанський. Начерк розвитку укр. кооп. – С. 95. – Зноска Б. Мартоса.

¹¹ Праці наук.-дослід. катедри. – Кн. IV. – С. 111. – Зноска Б. Мартоса.

порівнянні з тою роботою, яку мав вести союз; до того ж установчі збори встановили кредит товариствам в розмірі подвійного пайового внеску. Таким чином, треба було десь знайти кошти для фінансування діяльності союзу, і то кошти значні. Отже, майбутня управа союзу мусила виявити надзвичайно багато ініціативи й рухливості. Цього, на жаль не сталося.

У склад управи союзу ввійшли люди, які стояли близько до села: сільський писар, панотець; були тут і люди, по словах одного з учасників з'їзду, які тільки що відійшли від нелегальної політичної роботи. Вони були ще під впливом революції 1905 р.; дехто з них дивився навіть на союз лише як на засіб для політичної праці: «Не важно, – міркували вони, – чи буде існувати товариство, чи не буде, чи буде існувати союз, чи не буде, а важно, щоб споживча кооперація відіграла роль фактора в будіванні кооперативної громадськості на селі».¹²

Отже, не дивно, що вони більше уваги звертали на видання власного журналу, де багато місця уділялося питанням політичним та теоретичним. З практичного ж погляду діяльність союзу виявляла багато хиб, які й привели його до великої заборженості (заборгованості. – Прим. упор.) у Київських купців-гуртовиків, так що союз попав у залежність від них і не міг постачати крам по дешевих цінах. Як вже було зазначено, В. Доманицький навіть для одного свого товариства виписував крам прямо з фабрик; Київський же союз закуповував крам переважно у місцевих купців або виписував його з Московського союзу.

Не дивно, що товариства виявляли незадоволення союзом, чулися постійні нарікання; з двохсот товариств, членів союзу, за весь 1909 р. до союзу зверталось лише 95 товариств; за те йому довелося мати діло з 119 товариствами, які не були його членами, бо належали до інших губерній, а статут Київського союзу дозволяв приймати до союзу тільки товариства з Київщини. Союз мусив щодалі більше затягати борги; щороку втрата від

¹² Праці наук.-дослід. катедри. – Кн. IV. – С. 107. – Зноска Б. Мартоса.

Продовж. дод. Д

операцій все збільшувалася. Врешті-решт на зборах уповноважених в травні 1911 р. постановлено було припинити торговельні операції зовсім. Натомість у Києві було відчинено агентуру Московського союзу споживчих товариств. Київський союз існував ще два роки як союз ревізійний, але й та діяльність його все занепадала.

Тут не місце розбирати причини, які привели Київський союз до загибелі; їх було декілька; але головною перешкодою до його розвитку була, безперечно, недостача людей, брак досвідчених керівників.

Додаток Е

КІЛЬКА СЛІВ ПРО УКРАЇНСЬКУ КООПЕРАЦІЮ¹³

До революції 1917 року українська кооперація являла собою лише один куток загальноросійської кооперації. Хоч були бажання в українських кооператорів відокремитись в свої окремі національно-територіальні кооперативні центри, і навіть вживали для цього заходів, але ці бажання оставались лише бажаннями.

...На Україні до революції не було організовано ні одної кооперативної центральної установи, а статут Українського кооперативного банку (далі «Українбанк») провалявся в Петербурзьких канцеляріях з 1911 року аж до революційного Тимчасового уряду. Так само доводилося чекати дозволу на заснування й центру споживчої кооперації «Дніпровського союзу Споживчих товариств» (далі «Дніпросоюз»), організація котрого розпочалася ще в 1913 році. Не менші труднощі стояли і перед організацією кооперативних союзів менших районів.

...З 1917 року починається новий період в історії Української кооперації. По всій великій Україні почали засновуватися кооперативні союзи, а разом з тим народилися Всеукраїнські Кооперативні Центральні Об'єднання : 1) «Український Народний кооперативний банк»; (Українбанк) – централь кредитова; 2) «Дніпровський Союз Споживчих союзів України» (Дніпросоюз) – централь споживчої кооперації; 3) Центральний Український Сільсько-Господарський Кооперативний Союз» (Централ) – централь сільськогосподарської кооперації; 4) «Всеукраїнський Кооперативний Видавничий Союз» (Книгоспілка) – Книгарсько-видавнича централь; 5) «Український Кооперативний Страховий Союз» (Укрстрахсоюз) – централь по страхуванню; 6) «Український Центральний Кооперативний комітет (Коопероцентр) – централь ідейно-академічна, статистична і культурно-просвітницька. Центром кооперативного життя став Київ. Перед кооперацією відкрилися широчезні простори вільної діяльності і за

¹³ Витяг із праці: Мартос Б. Кілька слів про українську кооперацію. Стаття 1921 р. Машинопис з правкою. Ф. – ІР НБУВ. – Ф.290. – № 2949.

короткий час вона виявила надзвичайну енергію в кооперативному будівництві і великі здібності в роботі по обслуговуванню різномірних потреб населення України. В той час, коли все кругом, під ударами революції й контрреволюції, рушилося і нищилося, кооперація будувала нове життя і захоплювала з кожним днем все ширші простори для своєї діяльності.

За три роки вільного існування, Українська кооперація, не зважаючи на безперестанну горожанську війну, центром котрої також був Київ, розвинулась настільки, що вже не оставалось ні однієї ділянки в життю Українського народу, де б кооперація не стала твердою ногою. Перед кооперацією кожної країни стоять великі завдання з реформування економічного життя, а перед Українською Кооперацією крім того стоїть і ще одне завдання — національне відродження Українського Народу. Через це Українська Кооперація разом з торгівлею, промисловістю, страхуванням та аграрно-культурною діяльністю, ставить і діяльність культурно-просвітню, через що звертає велику увагу на розвиток видавничо-книгарської та бібліотечної справи, шкільної і позашкільної освіти, театральної справи і працює в цих напрямках, як безпосередньо, так і допомагає матеріально іншим культурним закладам і організаціям. Майже при всіх Кооперативних Союзах закладено бібліотеки та книгарні. В неторговельних відділах союзів працюють інструктори-організатори і інструктори по культурно-освітнім справам. Багато Союзів провадить видавничу роботу і видають книжки як кооперативного змісту, так і загального, а також шкільні підручники. Деякі Союзи позакладали майстерні для виробу театрального вбирання, декораций, фарб для гриму і т. д. для задоволення потреб театральних гуртків, котрі позасновувались по багатьох селах. Багато Союзів допомагають при заснуваннях українських гімназій, а при Денікінщині, коли було заборонено видавати державні кошти на утримання українських шкіл, майже всі утримання учительського персоналу і інші потреби школи, кооперація взяла на себе. Брак твердої влади і постійна війна, привчили населення дивитися на кооперацію, як на єдиний порятунок.

Відносно кооперативного будівництва Українська Кооперація стала на шлях трьохстипенности, а саме: а) кооперативи; б) союзи кооперативів; в) союзи кооперативних союзів (центральні об'єднання). Кооперативів всіх видів (організацій першого ступеня) – кредитових, споживчих, сільськогосподарських, виробничих і інших на Україні є коло 30 000.

... Кооперативних Союзів (організацій другого ступеня) налічується коло 300 і централів (організацій третього ступеня), які були вже названі вище, – 6.

... До цього часу Українська кооперація вела свої справи в таких напрямках:

1. Постачання населенню дешевого кредиту на продукційні потреби, для чого служили: а) кредитові та позичково-ощадні кооперативи, б) кредитові кооперативні союзи (в більшості називалися скорочено «Союзбанки»), в) Українбанк.

2. Постачання населенню доброго краму для споживання і домашнього вжитку, по можливості недорогим цінам, для чого служать: а) споживчі кооперативи, б) союзи споживчих товариств (Споживсоюзи) і в) їх централі – Дніпросоюз.

3. Постачання населенню хліборобських машин та знаряддя, насіння штучних гноїв (мінеральних добрив. – Прим. упор.), інструментів і т. д., для чого служать а) різні сільськогосподарські кооперативи, б) Кредитні і позичково-ощадні кооперативи, в) Кредитні й сільськогосподарські союзи, г) Централі.

4. Кооперативний збут виробів трудового населення, а особливо продуктів сільського господарства, що провадиться кооперативами й Кооперативними Союзами майже всіх видів, переводиться, головним чином, через Централі, а також почасти Дніпросоюз і Українбанк.

5. Кооперативне виробництво різного краму, машин та знаряддя, а також ремонт їх, що провадиться як різними кооперативами, так і Союзами і Центральними, в котрих є власні підприємства від найменших розмірів, (як звичайні ремісницькі майстерні), до великих фабрик і заводів, як от заводи хліборобських машин та знаряддя, колишнього акціонерного товариства І. Ген в Одесі, котрі тепер є власністю Централа.

6. Страхування кооперативного майна, будинків, краму, транспортів, худоби, життя кооператорів і т. і., що провадиться Укрстрахсоюзом і його агентами при кооперативних союзах.

7. Постачання населенню літератури шляхом купівлі і видавництва книжок, при чім торгівля книжками ведеться майже кожним Союзом, і багатьма кооперативами. Багато Союзів видають журнали, газети, книжки різного змісту й шкільні підручники. При кожній Централі є видавничий відділ, для видання спеціальної літератури й часописів. Так, Дніпросоюз видає головним чином літературу по споживчій кооперації і два часописи «Кооперативна Зоря» – двотижневик і «Громада» – тижневик. Централ видає книжки по сільськогосподарській кооперації, сільському господарству і часопис «Сільський господар» – двотижневик. Українобанк видає свій «Бюлетень». Коопероцентр видає журнал «Українська кооперація» – місячник, різні кооперативні довідники, статuti, постанови з'їзди і т. і. Укрстрахсоюз видає журнал – місячник «Вісник кооперативного страхування» і книжки по страховому і протипожежному питаннях.

Всеукраїнський Кооперативний Видавничий Союз (Книгоспілка) видавничу справу поставив у широкому масштабі і планомірно провадив свою роботу в різних напрямках. Крім того Книгоспілка організувала центральний книжковий склад, в котрому скупчила майже всю книжкову торгівлю. Приватні видавництва з охотою здавали свої видання для розповсюдження Книгоспілці, бо у провінції книжкова торгівля майже вся перейшла до рук кооперації.

З провінціальних Союзів велику видавничу роботу розвинули Полтавська Спілка Споживчих Товариств і Харківський Кредитовий Союз. Крім того в різних містах України засновувались спеціальні видавничі кооперативні товариства.

Головною перешкодою діяльності Української Кооперації були постійні війни на території України. Цент – Київ був відрізаний від периферії дуже часто по цілих місяцях а то і по кілька місяців. Залізнична комунікація з кожним днем ставала все гіршою і під кінець звелась до повної руїни.

Транспортування товарів почали проводити чумацьким гужовим способом, та й це не завжди можна було робити, бо в дорозі часто товари реквізувалися, або просто грабувалися. Пошта і телеграф майже перестали функціонувати і зносили Централів зі своїми членами провадилися лише через спеціальних посланців. Разом із тим поширилися різні пошесті, особливо тиф, через що кожний посланець або хворів, або вмирав. Взагалі умови для праці стали неможливі. Крім того, ринок спорожнів, товарів не стало, гроші з кожним днем втрачали свою вартість, а до того всього й влада не забувала про кооперацію, бо в неї одної ще можна було дещо добути на складах, і через те до кооперативних складів дуже часто поступали реквізиційні ордери, по яким останнє забиралося для потреб урядових установ. А під час панування Денікінщини навіть промислові підприємства (друкарня, трикотажна фабрика, миловарня та інші підприємства Дніпросоюзу) були відібрані, а деякі склади пробули запечатані аж до виходу цієї влади з Києва (Книжковий склад Дніпросоюзу). Цією ж владою було конфісковано і спалено дуже багато українських книжок, як на кооперативних складах, так і у приватних видавництвах. В одній Книгоспільці забрано і спалено 40 500 примірників різних книжок (коло двухсот назв), більша половина з котрих була видана до революції (в роках 1909–1914), коли всякої «крамоли» не пропускала дуже пильна цензура. Щоб уявити собі цю денікінську цензуру, треба зазначити, що за одну добу було переглянуто каталог Книгоспільки, в котрому містилося більше трьох тисяч п'ятсот назв різних книжок і вирішено, що треба конфіскувати. Всілякі протести і докази невинності книжки, призначеної для знищення не допомагали, і все, що було позначено олівцем, спалено.

Палилися книжки, назва котрих не подобалася панові цензорів, як, наприклад, «Про Фінляндію», «Про Ірландію», «Українці в Америці», «Який суд має бути на Україні» і т. і.

Щоб описати ті умови, в яких доводилося працювати українській кооперації потрібно було б написати цілі томи; нашим же завданням є лише згадати про ці умови, щоб читачеві було зрозу-

міло, що в таких умовах не можна нормально працювати і через те наші цифрові дані про українську кооперацію будуть значно слабші ніж вони могли б бути.

...На завершення вже сказаного, потрібно спинитися на становищі Української Кооперації, в якому вона опинилася в останній час, цебто в другій половині 1920 року.

Кооперативні Централі, що розгорнули свою діяльність в дуже широких розмірах, в своїй роботі часто стикалися на одному полі і це до деякої міри було схоже навіть на конкуренцію. Щоб усунути таке небажане явище, кооператори на багатьох нарадах старалися встановити межі діяльності кожної централі і нарешті дійшли до думки, що всі централі мають бути злиті в одну. Вироблено статут такої централі – централь, котру названо «Центроспілка»...

Правління Центроспілки мало складатися з членів правлінь усіх централів, а на чолі цього Правління стає Президія. Члени Правління остаються на своїх місцях і лише приймають участь в роботі Центроспілки в періодичних засіданнях Правління, а Президія віддається цілком справам Центроспілки і являється разом з тим Верховним Органом Української Кооперації.

На жаль Статут Центроспілки не був затверджений комуністичною владою, а замість того владою утворено державно-кооперативну централю під назвою «Вукопспілка» (Всеукраїнська Кооперативна Спілка), котрій і підпорядковано всю Українську Кооперацію.

На цьому, можна рахувати, кінчається перший період в історії Української Кооперації, період вільного творчества. Яких форм набере кооперація під керуванням урядових чиновників і які будуть її успіхи, покаже ближча будучність. А тим часом відомості що доходять за кордон, про становище і працю Української Кооперації, дуже і дуже невтішні.

**РОЗМЕЖУВАННЯ ДІЯЛЬНОСТІ ЦЕНТРАЛЬНИХ,
ОБЛАСНИХ, РАЙОННИХ І ДРІБНОРАЙОННИХ
КООПЕРАТИВНИХ СОЮЗІВ¹⁴**

Третій всеукраїнський кооперативний з'їзд визнав необхідним розмежувати діяльність кооперативних організацій так, щоб кожна з них поволі спеціалізувалась на задоволенні певної галузі потреб людності, організуючи для того як торговельні, так і промислові підприємства.

На жаль, з'їзд, ухилившись в сторону, мало спинився на суті питання; але все ж ухвалений ним принцип мусить багато спричинитися до внесення планомірності в наше кооперативне будівництво.

Серед центральних організацій розмежування діяльності на підставі цього принципу уже переводиться і досить успішно; можна думати, що поволі і місцеві організації, принаймні ті, – на чолі яких стоять більш свідомі кооператори, вживуть відповідних заходів до розмежування своєї діяльності так, щоб усунути яку б то не було конкуренцію і найбільш доцільно використати свої матеріальні й інтелектуальні сили.

Час подумати тепер також про установлення принципів, на підставі яких можна було б розмежувати діяльність кооперативних організацій в другій площині; а саме час розмежувати діяльність організацій, працюючих над задоволенням однієї галузі людських потреб, скажем, над постачанням населенню речей першої необхідності. Кооперативна думка уже твердо установила принцип, по якому повинна розмежуватись діяльність окремих кооперативів і їх союзів; кооперативи ведуть продаж вроздріб, а союзи повинні постачати товар їм, організуючи гуртовий продаж і утримуючись од продажу товарів окремим особам.

¹⁴ Мартос Б. Розмежування діяльності центральних, обласних, районних і дрібнорайонних кооперативних Союзів // Українська кооперація. – 1918. – Кн. 4 (жовтень). – С. 46–54.

Але треба ще розмежувати між собою діяльність союзів і внести в їх спільну роботу певну планомірність.

Буржуазний торговельно-промисловий апарат не тільки не дбає про таке розмежування, а, навпаки, кожна буржуазна організація намагається охопити своєю діяльністю як найширше поле, витісняючи з нього конкурентів і не дбаючи ні про яку планомірність. Але між буржуазною і кооперативною організацією торговельного апарату велика різниця полягає в тому, що перша ведеться стихійно, а друга, принаймні, повинна здійснюватись свідомо. Життя, розуміється, вносить свої корективи, пристосовуючи торговельний апарат до того, щоби він міг обслуговувати потреби людності з найменшою затратою сил. Але людський егоїзм ставить цьому перешкоди, і не раз інтереси приватні вносять хаос в організацію, яка має таке велике громадське значення. Ми добре знаємо той ланцюг посередників, які стоять між тим, хто виробляє продукти, і тим, хто їх споживає. Ми знаємо також, як часто цей ланцюг збільшується новими посередниками, які входять у нього цілком випадково без всякої в тому потреби для самого діла, лише перешкоджаючи роботі торговельного апарату. Ми знаємо, що утворилася ціла низка спекулятивних посередників, вся діяльність яких пристосована лише до того, щоби удорожчувати і ускладнювати товарооборот.

Одно із завдань кооперації – це боротьба з зайвими посередниками, внесення можливої простоти в товарооборот, головні етапи якого – заготовка і збереження, продаж вроздріб. Навіть буржуазна організація силою речей пристосовується до цієї схеми. І лише відсутність свідомої планомірності не дозволяє іти просто до утворення ідеальної схеми товарообміну, яка нам вбачається в такому виді: фабрика, оптовий склад, крамниця, споживач.

Керування заготовкою необхідних для людності речей, особливо речей першої необхідності, повинно бути зосереджено в якомусь центрі. Це намагаються зробити трести і синдикати, хоч і роблять це зовсім з інших причин. В Німеччині внесення свідомості в торговельну централізацію під час війни і громадський контроль над нею дали всім відомі наслідки.

Але центральні організації повинні лише керувати справою. Утворення центральних товарних складів, як показав досвід діяльності російських земських та міських союзів, являється дуже часто шкідливим, ускладняючи транспорт і всю організацію справи. В кожній державі, розуміється, треба мати імпорتنі та експортні склади (найчастіше в портах); для деяких товарів ці склади можуть мати значення центральних для держави. Організація і діяльність їх стоять в залежності від географічних умов, і від міжнародних торговельних договорів.

В межах же держави з фабрики або з заводу товар повинен іти на місцеві оптові склади, які можна розділити на дві категорії. До першої категорії треба віднести склади таких товарів, транспорт яких накладає високий % на вартість (сіль, вугілля, гас, мило, сірники і т. і.). Це товари, так звані «важкі», вартість яких не значна відносно їх ваги; з другого боку, ці товари, звичайно, остільки прості, що не вимагають значного асортименту; на складах їх можна держати на невелику суму грошей; і складський оборот по цих товарах, звичайно, буває досить швидкий.

До другої категорії слід віднести склади таких товарів, на вартості яких транспорт відбивається не дуже, та різноманітність яких викликає необхідність мати на складі великий асортимент, щоби дати можливість вільного вибору речей відповідних сортів (мануфактура, галантерея, парфумерія тощо). Ці товари звичайно дорогі, організація складів належного асортименту таких товарів потребує великих коштів і великого знання; до того ж оборот на складі для цих товарів звичайно буває повільний. Саме переховування цих товарів потребує значного досвіду. Тому організація складів цієї категорії зв'язана з дуже великими труднощами.

Склади першої категорії повинні бути організовані при станціях залізниць, але якомога ближче до населення. Вже й тепер на кожній більш-менш значній станції є склади гасу, солі. З розвитком товарообороту та залізнодорожного будівництва такі склади, можливо, будуть коло кожного містечка або великого села.

Склади ж другої категорії можуть бути віддалені від населення, і треба тільки добре вибрати пункти для організації їх. Правдоподібно, що найкращими пунктами для цього суть залізничні вузли.

Розуміється, що в цю ідеальну схему життя внесе деякі зміни і утворить щеклади третьої, додаткової категорії для товарів, які займають відносно транспорту невиразне становище: напр., такі товари колоніальні, закупка яких потребує порівнюючи значних капіталів (чай, кофе) і транспортування яких обходиться порівняно недорого; або товари місцевого виробництва (цукерки, макарони).

Нарешті – продаж вроздріб, який має здійснюватись із крамниць.

Навіть і тут потрібен деякий план. По містечках та містах існує без потреби багато крамниць, на яких часто-густо не хватає покупців. Планомірна організація центральних магазинів для продажу речей, що потребують великого асортименту, і менших крамниць на околицях для продажу речей простіших, – могла би дати деяку економію в затраті людської праці і коштах на утримання.

В буржуазному суспільстві доводиться терпіти таке нераціональне використання праці народного добра лише ради утворення здорової конкуренції як регулятора цін.

Лишається ще додати, що організація товарообороту повинна бути так наладжена, аби він проходив найкоротший шлях: фабрика – оптовий склад – крамниця – споживач. Було би зовсім нераціонально возити товар з одного оптового складу на другий. Тому діяльність складів різних категорій повинна бути обмежена, як про те говорилось вище.

Ось ці загальні міркування, які, може, стануть в допомогу нам в виясненні принципів, на підставі яких можна було б розмежувати діяльність наших кооперативних організацій.

Зараз ми бачимо в кооперативному руху трохи не таку саму анархію, як і в буржуазному торговельному апараті. В одному і тому селі, часто-густо на тому ж базарі, можна бачить крамниці різних споживчих товариств, які не тільки не об'єднують свої

діяльності, а навіть не хочуть її координувати. Замість того, щоб спільними силами утворити міцну торгівлю з належним асортиментом товарів, 2–3 товариства, а то, дивись, і 4, одкривають дрібненькі крамнички, погано обставлені, з вічним браком коштів, з відсутністю досвідченого догляду, з погано налагодженою доставкою.

Не краще стоїть справа і з союзами. Одкриваються вони без усякого плану. В одному повіті їх декілька (на Харківщині на 12 повітів – коло 40 союзів), а в другому повіті нема ні одного; райони діяльності їх переплутані; жоден із них не зазначив собі ясних завдань, не виробив точного плану діяльності, закупка товарів скрізь поставлена хаотично: за однією і тією ж партією товару гаяються агенти кількох союзів; про інший хоч би й самий необхідний товар не дбає ніхто; навіть маленькі союзи намагаються мати на складі всі необхідні населенню товари та ще й хочуть закупати їх самостійно; товари перевозяться із центра на склад обласного союзу, звідти – на склад районного, тільки тоді уже попадають в крамницю споживчого товариства з пом'ятою упаковкою і з великими накладними видатками на транспорт, перегрузку і утримання зайвого персоналу.

Складно підрахувати, скільки шкоди несе ця хаотичність кооперативному рухові, особливо якщо взяти до уваги брак людей, брак коштів.

Причини цієї хаотичності цілком зрозумілі. На Україні у нас зовсім не було центрів, які б регулювали торговельну діяльність наших союзів. Не було і центру керуючого їх організацією. Існуючі тепер центри, засновані трохи не вчора, ще слабкі, лише намагаються керувати справою. Навіть досі не вироблено організаційного плану, статистика тільки що розпочинається. В розпорядженні центральних та обласних організацій нема відповідних інструкторських сил, бо існуючий інструкторський персонал ще занадто молодий по кооперативній роботі і здебільшого пристосований до обслуговування окремих кооперативів, а не союзів. В окремих випадках не малу роль відіграє особистий егоїзм, завдяки якому керівники союзів намагаються поставити свій союз не на те місце, яке належить йому по об'єктивним умовам.

Нарешті, за останні часи чимало дезорганізації внесло українофобство. Ряд діячів почав будувати кооперативні відносини не на об'єктивних інтересах діла, а лише переслідуючи цілі тісного єднання з московськими торговельними центрами та боротьби з самостійністю української кооперації. А деякі діячі в своїй кооперативній роботі ставлять собі завданням навіть боротьбу з самостійністю України, вносячи цим самим політику в кооперативний рух. З цією метою ведеться агітація проти наших кооперативних центрів, тільки через те, що вони українські, при чому ставиться навіть питання про саме їх існування, яке вирішене ще на першому Всеукраїнському кооперативному з'їзді (в квітні 1917 року). Необхідність торговельних кооперативних центрів на Україні ще раз підкреслена на 3-му Всеукр. коопер. з'їзді. Проте і досі витрачається дуже багато сил на агітацію проти повного і тісного кооперативного об'єднання на Україні.

Між тим життя не жде: кооперативні союзи ростуть в числі і по своїм операціям, робота кооперативних центрів зміцнюється, обороти зростають, вплив їх поширюється помалу, але неухильно на всю Україну; зростають безпосередні торговельні зносини їх з районними і дрібнорайонними союзами, зміцнюючи ті союзи. Це вириває ґрунт у обласних союзів; з одного боку, зріст дрібніших союзів обмежує їх діяльність по обслуговуванню окремих кооперативів; з другого боку, зріст центрів і безпосередні зносини їх з районними союзами зле одбивається на операціях обласних союзів з районними. Таким чином, для обласних союзів лишається або зійти на стан районних союзів, обмеживши свою діяльність лише кількома повітами, або вести війну з центрами, закупаючи товар помимо них і обслуговуючи дрібніші союзи тими самими товарами, які вони достають і од центральних організацій. Утворюється цілком непотрібна конкуренція, наростає конфлікт, «громадянська війна» в кооперативній сім'ї, конфлікт тим більше безглуздий, що при слабому розвитку нашої кооперації і матеріальні, й індивідуальні сили всіх наших організацій можуть знайти собі просторе поле для діяльності, не зачіпаючи інтересів один другого.

Обласні союзи думають забезпечити розвиток своїх операцій, вимагаючи од центрів, щоби обслуговування районних союзів проводилось обов'язково через них, щоб центри одмовились од безпосереднього постачання товарів районним союзам. Штучність таких вимог зразу кидається в вічі. Насамперед, що вважати районом обласного союзу: можна всю Україну поділити на 3–4 області, а можна утворити 30 областей; адже такі союзи як Полтавський, Кременчуцький, Роменський, Ніжинський, Херсонський тощо, обороти яких уже тепер досягли кількох мільйонів на місяць і які об'єднують по кількасот кооперативів кожний, – також можуть претендувати на те, щоб тільки через них проводилось постачання товарів тим союзам, що заснувалися в районі їх діяльності і входять в їх склад членами. Посилатись в даному разі на ті відносини, які утворило життя, ніяк не можна, бо життя нашої кооперації розвивається так швидко, що сьогоднішні відносини завтра можуть цілком змінитися.

Але найбільш сильним аргументом проти постачання центрами товарів районним союзам через обласні мусить бути те, що це ускладнило би справу, ввівши зайвого посередника; це перечило би зазначеному вище принципу найкоротшого шляху. Ідеальною схемою кооперативного товарообміну мусить бути на підставі всіх наведених вище міркувань така:

центр – союз (обласний або районний) – кооператив – споживач.

Коли б навіть товар не заходив на склад обласного союзу, а йшов безпосередньо на склад дрібнорайонного, так і то утворювалось би зайве, цілком непотрібне листування, яке б затягувало справу і утворювало б тільки ґрунт для зайвих помилок, для проволочки.

Отже, справа кооперативного постачання населенню потрібних речей повинна бути організована так, щоби обласні союзи не були зайвою ланкою, лише ускладнюючою справу і удорожуючою товар.

От тому-то центральні, обласні, районні і дрібно районні союзи повинні розмежувати свою діяльність так, щоб один не повторював роботи другого і щоб була усунена яка б то не було конкуренція.

Мені здається, що, на підставі всіх наведених мною міркувань, можна б було розмежувати діяльність наших союзів таким чином.

А. Центральні союзи, які ведуть операції по постачанню населенню необхідних речей чи для господарства, чи для власного вжитку, повинні взяти на себе весь імпорт, розподіл всіх монопольних товарів, закупівлю тих товарів, торгівля якими синдцірована (здійснюється підприємствами об'єднаними в синдикати – прим. упор.) або заготовка яких провадиться лише в одному місці держави, напр., гриби, виварочна сіль або кам'яна сіль. Склади для центральних союзів потрібно мати лише так звані перевалочні (особливо в портах), на яких би підбирався потрібний асортимент для районних союзів, та запасні в місцях заготовки товарів, особливо для тих товарів, заготовка яких переводиться не на протязі всього року, а лише в один сезон. Головна ж робота центрів повинна полягати в керуванні постачанням товарів союзам безпосередньо з фабричних складів.

Б. Обласні союзи головним своїм завданням повинні вважати організацію складів тих товарів, що потребують добре розвиненого асортименту (напр., галантерейні, запасні частини сільськогосподарських машин), а також тих малоходових товарів, швидкий оборот яких на складі може забезпечити тільки численна клієнтура.

Інші ж товари на складах обласних союзів повинні бути лише в такій кількості, яка потрібна для задоволення потреб найближчих до союзу кооперативів, оскільки обласний союз виконує обов'язки і союзу районного.

Разом з тим обласні союзи повинні взяти на себе роль місцевих центрів, організовуючи закупку товарів місцевого виробу, використовуючи місцевий ринок для потреб своєї області якнайповніше.

В. Районні союзи (з районами в кілька повітів) повинні розвинути свої складські операції якнайповніше, одмовившись од тих, що потребують складного асортименту та од малоходових, а з другого боку, од тих товарів, склади котрих бажано мати якнайближче до населення і торгівля котрими через це повинна бути однесена до компетенції дрібнорайонних.

До компетенції районних союзів повинна бути однесена також закупка товарів на місцевих фабриках і заводах і обслуговування цими товарами товариств свого району.

Г. Союзи дрібнорайонні (з районом не більше повіту) повинні організовувати склади товарів «важких» і тих, що швидко обертаються на складах (сірники, мило, цукор) так, щоби організація складу не потребувала великих капіталів та великого знання.

При такій організації товарооборот буде провадитись по одній із таких схем:

1. Центр – обласн. союз – товариство.
 2. Центр – район. союз – товариство.
 3. Центр – дрібнорайон. союз – товариство.
- А для товарів місцевого значення:
4. Обласн. союз – район. союз – товариство.
 5. Обласн. союз – дрібнорайон. союз – товариство.
 6. Район. союз – товариство.

Така практична схема товарообміну, до якої слід би пристосувати торговельні операції кооперативних союзів.

Організація союзами промислових підприємств може бути основана на підставі таких же принципів.

А. Центри повинні організовувати промислові підприємства всеукраїнського масштабу, які б могли виробляти продукти в такій кількості, щоби їх можна було постачать всім союзам України (заводи сільськогосподарських машин). Головна увага центрів повинна бути звернута на ті підприємства, які потребують в великій кількості закордонної сировини, а також на ті, які по тим чи іншим умовам не можуть бути засновані влюбій місцевості України (солеварні, сірникові фабрики).

Б. Обласні союзи повинні звернути особливу увагу на переробку місцевої сировини (миловарені заводи, конфектні фабрики і т. і.). Можна думати, що згодом організація промислових підприємств стане головним завданням обласних союзів; вони повинні утримуватись від організації тільки тих підприємств, в яких техніка потребує організації в якнайбільшому масштабі і які через це повинні бути організовані центрами в масштабі всеукраїнському.

В. Районні, а особливо дрібнорайонні союзи, взагалі кажучи, повинні зовсім утримуватись од власних підприємств, організуючи хіба лиш ті, в яких техніка не залежить од розміру підприємства (напр., крупорушки, просорушки).

Все те, що сказано відносно постачання населенню речей першої необхідності, може бути віднесено і до організації кооперативного збуту.

Товари, які збуваються в великій кількості (напр., зерно) повинні збиратися на станційних складах, організація яких повинна бути в руках дрібнорайонних об'єднань (поставка на рельси).

Ті ж товари, які йдуть не в такій великій кількості і вироблення яких не має загального розповсюдження (смушки, кустарні вироби) повинні збиратись в союзах з більш крупним районом. Цим же союзам повинна належати і організація підприємств по переробці збуваємих продуктів (маслобойні заводи).

Експорт за кордон і організацію в зв'язку з ним експортних складів, особливо портових, треба віднести до компетенції центральних установ.

Розуміється, для детального розмежування діяльності союзів різного типу слід би для кожного типу виробити зразкову номенклатуру товарів. Але для цього треба попереду встановити принципи, на основі яких повинно бути зроблено це розмежування, а також зібрати статистичні дані про складський оборот кожного роду товарів.

Взагалі розмежування може бути зроблено лише після цілого ряду нарад, як всеукраїнських, так і місцевих, і до цієї величезної і складної роботи пора уже приступити

Коли б удалось скоро перевести це розмежування, то це б одбилось не тільки на цінах товарів, але і на сумі товарних оборотів наших союзів, бо тоді були б більш доцільно використані кооперативні капітали, що збільшило б загальну закупочну силу нашої кооперації. Розуміється, висновки, до яких я дійшов тут,

Продовж. дод. Ж

не уявляють із себе чогось абсолютного, і зміна, наприклад, політичних умов вимагала би внести сюди деякі поправки. Але все ж таки мені здається, що зазначені тут принципи можуть лягти в основу розмежування діяльності союзів, і при інших умовах політичного життя, ніж в яких перебуваємо зараз. Зміна політичного життя може збільшити або звузити компетенцію тієї чи іншої категорії союзів, зробивши переміни лише відносно окремих товарів. Загальний же план, певно, лишиться той самий.

Додаток И

ЛИСТ ДО ЗЕМЛЯКІВ КООПЕРАТОРІВ¹⁵

Давненько ми з Вами не бачилися, дорогі мої земляки. Здається, останній раз я приїздив до Вас у 1915 році, коли наша товариська крамниця святкувала перший рік своєї роботи. Пам'ятаєте, яке це було радісне свято? Скільки радості було, що перший рік існування скінчився так добре! Скільки було надій! Три роки минуло з того часу; скільки змін вони принесли з собою! Скінчилась війна, революція розкрила людям очі, вони ясно побачили всі хиби нашого життя, зрозуміли, що тільки дружньою гуртовою роботою, невпинною роботою, можна добитись кращої долі. Але разом з тим доводиться чути, що люди наче охололи до товариської крамниці: мій приятель Федір пише мені, що нові члени в товариство майже зовсім не записуються, а старі члени нарікають на товариство, що товарів немає, а які й є, то погані; пише він, що й в правління неохоче йдуть – всі відмовляються на виборах, і хоч товариство кожен рік має добрий прибуток, а про те, справді, крамниця стоїть порожня, а щоб накупити краму скільки треба, то не вистачає грошей. Можна подумати, що споживче товариство справді пуста затія, що й справді з товариської крамниці не може бути толку. Як прочитав я Федорового листа, то аж досадно мені стало, що людська не-свідомість та байдужність до громадської справи можуть звести на ніщо найкраще діло.

А пам'ятаєте, які були у нас надії, коли ми одкривали крамницю?!. Ми тоді думали: Оце зібрали три тисячі карбованців паїв, та позичимо ще з кредитного товариства, може, тисячі дві, купимо добру комору, та й одкриємо бакалійну торгівлю, а там люди побачать, що це діло добре, та ще внесуть паї, та відкриємо ще й мануфактурну торгівлю; заснуємо союз, та не будемо у оптовиків забирати крам, а у союзі, то буде й дешево й краще, а там згодом союз зросте та з'єднається з другими союзами, та за-

¹⁵ Б. Мартос. Лист до земляків кооператорів. – Київ : Дніпровський союз споживчих союзів України. 1919. – 20 с.

веде свої заводи, а може й фабрики, то вже тоді купці не обдиратимуть нас, – товари у нас будуть свої, та й будемо платити за них стільки, скільки вони нам коштують...

Пам'ятаєте, як ця думка всіх тоді підбадьорювала, як всі охоче бралися за діло? Пам'ятаєте, як справді все воно добре пішло спочатку? Крамарям прийшлося тоді й собі понизити ціни на товар: мило вони тоді продавали по 14 коп. фунт, а ви привезли те саме мило того ж Лещівського заводу, розцінили, та й вийшло, що його можна продавати по 11 коп. Довелось і їм спустити ціну до 11 коп. Так і другі товари почали продавати на 2, а то й на 3 коп. дешевше. Хоч вони торгували по такій ціні, як і товариська крамниця, та вже люди не йшли до них, а йшли в товариство; і з кожним місяцем «виручка» крамниці зростала все більше й більше. Крамарі трохи не лопалися з досади, бачучи, що люди, як рій, облипали товариську крамницю, а до них коли-не-коли загляне якийсь хуторянин. Пробували вони ще дужче ціну понижати. Пускали на товариство всякі брехні, нічого не помагало. Ото тільки як не стане в «потребильці» (у споживчому товаристві – від рос. потребительское общество – приміт. упор.) якого товару, тоді вони зірвуть свою злість; продають, скажімо, вони гас, як і потребилка, по 6 коп. фунт, а вийде гас в потребильці, а нового ще не привезли, дізнаються вони про це, та й починають лупити по 8 по 9 коп., та ще й глузують з людей: «Що ж, – кажуть, – ідіть в свою лавку, там дешевше».

Літом почалася війна, а зимою почалась вже недостача деяких товарів: то, дивись, не підвезли солі або гасу, бо замість того треба везти на фронт військо або харчі для нього, то почало не хватати шкіряного товару, бо багато його пішло на солдатські чоботи. Лейзерзон та Корольов зраділи, зразу побачили, що на їхній вулиці буде свято: як тільки почують, що якогось краму не стас, зразу підіймають на нього ціну. Пам'ятаєте, як сіль з 50 коп. дійшла до 2 карб. за пуд за яких-небудь два місяці. І тільки товариські крамниці торгували поцінно, поки у них був товар.

От тут-то люди ще ясніше побачили, яка користь від споживчого товариства. Почали засновуватися споживчі товариства і по сусідніх селах, – єдиний порятунку бачили всі в кооперації. Ще краще пішла робота споживчого товариства, коли заснувався в Полтаві союз. Хоч і дуже бідний був він на гроші і спочатку скуповував товар у тих же самих оптовиків, а все ж таки деякі товари через союз можна було купити дешевше. Пригадую, як союз купив мішок перцю. Обійшовся той перець по 16 з чимсь карбованців за пуд; наклали прибутку 10 % – вийшло, що можна продавати по 18 карб. за пуд. Глянули в рахунок, почім відпускає цей самий перець Лейзерзон, – аж він бере 80 коп. за фунт – цебто 32 карб. пуд. Так саме було й з другими товарами: купити Союз партію мила, а через 2–3 дні Смоляков уже підіймає ціну на мило; а Союз продає по попередній ціні. Виходило так, що в Решетилівці в споживчій крамниці мило продавалось дешевше, ніж у Полтаві на заводі.

Не даром тільки й балачок було, що про кооперативи; всі ждали від них чудес.

Чого ж тепер так всі охололи, наче розчарувались в кооперації. Для мене це цілком зрозуміло. Я це пророкував ще, як був у вас на загальних зборах в 1915 році, коли розглядали звіт за перший рік життя вашого споживчого товариства. Пригадуєте, що я тоді казав? Я помітив, що паї збільшуються не дуже-то, що члени товариства внесли по 5–10 карб. паю та на тому й заспокоїлись; думають, що вони вже все зробили, і що на ті нещасні три тисячі, що внесені були при заснуванні товариства, щоб і те, й друге було в крамниці, а не подумают про те, чи багато ж того краму можна держати в крамниці на ті три тисячі карбованців.

Не дивлячись на те, що правління позичило 3 тис. карб., грошей все не вистачало. Хотілося, щоб в крамниці було все, а для цього треба було далеко більше грошей.

Та й справді, статистика показує, що середня селянська сім'я до війни купувала різного краму на 105 карб. Отже, для невеликого села в 200 дворів на рік треба було краму на 300 тис. карб.

Таким чином, щоб задовольнити таке село, крамниця повинна продавати товару щомісяця на 25 тис. карб., а ми знаємо, що для цього треба, щоб в крамниці завжди було товару тисяч на 30–35, бо в добре поставлених крамницях товар обертається за рік 9–10 разів, а в гірших 5–6 разів, а в деяких навіть 4 рази. Отож, щоб задовольнити потреби невеликого села в ті довоєнні часи, крамниця мусила мати грошей тисяч 30–35, з них тисяч 15 власних капіталів, пайового, запасного тощо, а решта могла бути позичена. Коли ж почалась війна, і товари почали дорожчати, то вже й такими капіталами обійтись було неможливо. От в цьому й біда наших споживчих товариств. Хіба були між ними такі, щоб ще до війни було в них капіталів тисяч 15? Авжеж ні. Рідко яке мало 5–6 тисяч капіталу, а більше було таких, що всього капіталу у них було кількесот карб., то що ж вони могли зробити на такі гроші? А як почалася війна, то ще скрутніше стало, бо товар почав дорожчати. Куплять, скажемо, ящик мила за 30 карб., продадуть його за 33, а поїдуть в місто знову мила купувати – вже за ящик приходиться платити 35, або й 40 карб. Що більше росла ціна на товари, то більше треба було грошей, щоб можна було держати в крамниці товару стільки, як раніш. А тут ще кинулись всі купувати в споживчих товариствах, а паї не дуже то вносили: внесе 5 карб. паю та й думає, що крамниця може йому постачати товару на 50. Всі криком кричать, що в крамниці товару мало, всі ремствують, а немає того, щоб внести більше паїв. Пам'ятаєте, я пророкував, що так буде, та радив не заводити мануфактурної торгівлі, поки люди не внесуть для того тисяч із 5 нових паїв. Ото не послухали тоді, зібрали тільки на 500 карб., а тепер вийшло, що й мануфактури в крамниці мало, та й іншого краму не густо. І хоч крамниця збитків не несе, а, навпаки, має прибуток, хоч капітали й збільшилися, дуже збільшилися, – та не в стільки разів як виросли ціни на товар. І хоч у нашому товаристві вже своїх грошей є 8 тисяч, та позичених 10 тис., так товару на ці 18 тис. можна в крамниці держати вдвоє або й втроє менше, ніж колись на 3 тисячі, от і стоїть крамниця порожня.

Ще добре, що в Полтаві союз (Полтавська спілка споживчих товариств – Приміт. Упор.) є: там на складі багато лежить всякого товару, можна частіш за товаром їздити, то можна менше товару в крамниці про запас держати. Так, щотижня й їздите, і скільки часу та й грошей іде на це! А якби було більш грошей в товаристві, можна б було їздити раз на два або й на три тижні, та більший запас робити; і клопоту було б менше, і накладних видатків менше.

Пригадую, як розпочав свою роботу Полтавський союз, то обороти всіх споживчих товариств зразу вирости: в 1913 році середнє товариство в Полтавському повіті продало товару на 11 150 карб., в 14-му уже на 14 800 карб., а в 15-му, як розпочала роботу Полтавська спілка споживчих т-в – на 20 тисяч карб. Та й з союзом діло пішло так само, як і з товариствами: товару вимагають од союзу хто знає стільки, а пайв було внесено зовсім мало.

В 1916 році Полтавська спілка споживчих т-в продала зі свого складу товарів більш як на мільйон двісті тисяч карбованців, а в 1917-му більш як на десять мільйонів карбованців.

Думаєте, що весь цей товар куплений на селянські гроші? Зовсім ні! В Полтавську спілку внесено товариствами пайового капіталу всього 380 тисяч карбованців, а спілка позичила, де тільки могла, аж вісім мільйонів карб.

Середнє товариство внесло в спілку 209 карб. 92 к., а забрало краму із складу аж на 23 153 карб. Отак, мабуть, і ваше товариство. Це щоб брати на таку суму товару із складу, слід би внести пайв не менше як 2 тисячі карбованців, тоді можна й вимагати з союзу, щоб на складі були всі товари. Тоді союз міг би придбати й власні заводи.

От дрібниця – цукеркова майстерня, а як раді всі були, коли Полтавська спілка завела собі таку майстерню. Монпасьє та карамель Полтавської спілки були кращі, ніж з приватних фабрик, а продавалися в півтора рази дешевше.

От тепер, під час війни, яке гидке мило стало: заводчики мильовари кажуть, що тепер немає такого докладу, як треба, і через

це не можна зварити доброго мила; а чого ж зміг це зробити Дніпровський союз споживчих союзів? У нього є тепер свій миловарний завод, який виробляє дуже добре мило, таке, яке було до війни і якого тепер ніде ні за які гроші не дістанеш; а продає його по 5 карб. за фунт в той час як заводчики продають своє погане мило по 6 і 7 карб.

Всі тепер спекулюють, всі женуть вгору ціну на товар, а фабриканти та заводчики стараються поперед усіх. Ото ж чим більш фабрик та заводів перейде до рук кооперативних спілок, тим легше боротись із спекуляцією. Оце тепер кооперативні спілки купують завод Гена в Одесі, який виробляє на рік тисяч 200 плугів та тисяч 100 борін; на цьому заводі є готових плугів тисячі півтори. Ген продав їх кооперативним спілкам, зробивши накидку на довоєнний прейскурнт 900 процентів; кооперативи ще не розрахувалися за них, і спекулянти намовляють Гена, щоб він продав плуги їм, а не спілкам і дають надбавки 1 200 процентів. Як достануться плуги кооперативним союзам, то селяне купуватимуть їх по 300 карб., а спекулянти не зможуть продавати дешевше як по 400 карб., бо їм самим вони так коштуватимуть, а, напевне, вони мають на думці продавати по 450, а то й по 500 карб. за плуг.

Але ж на все це треба грошей, багато грошей... Наші люди звикли так: вніс паю 5 карб., та й думає, що на це можна все зробити. А в товариствах через це капітали малі; засновуються союзи, – товариства не можуть внести добрих паїв, – і в союзах катма грошей. Торік союзи заснували Дніпровський союз, який об'єднає споживчі союзи всієї України, але паїв внесено в цей союз зовсім мало; ще й досі пайового капіталу він має трошки більше одного мільйона карб. І хоч він напозичав більш як 15 мільйонів, а все-таки ці гроші ніщо, як порівняти з тим, що треба.

От, наприклад, недавно Дніпровський союз міг купити в Австрії паперу для книжок по 60 карб. пуд, але для цього треба було грошей не менше як 3 мільйони карб. Цей папір перехопили спекулянти, і Дніпровський союз тепер купує його в них

дрібними партіями (по 200–300 тис. кожна), але тепер приходится платити за пуд карб. 150. Можна було купити в Галичині гасу карб. по 100 за пуд, не купили, бо не було грошей. Писали союзам, щоб внесли аванс, союзи писали товариствам, – нічого з того не вийшло. І доводиться платити 12 карб. за фунт гасу. Купці наживаються, а люди лаються, а того не хочуть зрозуміти, що самі винні. Грошей треба дуже багато.

У нас на Україні більше, як 5 мільйонів дворів. Щоб на кожен двір припасти 10 ф. гасу, треба купити 2 тисячі вагонів гасу, а за них треба зараз заплатити більш як 100 міл. карб. Щоб вивезти з Галичини керосину, то вже не можна купувати його пудами, не можна і вагонами купувати, а треба купити зразу партію, на декілька мільйонів карбованців. От які великі гроші потрібні для нашого Центрального союзу споживчих союзів. Якби Полтавська спілка (союз) схотіла купити гасу тільки для тих п'яťох повітів, що біля Полтави, то їй треба на це не менше, як 3 мільйони карбованців, та й то на кожен двір досталося би тільки по 10 фунтів, бо в цих п'яťох повітах живе більше як 130 тисяч хазяїнів.

Я знаю, дід Яків зараз на це скаже: «Хіба ж той гас дурно будуть роздавати? За нього ж вернуться гроші».

А я на це дідові зараз відповім: «А як ви, діду, прохаєте сусіда, щоб привіз вам з міста гас карб., на 20, на 30, то ви йому як, – даєте ж гроші наперед, чи сусід повинен вам на свої гроші купити?».

Тепер товари в борг не продаються, тепер за все треба платити вперед, – та ще коли товар буде, – може, через три місяці, а грошей четверту або й третю частину треба внести зараз. Он в Полтавській спілці споживчих товариств на 1-е січня 1918 року значилося завдатків за той товар, що не поступив у спілку, один мільйон 700 тисяч карб.

Де ж його таких грошей взяти?...

Я знаю, що дядько Грицько зараз скаже:

«Де? – Позичити».

А ви думаєте, що й не позичали? Всі союзи (об'єднання кооперативних товариств – прим. Упор.) напозичалися по саму шию: Полтавська спілка позичила більш ніж 8 мільйонів карб., а пайового капіталу має всього 302 тисячі, та й то готівкою внесено лише 91 тисяча, а то все записано боргом, – колись буде внесено...

Ви ж всі знаєте, що як хто має мало свого капіталу, то тому мало й вірять, і це ще дивно, що Полтавська спілка умудрилась позичити аж 8 мільйонів, – це, щоб стільки позичити, то треба власного капіталу хоч мільйонів зо два.

Я знаю, де взяти грошей, та чи послухасте ви мене. Як одкривали ми товариство, то призначено було паю 5 карб., а паїв таки набрали 3 тисячі, та ще не всі ж і записалися в товариство: казали – хай потім. Тоді ці три тисячі були гроші порядочні, а тепер це ніщо, бо тоді на 5 карб. можна було купити десять пудів жита, а тепер за 10 пудів жита треба трохи не сотню заплатити, бо тоді гроші були срібні та золоті, а тепер паперові. От дівчата тепер за срібний руб на дукач платять папірцями 12 карб. Що ж з того виходить? А виходить те, що треба пай побільшити і замість 5 карбованців призначити його не менше, як 60 карб., – от тоді й буде діло.

Та й справді: я вже казав, що до війни середній хазяїн купував різного краму на 105 карб., – от тоді пай у 5 карб. був ще сюди-туди, а тепер, коли все подорожчало разів у два-надцять, у п'ятнадцять, значить, і пай слід побільшити разів у 12–15, цебто призначити 50, а то й 60 карб., та ще хто не внесе паю, тому не треба товару відпускати, – тоді, справді, буде діло!

От, скажемо, у нашому селі 200 дворів, ну а в товариство записується, скажемо, тільки 100 чоловік, от як внесуть вони хоч по 60 карб., та ще хтось заможніший візьме 2–3 паї, то й назбирається таким чином тисяч 15, от тоді й позичати можна тисяч 20–25; це вже капітал. Як купити товару на 40 тисяч, то як він за рік обернеться разів 7–8, то це виходить, що наша крамниця за рік продасть товару тисяч на 400, себто на кожного пайщика вийде товару аж на 4 тисячі – оце вже буде діло, а не

виграшки (забавки – приміт. Упор.). Це вже й в союз можна внести не якихось-там 200–300 карб., а тисячі три або й більше. В Полтавську спілку входить уже більш як 500 товариств: якби кожне внесло по 3 тисячі, то це вийшов би капітал у півтора мільйони карбованців. А дуже багато таких т-в, що мають далеко більше як 100 членів. Виходить, що як люди схочуть, то гроші знайдуться.

Дід Панас за такі слова, напевне, назве мене буржуєм, та знаю, багато хто з вас почне казати, що 60 карб. такі великі гроші, що де їх взяти, а я скажу: «Пусте. Як схочете, то знайдете».

Ось ви, дядьку Юхиме, у вас п'ять десятин землі; кожную осінь ви продасте 60–70 пудів зерна, а до Різдва кабанчика колете. Ви ж не перший багач на селі, а так собі, середній господарь, а проте до війни ви б за 60 пудів взяли б 35–40 карб., а за кабанчика карбованців 25; а тепер 60 пудів зерна ви продасте за 500 карб., та кабанчика теж за 500, то вже й 1000, так невже ви не спроможетесь внести два паї по 60 карб.? – Це ж не щороку треба? Та й тепер, через те, що в крамниці мало товару, ви на самому гасі переплатите лишніх карб. 60, а на матерії – я вже не знаю, й скільки.

У діда Юхима тільки пів десятини поля, і він ще з осені купує хліб, а проте 60 карб. знайдуться і в нього. Хіба він до війни заробляв більше. А проте ж знайшлося 5 карб., тоді, як крамницю заводи́ли. Це йому треба було до війни робити на поденній 5 днів, щоб заробити ті 5 карб., а тепер ононо Хведір пише, що брав по 12 карб. в день, а як де, то платили й по 15; а в місті он робочі беруть у день по 20–25 карб. Виходить, що й тепер так само, щоб внести пай, треба попрацювати тільки 5 днів – так само, як і до війни. Кому буде справді важко внести 60 карбованців, так це Тетяні: вона вдова, поля в неї нема; а дітей двоє, та ще й малі. Пам'ятаєте, й тоді у неї не було 5 рублів, щоб внести пай, так ми й зробили розстрочку, і виплатила вона по карбованцю. Ну що ж? можна й тепер їй розстрочить: карбованців 10–15 вона зможе й зараз заплатити, а там напряде за зиму якийсь шматок полотна, та й розстарється.

Через те, що гроші подешевшали, то й заробітки збільшились. Правда, й грошей стало більше треба; самі чоботи коштують скільки. Ну, а все ж таки пая в крамницю внести треба, і все одно ці гроші вам вернуться, бо з своєї крамниці дешевше крам купите. От англійці та американці привезуть товари: кажуть, шкіра у них дешевше й мануфактура. Та як попаде воно в руки спекулянтів, то будемо платити так само дорого, як і тепер платимо, треба, щоб воно попало до нас через кооперативи.

Так, літом австрійці привезли коси, то ті коси, що закупив Український народний кооперативний банк, то продавалися в кредитних товариствах по 8, по 10 карбованців, а такі самі коси, що попали до спекулянтів, продавались вже по 15–20 карб.

І отако все. Тепер скрізь на світі товару мало, конкуренція зовсім ослабла, і всякий, хто захопить товар, дере скільки схоче.

Єдина надія на кооперацію.

З царського та панського ярма ми вирвалися, та коли б оце не вскочити в ярмо до купців, бо ці зуміють нас обдирати ще краще. Ото ж треба братись за діло!...

Ви, Хведоре, книжки, газети читаєте, то це на вашій совісті буде, коли ви своїх односельчан не заохотите збільшити паї як не до 75, то хоч до 60, або хоч до 50 карб. Он на Київщині вже в багатьох споживчих товариствах паї збільшено де до 25, а де й до 30 карбованців. Тільки це ще дуже мало; це все одно, що колись було 2 карбованці, – хіба ж це пай?!.. Он у англійців давним-давно, ще до війни, було правило, що проценти на паї і премія на забраний товар не видавалися на руки, а приписувались до паю, аж поки не набереться пайового внеску 50 карбованців; тоді тільки дозволялося видавати і дивіденди, і премію на руки. Так за те англійські кооперативи та їх спілки мають не тільки багато всяких фабрик та заводів, а мають ще й свої великі морські пароплави, возять на них чай, рис, перець, корицю прямо з Індії або з Китаю; у них є свої плантації, де росте чай, а фабрика, де розважається чай по фунтах та запаковується, – така велика, що другої такої нема на всім світі.

Отож треба братись дружно за діло, треба заохотити всіх, щоби збільшити паї. Це ж наближаються загальні збори, де буде правління доповідати звіт за минулий рік, от би при цій нагоді й постановити збільшити пай в товариство, а т-во збільшує пай в своєму споживчому союзі.

Треба сказати хоч трохи про поділ прибутків і невидачу на руки премії і дивіденду.

Та ще цього мало. Ще слід би й в кредитні товариства внести добровільний внесок в спеціальний капітал на торговельні операції, бо споживче товариство плуга не дасть, доброго насіння не дасть, – це вже діло кредитного товариства, а в кредитного товариства хоч і багато вкладів, так воно не має права пускати тих грошей в торгові операції, коли нема спеціального капіталу, призначеного на те.

Не гайте ж, товариші, часу, бо щоб не було пізно: буде каяття, та не буде вороття. Як то кажуть: «Як дбаєш, так і маєш».

Помагай вам, Боже, на все добре, бажаю Вам успіху.

Ваш земляк кооператор Б. Мартос.

м. Київ, 10 грудня 1918 року.

P.S. Як здумаєте мені написати, то пишіть по такій адресі: м. Київ, Центральний український кооперативний комітет. Я тепер служу в цьому комітеті.

УКРАЇНЬСЬКА ДЕРЖАВНІСТЬ І КООПЕРАЦІЯ¹⁶

Пригадую собі, як 1900 р. Українська студентська громада в Харкові виділила дві комісії, що мали намітити план діяльності: перша, політичної, в тодішніх умовах нелегальної, революційної, друга – план чинності легальної. Перша комісія створила Револьюційну Українську Партію (РУП), а друга намітила план культурно-просвітньої й кооперативної діяльності.

Подібний процес відбувся і в інших студентських громадах тим більше, що ці громади були зв'язані між собою періодичними (нелегальними) конференціями їхніх представників.

Всі ми тоді розуміли, що для національних досягнень потрібна не тільки наша воля, наш молодечий запал, а й добра організація національних сил та міцна господарська основа. Для нас було ясно, що ми не можемо досягти не тільки самостійності України, а навіть автономії, якщо не створимо матеріальної бази, якщо не досягнемо господарської незалежності...

В той час українським було лише селянство та частина робітництва й ремісництва. ...Торгівля, індустрія й банки були в чужих руках, господарським життям на Україні керували чужинці, а ними керували фінансові центри в Москві та Петербурзі.

Група крайніх націоналістів, що гуртувалася коло Миколи Міхновського, висунула гасло: творити українську буржуазію, поширюючи національну свідомість серед заможних малоросів, але більшість прислухалася до закликів Миколи Левитського, відомого кооператора, і звертала свою увагу головно на селянство та на етнографічно українську частину робітництва й ремісництва, намагаючись шляхом кооперації підняти їхню економічну силу та національну свідомість.

Для ілюстрації подам, що в 1900 р. Українська студентська громада в Харкові відрядила Михайла Русова на допомогу

¹⁶ Мартос Б. Визвольний здвиг України // Бібліотека українознавства. Т. 61. – Нью-Йорк, Париж, Сидней, Торонто, 1989. – С. 223–228.

М. Левитському; а восени я, повернувшись з Галичини, прочитав реферат про кооперативний і культурно-освітній рух у Галичині.

На зібраннях студентської громади, що відбувалася щотижня (таємно), зачитувано реферати на економічні теми, моральним обов'язком кожного члена громади вважалося студіювати не тільки українську історію та літературу, але також державне право і політичну економію. А під час ферій (канікул – приміт. Упор.), перебуваючи на селах чи в повітових містах, вести агітацію за закладання кооператив. Подібне наставлення було і в інших студентських громадах. Так український національний рух зв'язувався чим далі, тим більше з кооперативним.

Всебічну допомогу кооперації було включено в програми всіх українських політичних партій. Українські громадські діячі поклали багато сили на організацію кооперативів; а в діяльність кооперативів вони вносили національну ідею. Досить згадати хоч би культурно-просвітню діяльність кооперативів: читання, кольпортаж (розповсюдження) українських книжок, організацію українських аматорських театральних гуртків та хорів.

У тому ж часі коло кооперативів гуртувалися свідоміші й активніші елементи села; в цей спосіб через кооперативи український національний рух зв'язувався з українською етнографічною масою і тим здобував собі силу; і ця сила почала скоро виявлятися. Коли 1915 р. у Полтаві відбувся губернський кооперативний з'їзд, то він уже мав український характер: частина промисловців говорила вже українською мовою, а з'їзд виніс бажання про організацію кооперативної школи з українською мовою викладання та про необхідність навчання українською мовою в тих місцевостях, де населення говорить по-українському. Після відкриття пам'ятника І. Котляревському (1903) це була перша українська маніфестація, хоч і слабенька, але в тодішніх умовах війни досить смілива.

Друга подібна маніфестація відбулася на З'їзді кооперативних союзів у Києві (1916). Тому, що кооперативні союзи на території України складалися переважно з сільських кооперативів,

на чолі яких були здебільшого національно свідомі селяни та сільські інтелігенти, то й органи управління були обсажені здебільшого українцями. Тому-то і Київський з'їзд, що складався з представників кооперативних союзів України, мав переважно український характер. Знову було чути українську мову і, незважаючи на перешкоди з боку присутнього представника царської поліції, було прийнято декілька резолюцій національно-демонстративного характеру, як, напр., вимога шкільного навчання українською мовою. А ще більше значення мали постанови про організацію українських центральних кооперативних установ. В той час кооперативні центри були в Москві (Московський народний банк і Московський союз споживчих товариств) і їхня діяльність поширювалась і на Україну. Тепер почалася робота над створенням українських кооперативних центрів, що й було досягнуто в роках 1917-18, чим було покладено одну з підвалин господарської незалежності України.

Того самого року 1916 відбулася конференція представників 28 союзів у Ростові-на-Дону, де було поставлено питання про організацію Чорноморського експортно-імпортного об'єднання кооперативних союзів. Росіяни висунули як контрпроект організацію Всеросійського об'єднання «Кооперативне зерно»; тоді розвинулася дуже гаряча дискусія, – українці взяли верх. Хоч організацію цього об'єднання через воєнні обставини не здійснено, а все-таки було виразно стверджено окремішність господарських інтересів України. Цей факт показує, що кооперативні союзи на Україні вже тоді згуртували коло себе національно свідомий елемент.

І от прийшла революція 1917 року! Всі пута впали, всі перешкоди зруйновано, всі приховані сили почали виявляти себе. Мусив виявити себе і український національний рух, виявити себе не газетними статтями, не резолюціями, не заявами, а чином; прийшов час поставити політичні домагання. Резолюції Національного конгресу пролунали... і не знайшли собі відгуку ні в органах міського та земського самоврядування, ні в професійних організаціях, ні в так званих громадських комітетах...

Бо по всіх тих установах і організаціях був чужонаціональний елемент, в ліпшому випадку малороси з давно витравленим національним почуттям.

Інакше було в кооперативних союзах; у них і серед керівників, і в службовому апараті переважав національно свідомий елемент; це були, так би мовити, bastiони українського національного руху.

Почалося з українізації діловодства. Розмова і раніше велася тут по-українському, але все діловодство мусило провадитись московською мовою.

І от одного чудового дня в Полтавському споживчому союзі під час праці встає інструктор, виймає ножа і в написі «інструкторь», що висить біля нього на стіні, одрізує м'який знак, а з двораменного «и» робить однораменне «і». Загальний веселий сміх, і українізація йде по всій канцелярії союзу, а управа виносить постанову: від нинішнього дня провадити діловодство і рахівництво українською мовою. Українізація поширюється і на кредитний союз. Але в міських і земських управах все лишається по-старому: там ще все панують росіяни і малороси, а з ними і московська мова. Коли я написав ділового листа до одного з відділів Полтавського земства українською мовою, то це викликало цілу бучу.

А 1 травня 1917 р. від приміщення Полтавського споживного союзу виступає величавий похід під жовто-блакитними прапорами: то йдуть кооперативні службовці, а до них приєднується все, що національно свідоме в Полтаві. Полтава – серце України – перший раз бачить український прапор: його підняла українська кооперація.

По всій Україні відбуваються повітові й губернські селянські з'їзди; серед ініціаторів переважають кооператори; головують інструктори-кооператори або керівники кооперативних союзів; серед учасників з'їздів видно голів і секретарів кооперативних товариств. Це нова громадська сила, що її виховала кооперація.

До 1917 р. українське селянство було під значним впливом російських соціалістів-революціонерів. В 1917 р. воно йде за кооператорами: воно бачило їх у кооперативній роботі; воно

Продовж. дод. К

довіряє їм, воно обирає їх делегатами на з'їзді, на зібрання демократизованого земського самоврядування; вони проходять в губернські й повітові земські управи. Так, головою Полтавської губернської земської управи став член управи споживчого союзу Токаревський, головою Полтавської міської управи – інструктор-кооператор Косенко, а в Полтавську повітову земську управу ввійшов голова одного з сільських кооперативів Стенька. Праця в кооперативах дала їм організаційно-громадський досвід.

Коли в кінці травня відбувся в Києві Всеукраїнський селянський з'їзд, то і серед його учасників було багато сільських кооператорів, що надали йому український характер, а в президії були майже самі кооператори (Мартос, Осадчий, Христюк і Ар. Степаненко, а крім того Винниченко).

Так само і на Військовому з'їзді можна було бачити багато кооператорів, колишніх сільських учителів, фельдшерів, голів і членів управ сільських кооперативів, що в той час були прапорщиками і підпоручиками. Праця в кооперації розвинула в них громадську ініціативу, як і вміння виступати на зібраннях, чого дуже бракувало багатьом тодішнім інтелігентам.

Головою Центральної управи Селянської спілки був кооператор М. Стасюк. Редактором щоденника «Народня воля» був кооператор М. Ковалевський. У перший склад Генерального Секретаріату Центральної Ради з 9-ти його членів 4 дала кооперація (Хр. Барановський, Б. Мартос, М. Стасюк і Христюк).

Коли посилена делегатами селянського і військового з'їздів Центральна Рада видала свій славетний I Універсал, то російський уряд не звернув на нього уваги, а російська преса зустріла його з сарказмом. Але коли з усіх кутків України посипалися постанови кооперативних з'їздів, волосних сходин, повітових і губернських з'їздів демократизованого земства, де активну роль грали кооператори, постанови про моральну і матеріальну підтримку Центральної Ради, то три міністри російського уряду мусили приїхати до Києва на переговори з Центральною Радою і визнати автономію України.

Треба до цього додати, що й матеріальна підтримка Центральної Ради з боку кооперативів не була маловажною. Кооперативи відіграли велику роль як матеріальна основа українського національно-державницького руху. З самого початку революції кооперативи організували по селах продаж українських книжок; з їх матеріальною допомогою поставали і розвинули свою діяльність «Просвіти» по селах і містечках. Щоденник «Народна воля» зміг виходити і покривати свої дефіцити тільки тому, що його фінансували кооперативні центральні. Завдяки цій підтримці, «НВ» мала великий тираж і через кооперативи розходилась по всій Україні, несучи на села політичну інформацію.

Від середини 1917 р. до середини 1918 р. було відкрито біля 80 українських середніх шкіл, здебільшого по великих селах і містечках. Гетьманський уряд утримував лише старі середні школи з московською викладовою мовою.

Українські школи від гетьманського уряду не одержували нічого; цей обов'язок держави взяли на себе кооперативи і покривали дефіцити українських середніх шкіл. Полтавська споживча спілка (союз) організувала і утримувала Український університет у Полтаві.

Слід вказати ще на виступ кооперативних організацій у справі усамостійнення української валюти. Коли Центральна Рада видала перші українські гроші (купюра в 100 карб., т. зв. «яєшня»), то були справедливі побоювання, що населення не прийме цих грошей, вже хоч би з огляду на їхню технічну недосконалість; тоді чимало прислужилися кооперативи, що зразу ж і необмежено почали приймати нові гроші.

При випуску цих нових грошових знаків було встановлено примусовий курс: 1 крб. – 1 рос. рубель. Згодом, коли українські гроші вже завоювали собі міцне становище, цей примусовий зв'язок дуже шкодив, бо через інфляційну політику советського уряду купівельна вартість російських грошей невпинно падала, а з нею разом автоматично падав і курс українського карбованця і гривні. Треба було усамостійнити українську валюту, скасувавши примусовий паритет її з рублем. Але гетьманський уряд не наважувався цього зробити.

На З'їзді кооперативних інструкторів влітку 1918 р. виступив з добре аргументованою доповіддю Л. Бобир-Бухановський, і з'їзд прийняв його пропозицію подати урядові меморандум про потребу негайного усамостійнення української валюти і про позбавлення совєтської валюти функції законного платничого засобу в Українській державі. Управа Центрального українського кооперативного комітету подала цей меморандум; правда, він залишився без наслідків; але з приходом Директорії усамостійнення української валюти було негайно проведено.

Цікаво на закінчення зазначити, що, даючи силу українському національному рухові, виховуючи майбутніх адміністраторів і політиків, беручи активну участь у творенні української державності, – українська кооперація зуміла залишитись аполітичною.

Наші кооператори ніколи не ставали на послуги тієї чи іншої політичної партії, при виборах до виконавчих органів у кооперативах бралися на увагу виключно особисті здібності і якості кандидатів, а не їхня партійна приналежність; на кооперативних з'їздах поруч із питаннями суто кооперативними обговорювалися хіба лише питання загальнонаціонального або державного значення, як от шкільництво, фінансова реформа, але ніколи не ставилися на обговорення питання суто політичного характеру. Тому на наших кооперативних з'їздах ніколи не було політично-партійної боротьби.

Один тільки раз (1917 р.) на кооперативному з'їзді було поставлено політичне питання про бажаний склад Уряду, але й тут було прийнято резолюцію про створення коаліційного Уряду, себто на основі порозуміння між собою всіх партій.

Додаток Л

КРЕДИТ В СПОЖИВЧИХ КООПЕРАТИВАХ¹⁷

Друкуючи цю статтю головню як інформацію про практику споживчого кредиту в деяких державах, звертаємо увагу, що РСУК і Центросоюз стоять на засадничому становищі, що споживчий кредит не є допустимий під ніякими умовами. Кожна фіртка вилому з-під цієї засади, навіть на позір дуже скромна, грозить завше заломанням цілої лінії і катастрофою. Редакція «К. Р.»

Питання про продаж товарів споживчими товариствами на кредит є одним із найважливіших питань кооперативної практики. Власне кажучи, його слід би було вважати за давно вирішене, бо ще в 1844 р. основоположники рочдельського товариства прийняли як засаду продавати членам виключно за готівку, і додержання цього правила на протязі 90 літ привело до блискучого розцвіту рочдельського товариства, так що воно віддавна служить зразком для споживчих кооператив цілого світу. Одначе в практиці споживчих кооператив багатьох країн зустрічаємо недовіри до можливості додержання цієї засади. Споживчі товариства, особливо ті, на чолі яких стоять недосвідчені керівники, часто порушують цю засаду, починають продавати в борг і тільки аж тоді визнають свою помилку, коли прийде до тяжкої ситуації, з якої врятуватися дуже й дуже тяжко.

На останнім з'їзді Міжнародного кооперативного союзу знову порушено питання кредиту в споживчих товариствах. Цікаво, що його порушили саме англійські кооператори, спадкоємці рочдельських піонірів. Питання не було остаточно вирішене і буде знову поставлено на порядок денний на ближчому Міжнародному кооперативному з'їзді.

Це примушує ще раз докладно спинитися над цим питанням і розібрати аргументи за і проти.

¹⁷ Проф. Б. Мартос. Кредит в споживчих кооперативах // Кооперативна республіка, Львів, 1937 – вересень. – С. 211–217.

Найчастіше причиною продажу в кредит є добродушність керівників товариства, бажання прийти в поміч малозаможним членам. Таке гуманне відношення до малозаможних ніби-то відповідає засадам кооперації. Але не слід забувати, що споживча кооперація не є добродійною установою і поміч малозаможним не є її прямим завданням. Окрім того, людині малозаможній кредит багато не допоможе. Дійсною допомогою для неї є або підшукування заробітку, або допомога беззворотна. Коли товариство членів, а зі своїх зисків може дати заробіток більшій кількості членів, а з своїх зисків може уділити більшу суму на видачу допомог особам, що попали в скрутне матеріальне становище, і це є дійсна поміч, тоді як кредит на споживчі ціни є помічною дуже сумнівною, яка дуже часто погіршує становище довжника (боржника. – Прим. упор). Матеріальне положення основоположників рочдельського товариства було досить тяжке. Серед перших його членів було багато безробітних, але це не перешкодило їм прийняти засаду продажу виключно за готівку. І тепер, в часи тяжкої кризи, ми можемо знайти дуже багато товариств, які послідовно дотримуються цієї засади.

Коли придивимось до практики тих товариств, що допускають продаж товарів в борг, побачимо, що дуже частої поруч з малозаможними використовують кредит ті, матеріальне становище яких зовсім не таке зле. З практики споживчих кооператив на Великій Україні пригадую, що там найбільше використовували кредит сільські інтелігенти (вчителі, лікарі), матеріальне становище яких було значно ліпше, ніж становище, наприклад, малоземельних селян. Так само в Англії засаду продажу за готівку найбільше порушують в кооперативах, закладених урядовцями. В Чехословаччині кредит дуже поширений в кооперативах залізничників, оплата праці яких значно вища, ніж у інших категорій робітників.

Засадничо мусимо відрізнити кредит споживчий від продукційного. Коли говориться про господарське значення кредиту, то мається на увазі кредит не споживчий, а продукційний. Позичений капітал, вкладений у зарібкове господарство (купівля

живого чи мертвого інвентаря або сировини), рано чи пізно повертається у вартості виробів і дає господареві можливість сплатити борг. Коли ж позику вкладено в хатнє господарство, чи зужито на задоволення особистих потреб (купівля меблів, одєжі, їжі і т. п.), то нові цінності з того не витворюються, витрачені гроші до господаря не повертаються, і він не має можливості сплатити борг. Кредит продукційний збільшує можливість піднести продукційність праці кредитоємця; споживчий кредит дає таку можливість лише в рідких випадках.

Деякі сільські споживчі товариства постачають своїм членам не лише предмети, призначені для особистого вжитку. Деякі з них, напр., продають штучне угноєння, насіння і т. п. господарські потреби. Отже, здавалось би, що в такому випадку можна продаж на кредит визнати доцільним, бо предмети цього роду, зужиті в господарстві, дійсно творять нові вартості.

Одначе не можна рекомендувати споживчим кооперативам продаж на кредит і цих предметів. Це діло краще віднести до обсягу діяльності кредитових кооператив. До цього спонукає декілька причин.

Насамперед, продаж на кредит речей, потрібних для господарства, вимагає вкладення значних капіталів, і то на довгий термін (півроку й більше), то може бути під силу кредитовій кооперативі; споживче ж товариство мусило б для цього знайти окремі фонди, щоб не довелося брати для цього засобів, призначених для інших оборотів.

... Кожне кредитування зв'язано з ризиком, а тому споживча кооп-ва, що широко практикує продаж в борг, мусить постійно списувати безнадійні борги, а це часто доводить її до втрат. Немало споживчих кооп-в загинуло через такі втрати.

Але навіть тоді, коли члени акуратно сплачують свої борги, споживче товариство часто попадає в дуже тяжке положення.

Починається здебільшого від того, що споживче товариство дозволяє продавати в борг лише малозаможним членам, і то в обмеженому розмірі. Але скоро заявляють свої права на кредитування і більш заможні; тоді кооп-ва, а фактично продавець,

не знаходить підстав відмовити їм кредиту, так що борги членів невинно зростають. Можна вказати на споживчі кооп-ви, де борги перевищують внесені членами паї в кілька разів. Можемо зустрінути також споживчі кооп-ви, у яких борги членів перевищують два-три рази запас товарів у крамниці. Якби ці товариства не продавали членам на кредит, вони могли б поширити свою діяльність в кілька разів.

Продаючи на кредит, товариство само мусить купувати на кредит або затягати позички. В першому випадку воно мусить платити за товар дорожче, бо попадає в залежність від гуртвіника. В другім випадку воно мусить платити відсотки, які часом непосильно обтяжують адміністративні видатки товариства.

Між тим, раз завівши продаж в борг, потім вже дуже тяжко від цього відступити. Навіть зменшення кредитування або тільки унормування його завжди буває звязане з дуже великими труднощами. Особливо тяжко направити справу там, де самі члени управи і надзірної ради використовують можливість купувати на кредит. В такім випадку товариство мусить дійти до загины (ліквідації. – Прим. упор.), якщо тільки своєчасно не будуть змінені органи управління.

Якщо ми бачимо, що приватні крамарі досить широко практикують продаж на кредит, то це легко можна пояснити тим, що вони мають потрібний для того капітал і що методи їх праці інші, ніж у кооперативі. Вони компенсують втрати на боржниках тим, що продають гірший крам або продають його дорожче; часом навіть дозволяють собі приписувати до рахунку боржника зайві суми; а головне, вони більше зацікавлені в стяганні боргів, ніж продавець у споживчій кооп-ві, а тому уважніше стежать за боржниками, не допускаючи надмірного заборгування та вимагаючи своєчасної сплати боргів.

Часто доводиться чути, що споживча кооп-ва мусить продавати в борг, бо інакше не витримала б конкуренції приватних крамарів. Говориться також, що коли кооп-ва продає як за готівку, так і в борг, то обороти її будуть більші, ніж коли б вона продавала виключно за готівку.

Продовж. дод. Л

В дійсності справа стоїть інакше. Кооперативна практика знає дуже багато споживчих товариств, що зовсім не продають в борг або допускають це в дуже незначній мірі. Так, напр., німецькі товариства, якщо й допускають продаж в борг, то в такій незначній сумі, що не перевищує їх спеціальних капіталів; це видно із наступної порівнюючої таблиці (цифри подано в тисячах нім. марок):

Роки	Борги членів	Запаси товарів	Резервовий капітал	Спеціальні капітали	Уділові капітали
1903	1.018	17.871	3.531	1.457	11.838
1919	882	41.364	8.365	7.907	18.957
1929	7.347	127.717	33.330	23.022	56.128
1932	7.797	84.922	42.256	24.432	72.457

(Jahresbericht des Zentralverbandes Deutscher Konsumvereine f. 1932. – С. 408-419).

Як бачимо, сума боргів членів не тільки ніколи не перевищувала спеціальних капіталів, а найчастіше не досягала й третини їх, про резервові ж, а тим більше про уділові капітали нема що й говорити. В порівнянні ж з запасами товарів ці суми зовсім незначні. Навіть у 1932 р. вони не перевищують десятої частини запасів товару.

В Чехословаччині можемо зустріти також багато кооперативів, які зовсім не продають на кредит, і розвиваються дуже добре. Студійна комісія Центрального союзу чехословацьких кооперативів (Б. Мартос був її референтом. – Прим. упор.) перевела дослід над впливом продажу на борг на розвиток діяльності крамниць. Вислід цього досліджу надзвичайно цікавий.

Між обслідуваними крамницями є цілий ряд, в яких борги членів за рік виросли вдвоє, а то й в 2 1/2 рази, а в одній крамниці – навіть у 3 1/2 рази. А поруч з тим знаходимо дуже багато крамниць таких, що в них заборженість членів за цей же рік значно зменшилася: є випадки, що за рік заборженість членів зменшилася у 3 рази, а в одній крамниці борги майже зникли. Це показує, що причина збільшення чи зменшення заборженості членів лежить не стільки в зовнішніх причинах (криза), як у

Продовж. дод. Л

внутрішніх, як-от: недбайливість продавця, неуважне відношення місцевих членів надзірної (наглядової. – Прим. упор.) ради або відсутність усвідомлення того, яке зло приносить товариству продаж у борг.

При статистичнім опрацюванні зібраного матеріалу крамниці були розділені на групи відповідно до того, чи збільшилася, чи зменшилася заборженість. Дехто з кооперативних практиків ще й досі запевняє, що крамниця не може розвиватись, коли не продає на борг. Інші, хоч цього не твердять, то все ж запевняють, що та крамниця розвивається ліпше, яка продає в борг. Наступна таблиця переконує нас у протилежному:

Групи крамниць	Пересічна кількість членів	Пересічна продаж товару	
		на 1 крамницю	на 1 члена
Крамниці, в яких сума боргів зменшилася	204	360.527	1.768
Крамниці, в яких борги збільшились на 25–49 %	186	310.488	1.665
Крамниці, в яких борги збільшились на 50 % і більше	157	228.964	1.460

*) Автор статті був сталим референтом цієї комісії. – Прим. автора.

Як бачимо, якраз у тих крамницях, де заборженість зменшилася, і членів більше і їх пересічний закуп більший, тому й оборот крамниці значно більший. Навпаки, в тих крамницях, де товар продається вільно на борг, так що заборженість членів за рік виросла більше, як у 1 ½ рази, – і членів мало, і члени накуповують менше. З цього видно, що поширення продажу в кредит не сприяє розвитку крамниці, і можна навіть твердити, що затримує його. Це можна пояснити тим, що члени, які накуповують на кредит, заборгувавшись на велику суму, перестають купувати в кооперативній крамниці; опріч того, крамниця, що продає на борг, не може своєчасно поповнити запас товару, а це викликає незадоволення у тих членів, що накуповують за готівку.

Як з'ясовано тою ж статистикою, у кожній крамниці є завжди кілька таких членів, що в ній закупають дуже мало або навіть не купують зовсім нічого. Вони пояснюють це різними причинами, але характеристичним є, що відсоток членів, що мало купують у кооперативі, є якраз найвищий у тих крамницях, де продаж на кредит практикується найширше, а саме: в тих крамницях, де заборженість членів зменшилася, не закуповує 22 % членів; в тих же крамницях, де заборженість збільшилась на 25–49 %, відсоток членів, що не купують у кооперативі, рівняється 25 %, а в тих, що заборженість зросла більше, як на 50 %, не купує в кооперативі 35 % членства.

Треба думати також, що члени, які купують за готівку, не охоче купують в тій кооперативі, де широко практикується продаж на кредит: вони розуміють, що всі втрати від продажу на кредит врешті-решт падають на них, відбиваючись від'ємно на ціні товару і на висоті відсотка товарового звороту.

За останні роки цілий ряд споживчих кооп-в у Чехословаччині зробив спробу зліквідувати старі борги членів за товар, а на майбутнє обмежити продаж товару на борг. Здебільшого ця спроба привела до дуже добрих наслідків. В усякім разі побоювання, що припинення продажу на борг матиме за наслідок виступлення членів з кооперативи та зменшення обороту, виявились безпідставними.

Тому на зїзді 1936 року (Чехосл. союзу спож. кооператив) була принята засада, що при переведенні десятилітнього плану споживчі товариства мають дійти до продажу виключно за готівку та зменшити давню заборженість членів. Якщо у виключних випадках не можна буде зовсім обійтися без продажу на борг, то це буде робитись на підставі особливих норм, що їх має випрацювати Центральний моюз. В усякім разі загальний кредит членам не сміє перевищувати 20 % уділів (паїв) і продаж на кредит може переводитись тільки на підставі окремого дозволу управи.

Безперечно, цю постанову треба визнати дуже доцільною і напевно, вже в ближчих роках на розвитку споживчих товариств

виявиться її корисність. А все ж вона нам видається дещо компромісовою. Боротьба з заборженістю членів споживчих товариств вимагає більш рішучих заходів.

Там, де продаж товару на кредит дуже поширилася і практикується вже багато років, можна прийняти наступний план направи. Насамперед кооперативний зїзд повинен прийняти засадничі рішення, що продаж товару на кредит у споживчих кооперативах визнається шкідливим. Потім має бути постановлено, що всі товариства, що вже продають на борг, повинні обмежити продаж на кредит і приступити до стягання боргів так, щоб загальна заборженість членів не перевищувала резервового капіталу товариства, а заборженість кожного окремого члена щоб не перевищувала його уділу.

З чистих надвишок кооп-ви треба виділити частину для заснування окремого фонду, на рахунок якого має переводитись кредитування членів.

На протязі двох років справа має бути направлена так, щоб продаж товару на борг дозволявся тільки у випадку, коли член без своєї вини попав у тяжке матеріальне положення. В такому випадку окремою постановою управи має бути йому визначений кредит до певної суми, яку не сміє ніколи перевищити його борг. Загальна ж сума заборженості всіх боржників не сміє перевищувати суми фонду, призначеного для кредитування.

В такій формі кредитування може бути допущене без шкоди для розвитку кооперації.

ЗМАГАННЯ КООПЕРАТИВНИХ ПРОДАВЦІВ¹⁸

Для піднесення працьовитості крамничного персоналу чеські споживчі товариства вживають різних способів: підвищення платні, встановлення додаткової платні відповідно до зросту торгів (напр. $\frac{1}{2}$ % з суми торгів, як додаткова платня), встановлення цілої платні відповідно до торгів (4 % суми торгів) і ін. Добрий крамар може також мати надію дістатися на посаду контрольного, на обов'язку якого лежить відвідування крамниць кооперативи, догляд за порядком у крамницях, перевірка товару в крамницях і т. п. Таких контролерів утримують великі споживчі товариства, що мають по кілька десятків крамниць; для дрібних товариств контролерів утримує ревізійний союз.

Віднедавна введено в практику ще один спосіб піднесення працьовитості крамарів; це змагання. Один з ревізійних союзів в Чехословаччині (Унія Чехосл. кооперативів) оголосив змагання склепарів, поставивши завдання: скласти десять заповідей для продавця кооперативної крамниці. За найкраще складені заповіді призначено премію. Ліпші заповіді були опубліковані в органі союзу. Таке змагання примушує склепарів свідоміше ставитись до своєї праці, викликає зацікавлення навіть у менше ініціативних, а більш розвиненим дають можливість виявити свої здібності. Друге змагання полягало в тім, що була оголошена премія за найкраще урядження крамниці та крамничної вітрини. На протязі кількох місяців контролери, відвідуючи крамниці, помімо звичайних зауважень, ще й оцінювали впорядження крамниць на точки, як це робиться на змаганнях.

Другий ревізійний союз (Центральний Союз Чехослов. кооперативів) оголосив велике змагання під титулом: «Десять найпрацездатніших склепарів в Чехах». Це є перше змагання в рямцях десятилітнього плану, прийнятого цим союзом. План змагання дуже цікавий. Випрацював його Ф. Штепанек, ревізор

¹⁸ Мартос Б. Змагання кооперативних продавців // Кооперативна республіка, Львів, 1938 – червень. – С. 178–180.

Центрального Союзу, що сам почав свою кооперативну працю, як продавець у кооперативній крамниці, а дякуючи своїм здібностям та великій працьовитості вибився на союзного ревізора (посада ревізора більш відповідальна, ніж контрольора).

В Чехах споживчі товариства, приналежні до Центрального Союзу, мають біля 1 400 крамниць (статистика з р. 1936 рахує їх 1 375, а тепер їх є дещо більше). Отже проведення змагання вимагає багато часу, а тому протягнеться від січня 1938 р. аж до 30 червня 1939 р. За цей час контрольори мають відвідати всі крамниці, по можливості по кілька разів, так що склепар ніколи не знає, чи не відвідає його контрольор і на протязі 18 місяців мусить утримувати крамницю в найліпшому стані.

Змагання складається з 37 вимог; задоволення кожної із них оцінюється більшою чи меншою кількістю точок, в залежності від значіння цієї вимоги. Ось ці вимоги та їх оцінка:

1) При перевірці крамниці не знайдено манка (недостачі товарів. – Прим. упор.)	20 точок
2) Готівку з денної продажі передавалося своєчасно скарбникові товариства	20 “
3) Денний торг своєчасно записувався до виказів крамниці	20 “
4) Вартість запасу товарів не перевищує торгів за місяць	30 “
5) В крамниці не знайдено зіпсованого товару	20 “
6) В крамниці нема товару, на який нема попиту	10 “
7) Товар наперед розважений має правдиву вагу	20 “
8) Крам добре порозкладаний	20 “
9) Встановлені ціни правильно додержуються	20 “
10) Склепар і помічники добре знають ціни	20 “
11) Склепар і помічники знають ціни у конкурентів	10 “
12) Зміни цін переводяться правильно	20 “
13) Відписи зіпсованого краму нормальні	20 “
14) Правила щодо замовлення товару з центрального складу додержуються	10 “
15) Дрібні закупки (на місцевому ринку) записуються правильно	30 “
16) Пересічний розмір заборжености довжників крамниці не досягає 500 корон	40 “
17) Пересічна заборженість не досягає 300 к.	30 “

18) Пересічна заборженість не досягає 100 к.	20 “
19) На борг зовсім не продається	20 “
20) Евіденція (облік. – Прим. упор.) боржників ведеться справно	20 “
21) Про борги своєчасно повідомляється управу	20 “
22) Чужих виробів, як що такі самі кооперативні, не продається	40 “
23) Кооперативні вироби належно пропагується	30 “
24) В крамниці є досить кооперативних реклам	30 “
25) Кооперативні реклами добре використано	30 “
26) Чужих реклам немає	30 “
27) Крамниця й вітрина мають гарний вигляд	20 “
28) В крамниці й на складі чисто	20 “
29) Всі записи ведуться правильно	20 “
30) У списках членів своєчасно зазначається зміни	10 “
31) В крамниці купує найменше 90 % членів, приписаних до цієї крамниці	20 “
32) Пересічний закуп одного члена досягає за рік найменше 2.000 к.	20 “
33) Союзний журнал: «Naš Rozvoj» («Наш розвиток») передплатує принаймні 75 % членів	30 “
34) В крамниці вивішено оголошення про продаж тільки членам	20 “
35) Контрольні марки збіжевого монополю переховуються на протязі 6 місяців	20 “
36) Продавці мають чистий вигляд (виголені, в чистих плащах, жінки в хусточках)	20 “
37) Для крамниці випрацьовано десятилітній план	20 “

Загальна сума всіх точок 820; це максимум точок, які може одержати склепар. Коли ж до крамниці прийде контрольор і з’ясує що якусь із вимог не додержано, викреслить відповідні точки, наприклад, якщо пересічна заборженість довжників досягає 500 корон, то викреслюється точки, що відповідають вимогам 16–19, себто 110 точок. Коли ж навпаки, товар зовсім не продається на борг, то склепареві не тільки залишається тих 110 точок, але й ті 40, що відповідають вимогам 20–21 про правильну евіденцію, хоч він жадної евіденції не веде.

Але це лише перша частина змагання; друга полягає в тім, що склепар має відповісти на шість таких питань:

- 1) Що робите для збільшення торгів?
- 2) Яких способів вживаєте, щоб не продавати на борг?
- 3) Як ви вводили в продаж кооперативні вироби?
- 4) Які вироби кооперативної централі і чому тяжко продаються?

5) Як члени зустріли союзний журнал «Naš Rozvoj» в його новому вигляді? Чи всі члени його передплачують?

6) Що можна було б зробити для збільшення кількості передплатників цього журналу?

На кожне питання треба дати коротку відповідь і вислати Центральному Союзові до 31 грудня 1938 р.

Кожна добра відповідь буде оцінена 30 точками, так що за всі 6 відповідей sklepar може дістати 180 точок, а разом з попередніми – 1 000 точок. По закінченню змагань вибереться десять skleparів, що одержать найбільше точок, і Центральний Союз видасть їм похвальні дипломи, які для skleparів матимуть значіння в майбутньому, особливо при виборі кандидатів на вільне місце контрольного. Окрім того кожен дістане від Союзу книгу: «Діло кооперативної самопомочі». Прізвища цих десяти skleparів будуть опубліковані. Будуть оголошені також прізвища дальших двадцяти з найбільшою кількістю точок.

Змагання вже почалися. Кілька більших споживчих товариств приєдналося до цього змагання тим, що від себе додали свої вимоги й призначили за них грошові нагороди.

Деякі з вимог описаного змагання не відповідають умовам, в яких працюють наші споживчі товариства; наприклад вимога 30-а про справи ведення реєстру членів, що в наших умовах має лежати в обов'язку не skleparя, а когось із членів управи. Але треба признати, що цей план міг би служити добрим прикладом для переведення змагання й серед наших skleparів.

Подібно можна б випрацювати й план змагання для рахівників наших кооператив, для молочарських техніків і под.

Додаток Н

ВАСИЛЬ ДОМАНИЦЬКИЙ¹⁹

... Повстає питання: як прийшов до думки про кооперацію В. Доманицький, що був по освіті філософ, займався головним чином літературою, історією та археологією? Тут можна бачити вплив О. Кониського та професора В. Антоновича, що з молоду займалися кооперацією. В. Доманицький був з ними в близьких стосунках і навіть деякий час жив в родині проф. В. Антоновича. Певно, йому не раз доводилося чути про те, як українські громадяни в шістдесятих роках засновували споживчі товариства, які надії покладали на них. Взагалі, буваючи в українському товаристві, Доманицький мусив часто зустрічатися з людьми, що брали безпосередню участь у Першому Київському Споживчому Товаристві. Серед цих людей ще жива була пам'ять про професора М. Зібера, першого українського теоретика кооперації. Треба думати, що Доманицький читав і книжку Зібера про споживчі товариства.

З другого боку, в той час ідея кооперації була знайома вже й селянам, особливо Київщини. В недалекій Херсонщині відомий український кооператор М. Левитський провадив велику працю по заснуванню артільей. Це будило селянську думку, примушувало шукати шляхів для поліпшення свого становища і, як один із засобів до того, вказувало на спільну працю та самодіяльність.

Думку про кооперацію ширили серед селянства також і українські політичні партії. Революційна Українська партія (Р.У.П.), що була заснована в 1900 р., в програмі своєї діяльності виразно зазначала всебічну підтримку кооперації; особливу увагу вона звернула на Київщину: в багатьох тамошніх селах вона мала не тільки своїх пропагаторів, а й таємні гуртки селян, в яких обговорювались питання як політичного, так і господарського та культурно-просвітнього характеру.

Так само й українська соціал-демократична партія, в яку пізніше перетворилася Р.У.П., в програмі своєї діяльності прийняла підтримку кооперації всіх видів.

¹⁹ Витяг із праці: Мартос Б. Василь Доманицький. Рукопис. ЦДАВО України. Ф 4000, спр. 3., арк. 421–447.

Взагалі українська інтелігенція того часу, особливо та, що була так чи інакше зв'язана з селом, цікавилась кооперацією. Ті українські громадяни, які стояли близько до народного життя, бачили в кооперативах не тільки спосіб піднесення матеріального добробуту села; вони сподівались, що кооперативи дадуть можливість виховати в сільській масі кращі громадські інстинкти і громадську свідомість, почуття солідарності, що були приспані за часів царського режиму.

Про кооперацію говорилося і в українських гуртках, що склалися з середньошкільної та високошкільної молоді, де взагалі питанням економічним приділялося багато уваги. На таємних зібраннях обговорювалося питання українського національного відродження, господарської і політичної самостійності України. При цім вказувалося на ту велику роль, яку в цілому світі відіграє буржуазія (купецтво, фабриканти, фінансисти), як в господарським, так і в політичнім житті. Виникали гарячі дискусії: одні вказували на необхідність мати українських купців, банкірів, фабрикантів; другі вважали це недосяженим в скорому часі і непотрібним, вказуючи на те, що українське селянство та робітництво в боротьбі з чужонаціональною буржуазією... швидше прийде до національної свідомости. За те, як на засіб піднесення господарського стану українського селянства, ремісництва та робітництва вказувалося на кооперацію; кооперація ж повинна була привчити наших людей до громадської дисципліни; з кооперативних діячів повинні були виробитися українські знавці народного господарства та українські політики. Це сходило зерно, посіяне сорок літ назад Балліним і Козловим у Харкові, Зібером і Драгомановим у Києві.

... При цій нагоді слід згадати відомого кооператора лікаря Йосипа Юркевича, що працював теж на Київщині в с. Кривому, де на свій кошт поставив двохкласову народну школу і брав діяльну участь в організації кооперативів. В с. Корнині він організував ощадно-позичкове товариство (1901 р.), а в с. Кривому – споживче товариство (1906 р.); допомагав також організації кооперативів у сусідніх селах. Він приятелював з Балліним і листувався з ним. Баллін навіть гостював у Юркевича в Кривому.

Також і В. Доманицький був у приятельських стосунках з Й. Юркевичем і часто з ним зустрічався на ґрунті кооперативної діяльності.

... Між тим минули вже часи, коли селянин мав у своєму господарстві майже все, що потребував для життя; він вже купував не тільки нафту, сірники, мило та сіль, а що далі, то все більше мусів купувати й такі речі, як муку, пшоно, олію, сало, оселедці і т.п. Більше того, у селянина з'явилися нові потреби: він став купувати рис, чай, а також гребінці, нитки іншу галантерею, папір, олівці і т. д. А заможні селяни почали купувати речі, які їхні батьки вважали б за примхи.

Селянське господарство перестало бути натуральним і все більше зв'язувалося з ринком, попадало з залежність від торгівлі. Селяни продавали зерно, щоб купити рису; селянка продавала прядиво та полотно, а купувала собі на спідницю фабричної матерії; при чім продавати мусіли за дешеву ціну, а купувати – за дорогу.

В. Доманицький добре бачив, як визискували крамарі селян, чув нарікання селян і хотів звільнити їх від цієї біди. Він ознайомився з кооперативними книжками, які тоді були – а було їх тоді дуже мало – і рішив у своєму селі відчинити споживчу крамницю.

... Коли в 1903 р. В. Доманицький приїхав на якийсь час додому, то селяни звернулись до нього з проханням допомогти їм закласти споживче товариство: «А то, казали вони, скрізь нас обдирають.»

Отже ґрунт був підготовлений, Доманицький склав прохання до губернатора і почав збирати серед селян підписи. Зразу ж записалося 14 чоловік, а потім прибавилися ще.

... Доманицький був працівник вправний, уважний та розважливий. На жаль, був нерозважливий до свого здоров'я. Недужий, він увесь час бадьоритися то в крамниці, то в канцелярії кредитової кооперативи, то серед краму, то з рахунками та рахівничими книжками, зовсім не дбаючи про своє здоров'я.

В споживчому товаристві він взяв на себе і рахівництво, і діловодство, а фактично був і його головою. Тільки на голову

він все висував когось іншого, а сам допомагав йому порадами, наче інструктор.

Розуміючи, подібно Балліну, тісний зв'язок кооперації з народною освітою, він організовує продаж книжок, читання газет і нарешті відважується збудувати кооперативний дім.

... Так здійснив В. Доманицький одну з мрій Балліна про заснування народних домів, що вже самим існуванням мали об'єднувати всі види кооперації, а разом з тим і служити народній освіті.

... Це була найцікавіша доба в житті В. Доманицького. Біля нього купчилися свідомі селяни, котрі читали книжки й часописи та вели з ним розмови з приводу прочитаного. В товариській читальні передплачувалося тоді біля 40 газет та журналів, і Доманицький заохочував селян якнайбільше читати: «Наше горе, казав він, що ми не освічені.»

Але не кожен умів читати: багато було неписьменних; тому В. Доманицький сам читав селянам книжки та газети аж до пізньої ночі.

... Слава про успішну діяльність Доманицького пішла по сусідніх селах, до нього почали приїздити люди порадитись, як заснувати ту чи іншу кооперативу, як направити рахівництво, як взагалі вести справи кооперативи. По словах Ненадищука: «із чужих сіл йшли та йшли люди за порадою до Василя Миколайовича, аж коли з кооперативної хати робився з приїзжих базар.» ... Ввесь куток західної частини Звенигородського повіту, щодо розвитку кооперації, зобов'язаний праці Доманицького, під керівництвом якого було відкрито споживчі крамниці майже у всіх сусідніх з Колодистим селах.

...Близький зв'язок з селом, постійні розмови з селянами, та ще до того з більш свідомими, привели В. Доманицького до погляду на кооперацію, як на один з найбільш певних способів піднесення української національної справи.

Додаток П

ЗНАЧЕННЯ М. ТУГАН-БАРАНОВСЬКОГО ДЛЯ УКРАЇНСЬКОЇ КООПЕРАЦІЇ²⁰

Початок цього століття визначився пошваленням кооперативного руху в усій Росії, а особливо на українських землях. Кооперація, що в 80-их та 90-их рр. минулого століття зовсім занепала, набуває в новому столітті нових сил і розвивається прискореним темпом, особливо після революції 1905 року. На жаль, провідники кооперативного руху того часу, здебільшого представники сільської інтелігенції, були майже зовсім не ознайомлені з теорією кооперації. Праці нашого кооперативного теоретика М. Зібера були вже забуті, ідеї його передавалися лише словесним переказом, звісно, не завжди в точному й ясному зформулюванні.

Повні ідеалізму й ентузіазму статті М. Баліна й В. Козлова й жертвенна праця «артільного батька» М. Левитського будили кооперативну ініціативу, притягали до праці національно та соціально свідоміші елементи, ширили кооперативну ідею, але не давали теоретичного ґрунту і ясного знання принципів ведення кооперативних організацій. Праці С. Боронаєвського багато прислужилися для практики кооперативних товариств, але вони торкалися головно кредитової кооперації.

Відсутність кооперативних теоретиків і кооперативної преси не давали можливості українським кооператорам-практикам перевіряти свої погляди на кооперацію, усталити їх і дати кооперативному рухові правильний напрям. Статті в українській загальній пресі на кооперативні теми мали нефаховий характер, а московська кооперативна преса була здебільшого під впливом ідей Шульце-Деліча, добрих для німецького ремісництва, але непридатних для українського малоземельного або безземельного селянства.

²⁰ Мартос Б. Значення М. Туган-Барановського для української кооперації. В кн. Визвольний здвиг України // Бібліотека українознавства. Т. 61. – Нью-Йорк, Париж, Сидней, Торонто, 1989. – С. 229–243.

Тому з особливою увагою зустріли українські кооператори новий журнал «Вестник кооперации», що почав виходити в Петербурзі у 1909 р., а в ньому особливо статті його редактора професора М. Туган-Барановського. Взагалі в цьому журналі можна було знайти чимало серйозних наукових статей, але статті М. Туган-Барановського відзначалися науковим підходом, реалістичним трактуванням питань, глибиною аналізу та точністю формулювань.

Вже його стаття про виробничі артілі («Вестник кооперации», 1909 р., кн. III) виясняла ряд принципових питань, хоч була присвячена вузькому питанню про допомогу розвитку продукційних артілей. Точне визначення, що саме треба розуміти під виробничими артілями (раніше, наприклад, до них зараховували й молочарські спілки), розподіл самих артілей на три категорії (продукційні, підсобно-продукційні й робочі) і правильна оцінка життєздатності кожної з цих категорій давали ясний погляд на всю справу, позбавлений будь-яких ілюзій.

Під продукційними артілями слід розуміти лише ті кооперативи, що а своєму підприємстві об'єднують не продукт праці своїх учасників, а саму працю; це – їх головна ознака. Тому молочарська чи маслоробна артіль, себто товариство для збуту молока з господарства його учасників, не належить до цієї категорії, бо хоч воно й організує власну продукцію (пастеризація молока, виріб масла, сиру і т. ін), але при цій продукції працюють не члени кооперативи, а найняті, здебільшого сторонні особи; члени ж товариства працюють у своїх Індивідуальних господарствах. Отже, істота молочарських товариств та маслоробних артілей зовсім інша, ніж продукційних: Інше завдання, інша організація і ведення підприємства, інші труднощі, а тому й інша життєздатність.

Слід зазначити, що під впливом ідей Ш. Фур'є й роману М. Чернишевського «Что делать» багато людей захоплювалося організацією продукційних артілей, а знаний «артільний батько» Микола Левитський присвятив цій справі все своє життя. Багато було невдач і розчарувань. М. Туган-Барановський вказує на причини цих невдач, з яких головні такі:

- 1) нестача досвіду у робітництва для організації великого промислового підприємства з дорогими модерними машинами,
- 2) труднощі фінансування,
- 3) незнайомство з ринком,
- 4) відсутність найманої праці перешкоджає еластичності виробництва, себто збільшення кількості зайнятих робітників при одержанні великих замовлень, і зменшення при їх відсутності,
- 5) загроза виродитися в капіталістичне підприємство в разі широкого користування працею найнятих робітників, не-членів товариства.

Ця стаття дещо розхолоджувала, з одного боку, тих кооператорів, що в захопленні ідеями Ш. Фур'є переоцінювали значення і життєздатність продукційних артілей, а з другого, – поборювала негативне по них ставлення, викликане критикою артілей М. Левитського з боку російського економіста П. Струве. Даючи ясний погляд на виробничі артілі, М. Туган-Барановський у цій статті подає й ряд практичних вказівок про спроби допомогти розвитку цього виду кооперації. До таких заходів він зараховує:

- 1) кредит з невисоким відсотком,
- 2) ревізії з боку авторитетної установи,
- 3) технічне інструктування,
- 4) об'єднання продукційних артілей у союзи.

Особливе значення має вияснення М. Туган-Барановського питання про економічну та соціальну природу кооператива. У ті часи рідко який кооператор ясно уявляв собі, що таке кооператив, які його завдання, а у зв'язку з тим, на яких основних принципах має розвиватися кооперативна діяльність: одні дивилися на кооперативи майже як на добродійні установи, інші бачили в них один із засобів політичної боротьби, інші – здійснення соціалістичних ідей, а були й такі, що не бачили жадної різниці між кооперативними й капіталістичними підприємствами та прагнули перетворення кредитового товариства у банк, споживчого – у звичайну крамницю і т. п. Отже, була небезпека, що наш кооперативний рух може піти по неправильному шляху,

набравши політичної або доброчинної тенденції. Наші кооперативи могли виродитися в капіталістичні підприємства, як це сталося, наприклад, з ошадно-позичковими товариствами в польських губерніях Росії.

М. Туган-Барановський у своїх статтях, що пізніше послужили матеріалом для його відомої книги «Соціальні основи кооперації», вичерпуюче з'ясовує дійсну природу кооперації. Насамперед він відмежовує кооперацію від спроб часткового здійснення соціалізму: «Кооператив не хоче вирвати людину із сучасного суспільства і утворити довкола неї нове соціальне середовище... Навпаки, кооператив цілковито вкладається у тканину сучасності», себто капіталістичного ладу.

М. Туган-Барановський у своїх працях дає цілком реалістичний погляд на кооперацію: «Кооператив звертається не до громадського, релігійного чи естетичного захоплення людини, але насамперед до її особистого егоїзму, до її господарського інтересу». Цим кооперативи ставляться поруч з іншими економічними організаціями капіталістичного ладу. Цим самим М. Туган-Барановський одмежовує кооперацію від інших видів громадської діяльності. «Кооперативне підприємство, – каже він, – не благодійна установа, не товариство пропаганди, не політична організація і не робітничий союз. Воно являє собою економічну організацію в інтересах певної групи осіб, а щоб кооператив мав успіх, треба його вести практично, на підставі точного комерційного розрахунку, як і капіталістичне підприємство».

Отже, не будучи самоціллю (кооперація для кооперації), кооперативи працюють не для допомоги комусь іншому, не для фінансування яких-небудь добродійних, культурно-просвітніх чи політичних установ, не для виховання «наших підприємців», а для піднесення добробуту своїх учасників. Встановлення такого ясного і тверезого погляду на кооперацію охоронило наш кооперативний рух від багатьох помилок, які на інших місцях не раз приводили до великих втрат, до загибелі окремих кооперативів і навіть до тимчасового занепаду кооперації. Що це могло загрожувати й нашому кооперативному рухові, ми бачимо з прикладу окремих наших кооперативів, на чолі яких стояли прак-

тики, які не розуміли дійсної природи кооперації. Наприклад, кредитові кооперативи роздавали великі суми в позику «біднішим», не рахуючись з їхньою кредитоздатністю; в іншому місці занепадало споживче товариство через те, що жертвенно призначувало занадто великі суми на культурно-просвітню діяльність, не рахуючись зі станом своїх фондів, і т. п. На щастя, вдалося своєчасно припинити всі ці відхилення від дійсних завдань кооперації і наші кооперативи, завдяки правильному розумінню кооперації, поволі скріпились настільки, що вже мали значні капітали, які давали можливість і підтримувати соціально слабих кредитом і поширювати культурно-просвітню роботу; і в цьому, безперечно, велика заслуга статей М. Туган-Барановського.

В ті часи багато кооператорів не розуміло дійсного завдання кооперації Дехто навіть з провідників кооперативного руху бачив у кооперативах лише засіб для боротьби проти капіталістичного ладу, а то навіть і проти тодішнього політичного режиму. Це не важливо, – міркували вони, – коли той чи інший кооператив загине: залишиться ідея. Такі міркування привели до занепаду Київського споживчого союзу (1911).

Московський теоретик О. Ніколаєв визначив кооперацію як боротьбу проти капіталізму. М. Туган-Барановський вносить ясність у це питання. «Так, кооперація зовсім не несе соціального миру; безперечно, кооперація є боротьба, але це не є її істотною ознакою; опріч того кооперативна боротьба провадиться мирними засобами: не насильством, а мирним будівництвом нового суспільного ладу. Кооперація нічого не нищить, вона будує нове суспільство в межах існуючого». Вона будує нові підприємства істотно іншого типу ніж капіталістичні (М. И. Туган-Барановский. Социальные основы кооперации. – Берлин, 1921. – С. 107).

У своїй «Політичній економії» (Популярний курс. – Прага, 1927, російською мовою), на с. 168 він висловлюється так: «Споживче товариство безпосередньо усуває капіталістичний обмін і замінює його планомірною організацією обміну в інтересах споживачів. Це вводить до сучасної системи господарства цілком новий принцип свідомого керівництва суспільним госпо-

дарством в інтересах населення». Велике значення має те, що це керівництво організоване і провадиться самим населенням. Особливо великого значення для народного господарства набирають споживчі товариства, коли вони та їх союзи розвивають успішно власне виробництво.

Таким чином кооперативи, що мають своїм завданням егоїстичні інтереси членів – підвищення їхнього добробуту – одночасно, незалежно від волі учасників-членів, виконують і велике громадське діло поступового перетворення народного господарства на нових основах. «Кооперація, – каже Туган-Барановський, – є новою формою народного господарства, яка має зовсім інші цілі й завдання, ніж капіталістичне господарство» (Т. Б. Українська кооперація. – 1918. Кн. V–VI. – С. 22). Це ідейна сторона кооперативної роботи. А тому: «Люди, що їх поведінка керується лише мотивами особистого егоїзму, непридатні для кооперації». Якраз таке ідейне розуміння кооперації найбільш відповідало кооперативним ідеям, що залишилися нам у спадщині ще від М. Баліна та В. Козлова. Значення М. Туган-Барановського полягає у тому, що він зумів сполучити кооперативний ідеал з реалістичним розумінням ближчих завдань поодиноких кооператив.

Особливою ж заслугою Туган-Барановського є відмежування кооперативних підприємств від капіталістичних.

... Щоб установити різницю між кооперативою і капіталістичним підприємством, Туган-Барановський аналізує не її зовнішні ознаки, а внутрішню істоту. Подібно, як Шарль Жід, він твердить, що кооперативне підприємство відрізняється від капіталістичного відсутністю стремління до зиску. Рушійною силою кожного капіталістичного підприємства є прагнення зиску – нетрудового доходу, що постає, завдяки обороту капіталу; цей дохід має своїм джерелом визиск праці чи в даному капіталістичному підприємстві, чи в іншому підприємстві, яке саме є предметом визиску з боку даного підприємства. Капіталістичне підприємство існує заради зиску. Навпаки, кооперативне підприємство ніколи не ставить собі за мету одержання капіталі-

стичного зиску; воно дає своїм учасникам певні вигоди, які мають своїм джерелом працю самих же членів кооперативи, а не сторонніх осіб.

Розбираючи поступово різні види кооператив, Туган-Барановський доводить, що ті вигоди, які має член кооперативи від кооперативного підприємства, не можна вважати капіталістичним зиском. Лишок, який одержує кооператив в кінці операційного року внаслідок своєї діяльності, є зиском тільки з погляду книговодства. В дійсності під зиском треба розуміти дохід, який одержується від інших осіб чи підприємств через визиск чужої праці внаслідок вкладу підприємцем капіталу. Бухгалтерський же зиск кооперативи одержується не внаслідок визиску чистієї праці, а тільки через те, що кооператив визначив дещо завищені ціни на товари, які продає своїм же членам, або дещо занижені на товари, які від них купує. Кооператив міг б знизити ціни в першому випадку та підвищити у другому і так працювати зовсім без зиску; від цього не потерпів би ні кооператив, ні його члени. Отже, кооператив одержує зиск від своїх членів і їм же його повертає (звісно, якщо додержує основних кооперативних засад і не обслуговує сторонніх осіб).

Біля питання про зиск у кооперативах розвинулася на сторінках «Вестника кооперации» (1911. Кн. V; 1912. – Кн. 1-і II) цікава полеміка між Туган-Барановським та відомим московським кооператором М. Хейсіном, який доводив, начебто зиск у кооперативах нічим не відрізняється від зиску в капіталістичних підприємствах. Хейсін оперував досить солідними аргументами, але йому бракувало тієї тонкості наукового аналізу, яку виявив у своїй відповіді Туган-Барановський, розбиваючи аргументацію М. Хейсіна. Висновок Туган-Барановського той, що вигода, яку одержує член кооперативи, зовсім не є зиском на вкладений ним капітал, а являє собою зменшення видатків на споживання або збільшення трудового заробітку й залежить не від розміру вкладеного капіталу, а від розміру операцій, зроблених членом кооперативи з його підприємством. А трудовий заробіток члена кооперативи збільшується лише в тих випадках, коли він працює особисто в кооперативнім підприємстві (виробничій спілці) або

коли він постачає до кооперативного підприємства продукти (збіжжя, молоко тощо), вироблені у своєму господарстві власною працею та працею своєї родини. В цьому полягає істотна різниця між кооперативом та картелем, члени якого теж постачають йому вироби своїх підприємств, але вироблені не їх власною працею, а працею найнятих робітників.

З цього виникає необхідність простежити, хто входить у склад кооперативного товариства: особи, що визискують працю найнятих робітників (великі землевласники, фабриканти тощо), чи особи, що у своїх підприємствах найнятою працею не користуються (робітники, селяни, дрібні ремісники). Так постає питання про соціальний склад кооператив. При розгляді цього питання Туган-Барановський робить застереження проти зайвого педантизму. Участь у товаристві незначної кількості підприємців-капіталістів не позбавляє його кооперативного характеру, щоб тільки воно не пристосовувало своїх операцій до потреб якраз цих членів, а вело їх так, як того вимагають інтереси трудового елементу.

Дуже важливі його міркування про значення об'єднань. Він вказує на те, що при господарській слабості трудових елементів суспільства захист ними своїх інтересів можливий тільки шляхом об'єднання їх у більш чи менш великі групи. Він каже: «В цьому об'єднанні багатьох осіб довкола однієї громадської цілі міститься джерело сили кооперації» («Політична економія». — С. 98). В українській кооперації працювало багато людей, так чи інакше зв'язаних з Револьюційною Українською Партією (РУП, пізніше УСДРП): інтелігенти, робітники і селяни. Саме в кооперації вони бачили за царського режиму єдину можливість об'єднання великих мас населення, привчання їх до громадської роботи, до піднесення свого духовного, матеріального й соціального стану шляхом організації. Позбавлені можливості провадити широку політичну роботу, вони сподівалися шляхом кооперації підготувати український народ до політичної акції, коли складуться для того відповідні умовини. Багато з цих людей були ознайомлені з ідеєю соціалізму, але вони добре знали, що

для переведення в життя цієї ідеї бракувало відповідних економічних, соціальних і психологічних умов. У кооперації вони бачили поступове творення психологічних умов, а почасти, бодай у малій мірі, і економічних.

У працях М. Туган-Барановського вони знаходили підсилення цих своїх думок. Так, у «Політичній економії» на с. 96 читаємо: «Кооперація виросла на капіталістичному ґрунті й має капіталістичну форму; але в цій капіталістичній формі живе цілковито інший дух, що пориває людство на нові шляхи, творить нові громадські форми, настільки протилежні формам капіталістичного суспільства, наскільки солідарність і взаємна допомога протилежні експлуатації й насильству». В основі кооперації лежить справді не конкуренція, не боротьба всіх проти всіх, а спільність інтересів, у тому і солідарність.

У той час російські соціал-демократи, йдучи за поглядами Карла Маркса, не надавали кооперації майже жадного значення; а В. Ленін уважав її навіть шкідливою і вніс навіть у 1910 р. на Конгресі II-го Соціалістичного Інтернаціоналу пропозицію визнати кооперативний рух шкідливим, бо він, мовляв, своїми ілюзорними ідеями ослаблює революційну енергію пролетаріату. Конгрес відкинув його пропозицію і величезною більшістю схвалив резолюцію, що закликала підтримувати кооперацію всіма засобами. Російські соціалісти-революціонери (противники марксизму), навпаки, не тільки підтримували кооперацію, а навіть вірили, що кооперація, невпинно розвиваючись, кінець кінцем приведе до соціалізму.

М. Туган-Барановський у «Соціальних основах кооперації» (с. 67) вказує на різницю між кооперативами і комуністичними громадами Р. Оуена та соціалістичними громадами фур'єристів у США в першій половині минулого сторіччя: кооперативи утворюються, щоб принести вигоди учасникам, а комуністичні й соціалістичні експерименти не шукали матеріальних вигод, й учасники тих громад свідомо йшли навіть на втрати. На другому місці тієї ж книги, вказуючи на велике значення кооперації й передбачаючи її могутній розвиток, він разом із тим, спираючись

на досліді відомих англійських теоретиків кооперації (К. і С. Вебб) та подаючи свої міркування, остерігає перед утопічними сподіванками, вказуючи межі розвитку кооперації, що випливають із самої її природи: перше – вона не охоплює усіх верств суспільства, й друге – не може опанувати всіх галузей народного господарства.

Провідники українського кооперативного руху, в тому числі й принаймні ті соціалісти, яких я знав особисто – а я знав майже всіх, – у своїх виступах у пресі, на кооперативних з'їздах і у своїй практичній діяльності дотримувалися цих тверезих поглядів М. Туган-Барановського, позбавлених зайвих ілюзій. В одному тільки вони розходилися з його висновками, а саме, можливо під впливом К. Вебб, Туган-Барановський твердив, що споживча кооперація не може розвиватися успішно серед селян, бо дрібний сільський господар покриває потреби своєї родини переважно продуктами власного господарства, а не з ринку. Всупереч цьому українські кооперативи з повним успіхом розвивали споживчу кооперацію на селах, і в 1917 р., мабуть, не було вже ні одного села, де не було б споживчого товариства; були вони й на більших хуторах.

Щодо самої діяльності кооперативних і капіталістичних підприємств, головна різниця полягає в ролі капіталу між ними й праці в тих і других. На с. 71–76 «Політичної економії» Туган-Барановський блискучим аналізом показує, що в капіталістичних підприємствах головну роль грає капітал: від його розміру залежить розмір підприємства, а операції провадяться так, щоб одержати найбільший зиск; для цього керівництво підприємства прикладає всіх зусиль, щоб зменшити частину видатків, що припадає на оплату праці, навіть зменшити кількість працівників. Навпаки, в кооперативних підприємствах капітал грає другорядну роль, а домінуючу – людина та її праця. Друга різниця полягає в тім, що капіталістичне підприємство обслуговує сторонніх йому осіб, які мало цікавляться його життям та інтересами; кооперативне ж підприємство обслуговує своїх членів, своїх господарів; ці останні не можуть не цікавитися життям свого підприємства: його інтереси – їхні інтереси. Тому при правильній організації кооперативне підприємство під сталою контролею його членів.

У своїй книзі «Соціальні основи кооперації» на с. 68 Туган-Барановський приходить до висновку: «Кооператив є господарським підприємством, як і всяке інше», а на с. 71 повторює: «Отже, кооператив – підприємство». Точніше було б сказати, що кооперативне підприємство – таке саме підприємство, як і всяке інше (капіталістичне, муніципальні чи ще яке), бо ж кооператив – не підприємство, а колективний підприємець. Але вся книга побудована на розумінні кооперативи як соціального явища, як групи осіб; наголос зроблено на людей; їхнє підприємство (крамниця, банк, молочарня чи ще що) – це лише засіб, що його використовує ця група людей для досягнення спільними силами спільних завдань себто поліпшення свого добробуту.

Більшість російських кооператорів розуміли під добробутом лише матеріальний добробут. Але українські кооперативні діячі, йдучи слідом за піонерами української кооперації М. Баліном і В. Козловом, дбали про піднесення як матеріального, так і духовного добробуту. Микола Балін був у тісних зносинах з англійськими кооператорами і брав приклад з англійських кооператорів. Так само і М. Туган-Барановський на прикладі англійських товариств указує на «прагнення створити у споживчому товаристві осередок духовного й громадського життя членів товариства» (Соціальні основи кооперації. – С. 103). Це якраз відповідало завданням, що ставили собі національно свідомі українці на початку XX-го сторіччя. Тому то робітники, селяни й інтелігенти, так чи інакше зв'язані з РУП-УСДРП або з соціалістами-революціонерами, вкладали багато сил у кооперацію, особливо у споживчу. Тому-то на всю російську імперію найбільше споживчих товариств було на Полтавщині, Київщині й Поділлі.

Одначе хибним було б думати, нібито соціалісти використовували кооперацію для політичних цілей: вони працювали для розвитку кооперації як такої, і лише попри господарську чинність розвивали й культурно-просвітню, поширюючи національну культуру, а разом з нею і національну свідомість шляхом публічних читань, аматорських вистав, організації ялинок з укра-

їнськими піснями, віршами і т. п. Уже самі виступи їх українською мовою на загальних зібраннях і на курсах для підготовки рахівників-діловодів робили неабияке враження. Розмови ж на політичні теми провадилися лише сам-на-сам з довіреними людьми. В цей спосіб соціалісти здобували довір'я широких мас, не провадячи відкритої політичної акції, а кооперативи залишалися аполітичними. Разом з тим ширилася національна свідомість серед робітництва й селянства.

Впродовж 1915–16 рр. при організації кооперативних союзів до їхніх управ і надзірних рад увійшло багато національно свідомих українців, а в 1918 р. управа Українського центрального кооперативного комітету (союзу союзів) складалася з трьох українських соціал-демократів (Литвиненко, Мартос і Ночвин). А в кооперативних організаціях виховувалася українська інтелігенція й підготовлялася до громадської праці. Характерно, що в 1917 році серед 9 членів першого Генерального Секретаріату Центральної Ради були 4 кооператори (Х. Барановський, Б. Мартос, М. Стасюк і П. Христюк), які, одначе, належали до різних політичних угруповань (безпарт., УСД, селянська спілка, УСР).

Статті Туган-Барановського внесли багато ясності в питання, які в той час виставляло кооперативне життя. З особливими симпатіями зустріли його погляди українські кооператори. Отже, не диво, що серед перших видань «Дніпросоюзу» знаходимо книжку Туган-Барановського «Кооперація, соціально-економічна природа її та мета». А новозаснований (1918 р.) Всеукраїнський кооперативний видавничий союз («Книгоспілка») першим числом своїх видань випустив книжку М. Туган-Барановського «Кооперативний ідеал», а другим його ж «Продукційні підприємства кооперативів з точки погляду кооперативної теорії».

Основою для останньої книжки послужила стаття Туган-Барановського в «Українській кооперації» (1918. – Кн. 2) і полеміка між Туган-Барановським та Уманським у тій же «Українській кооперації» (1918. – Кн. 5–6) про питання розмежування діяльності кооперативних установ різних видів кооперації, питання, що мало велику вагу в той час не тільки з теоретичного

погляду, а й практичного. В той час саме виникло питання про розмежування діяльності і тим самим усунення конкуренції між кредитовими установами («Українбанк», кредитові союзи і кредитові товариства) та установами споживачів («Дніпросоюз», споживчі союзи і споживчі кооперативи). Туган-Барановський довів, талановито проаналізувавши природу й завдання кожного з видів кооперації, що організація кредитовими союзами продукційних підприємств (тютюнова фабрика, м'ясарня, гарбарня і т. п.) не відповідає істотній ознаці кооперативи – самодіяльності, самопомозі. Коли споживчий союз організує, скажемо, тютюнову фабрику, то він робить це в інтересах ним об'єднаних споживачів; отже, це акція самопомози тютюноводів (продуцентів). Коли ж тютюнову фабрику організує кредитовий союз, у склад якого хоч і входять тютюноводи, але складають лише незначний відсоток його членства, то це не акція самопомози ані тютюноводів, ані споживачів. У ліпшому випадку – це допомога з боку кредитних кооперативів споживчій кооперації або тютюноводам, що порушує засаду самопомози; в гіршім – це використання зібраних капіталів для одержання зиску; що не відповідає істоті кооперації. Висновок Туган-Барановського: «З організацією продукційних підприємств кредитними кооперативними установами можна примиритися лише як з тимчасовим явищем, викликаним слабкістю відповідних установ; але як тільки з'являться відповідні кооперативні організації споживачів, чи продуцентів, кредитні установи повинні передати їм свої продукційні підприємства чи їх акції».

М. Туган-Барановський відчував особливу близькість до українських кооператорів і з великою охотою прийняв як готування в Українському центральному кооперативному комітеті, так і начальне редакторство в місячнику «Українська кооперація» (1918 р.). Для української кооперації це було величезне придбання як з ділового погляду, так із погляду престижу: на чопі української кооперації стала людина з європейським ім'ям.

М. Туган-Барановський, хоч і був головою не управи, а надзірної ради Центрального комітету, вклав чимало праці при розбірці різних питань. Він давав охоче також і статті для «Україн-

ської кооперації». Спочатку Туган-Барановський писав свої статті московською мовою, і ми мусили їх перекладати на українську, але скоро він заявив, що хоче навчитися писати по-українськи, і в його рукописах почали з'являтися цілі сторінки, писані українською мовою. Писана українською мовою частина далі зростала, мова ставала чистішою, а в 1919 р. в «Українській кооперації» (ч. 2) з'явилася фотографія з останнього рукопису Туган-Барановського українською мовою, вже без помилок.

Значення М. Туган-Барановського не обмежується його теоретичними працями. Не менше прислужився він і практичною роботою. Авторитетні його виступи на кооперативних з'їздах і засіданнях багато прислужилися до винесення правильних постанов. Сама його зовнішність робила імпонуюче враження: високий, широкоплечий, з ясним одвертим поглядом. Спокійна, але переконлива аргументація завойовувала аудиторію і змушувала опонентів замовкнути.

... В ті часи українська кооперація досягла значного розвитку: вже були організовані «Українбанк», «Централ». «Дніпро-союз»; існували вже десятки більших чи менших місцевих союзів, але нашій кооперації доводилося ще вести вперту й послідовну боротьбу за своє українське обличчя та за незалежність від російських центрів. Як це не дивно: хоч наші кооперативи були відрізані від Москви державним кордоном і фактично не могли мати з московськими центрами зносин, то все ж таки представники великих союзів – Чернігівського, Харківського (ПОЮР) і Одеського – не хотіли визнавати наших кооперативних центрів і вважали себе організаційно зв'язаними з Москвою. Значна частина з них були «малороси» (Савич, Гасенко, Яблунівський), невелика частина великороси (Кузнецов), а були й «інтернаціонального походження» (Целларіус). Але всі вони, окрім Гасенка, говорили московською мовою, з незадоволенням вислуховували українські промови і гостро виступали проти «українізації» української кооперації, заявляючи, що це було б внесенням політики в кооперативний рух.

Зовсім інакше поставився до цього М. Туган-Барановський. За його висловом, він був лише наполовину українського походження, але, народившись на Харківщині та живучи часто на Полтавщині, відчував інтимний зв'язок з Україною. Відповідаючи на анкету «Украинской жизни», між іншим писав: «... змалку і на університетській лаві я почував себе українським патріотом, потім трохи охолов до українства і тепер швидше відчуваю себе взагалі росіянином» (Цитую за Єфремовим: До ідеалів молодості // Українська кооперація. – 1919. – Кн. 2). Але він і тоді визнавав усі тодішні домагання українців, а в 1917 р. заявив, приймаючи посаду Генерального секретаря фінансових справ Української Центральної Ради, що не може не перейти цілком на українську платформу, не може працювати інакше, як українцем. Як об'єктивний вчений, він не міг не визнавати, що кооперативний рух, який об'єднував населення на 85 % українське, мусить мати українське обличчя. Як кооперативний теоретик, він твердо стояв на принципі політичного неутралітету кооперації, проте ясно розумів, що визнання «Дніпросоюзу», «Українбанку», та «Централу» за центри української кооперації не мало нічого спільного з політикою. Отже, в його авторитетних заявах ми мали велику підтримку.

Головний бій розгорівся на Третньому всеукраїнському кооперативному з'їзді (Київ, 26–29 травня 1918 р.), що відбувся під головуванням М. Туган-Барановського. Як голова управи Українського центрального кооперативного комітету, автор цих рядків виступив з доповіддю про організацію кооперативного руху в межах української держави, зокрема про діяльність українських центральних кооперативних установ. Ця доповідь викликала дуже гострі напади з боку «поюровців», себто представників «Потребительского общества Юга Россіи» в Харкові, які ніяк не хотіли визнати «Дніпросоюз» і «Українбанк» центральними установами, вказували, що «ПОЮР» робить майже такі обороти, як і «Дніпросоюз», заявили, що «наші центри – в Москві» і т. п. Українські кооператори гаряче реагували на ті промови, зате харківців підтримували чернігівці й одесити. Кінець

кінцем рішуча перемога була на боці українських кооператорів, а найбільше до цього прислужилися спокійні й авторитетні заяви Туган-Барановського.

Другий бій за самостійність української кооперації відбувся в тому ж році на Всеукраїнському з'їзді кооперативних інструкторів та ревізорів. На з'їзді знову головував М. Туган-Барановський. З приводу кожної доповіді «поюровці» виступали з опозиційними промовами, увесь час намагаючись обстоювати тезу єдності з московськими центрами. На з'їзд приїхав також і професор Анциферов. Він не був ані інструктором, ані ревізором, а тому не міг брати участі у з'їзді, але його завжди можна було бачити в кулуарах; «поюровці» радилися з ним, очевидно, з приводу своїх виступів. Та це не допомогло: наші пропозиції були прийняті. І на цей раз дуже поміг авторитет М. Туган-Барановського. На жаль, цікаві постанови цього з'їзду не були опубліковані. З пам'яті пригадую лише дві: 1) про необхідність провадити кооперативну пропаганду і всю культурно-просвітню діяльність українською мовою і 2) про подачу меморандуму гетьманській владі про усамотійнення української валюти, себто про скасування закону про штучну залежність її від російської (совєтської). «Поюровці» з особливою енергією нападали на останню пропозицію, висуваючи спочатку формальні підстави, що це питання не належить до компетенції інструкторського з'їзду, а потім, виступаючи й проти суті питання і доводячи неможливість існування української валюти як самостійної, з огляду на відсутність золотого запасу в українському державному банку. Вирішальною була промова Туган-Барановського, в якій він з'ясував, що українська валюта може бути усамотійнена, і висловився за негайне проведення відповідної реформи.

Третій бій з москофільськими кооператорами відбувся на засіданні Ради українського центрального кооперативного комітету 6–7 листопада 1918 р. знову-таки під головуванням М. Туган-Барановського. Один з членів управи доповів про відділи Московського народного банку на Україні. Збори уповноважених окремих союзів висловились за те, щоб Московський народний

банк не відкривав своїх відділів на території України. Але З'їзд представників з'їздів в Одесі (6 голосів проти 5) та Чернігівський губерніяльний кооперативний з'їзд прийняли постанови про визнання Московського народного банку всеросійським кооперативним фінансовим центром і висловили побажання про відкриття його відділів на Україні. Виникли жваві дебати. М. Туган-Барановський подав проект резолюції: «З принципового боку небажано, щоб на Україні були відділи М.Н.Банку без згоди Українбанку і місцевих установ. У всякому разі такі відділи не можуть відкриватись інакше, як на бажання місцевих кооперативних установ. Питання про Харківський відділ М.Н.Б., що вже існував, мусить бути розв'язане місцевими харківськими кооперативними установами». Кінець кінцем було прийнято ще категоричнішу резолюцію, запропоновану Христофором Барановським, проти якої заявили особисту думку 9 членів Ради: харківці, чернігівці й одесити (Українська кооперація. – 1918. – Кн. 5–6).

М. Туган-Барановському належить і головна праця організації Українського кооперативного інституту як наукової і високошкільної установи. Йому належить виготовлення і плану організації інституту й програми навчання. Щоб сповна оцінити цю роботу, треба пам'ятати, що це була перша у світі спроба організації вищої кооперативної школи. Рада Українського центрального кооперативного комітету на своїм засіданні 13 квітня 1919 р. постановила призначити 100 тисяч карбованців на організаційні видатки інституту, а самий інститут присвятити імені професора М. І. Туган-Барановського для увіковічнення пам'яті покійного.

Додаток Р

СЕРГІЙ БОРОДАЄВСЬКИЙ²¹

6-го лютого 1942 р. у Празі помер професор Української господарської академії в Подєбрадах Сергій Бородаєвський. Помер передчасно, бо, незважаючи на 71 рік життя, був ще цілком бадьорим, працездатним.

С. Бородаєвський народився в Ахтирці (Охтирці. – Прим. упор.) на Харківщині 28.08.1870 р.; він походив зі старовинного козацько-старшинського роду Бородаєвських з Бородаєвщини Зіньківського повіту (Полтавська губ. – Прим. упор.). Його батько, Василь Бородаєвський, збіднілий дідич, був директором народних шкіл, а дядько був добре знаний в українських колах під прізвищем Бородай як палкий український патріот.

По закінченні гімназії (1889 р.) та юридичного факультету в Харкові (1893 р.) з дипломом I ступеня та премією Зарудного за наукову працю «Вплив станового становища на цивільну правоздатність» – С. Бородаєвський дістав пропозицію залишитися при університеті для подальшої наукової праці; але, відчувши військову повинність, на бажання своєї дружини (Олександри з роду Кононенків) поїхав на службу до Петербургу, прослуживши перед тим один рік у Тифліському суді.

З 1896 р. він служив у російському державному банку у відділі дрібного кредиту; р. 1905. перейшов у головне управління дрібного кредиту, а р. 1910. з посади старшого ревізора дрібного кредиту перейшов у Міністерство торгу та промисловості віце-директором департаменту торгу; р. 1917 він був призначений директором цього департаменту. Ще зовсім молодим (1913 р.) він дістав чин «действительного статського советніка» (рівнозначний з чином генерала).

Відомо, що Петербург висушував людські душі, робив з людей – обмежених урядовців, виконавців чужої волі й чужої думки, позбавлених власної творчої ініціативи. Але С. Бородаєвський не

²¹ Мартос Б. Сергій Бородаєвський // Український вісник (Берлін). – 1943. – № 7. – 4 квітня.

обмежувався лише службовими обов'язками, працював у різних наукових товариствах, зокрема у відомому «Вільноекономічному т-ві»; а особливо багато сил і часу віддавав він петербурзькому відділу, т. зв. Комітету для сільських товариств; з р. 1898 він був його секретарем; у р. 1910 – став головою відділу кредитної кооперації; порадами й заступництвом перед різними урядами він допомагав організації різного роду кооперативних установ.

У ті часи російські урядові чиновники ставилися до кооперації не дуже то прихильно, тому треба було багато сміливості, щоб допомагати заснуванню нових кооперативів, і багато такту, щоб чогось досягти, не наразившись на різні прикrostі.

Посада старшого ревизора дала йому змогу ознайомитись з кооперативним життям різних областей Росії та брати участь у цілому ряді кооперативних з'їздів. А особливу увагу його притягала до себе кооперація на Україні.

Р. 1907, коли підготовлялась організація Київських союзів – кредитового та споживчого, С. Бородаєвський узяв діяльну участь у з'їзді з доповіддю про необхідність об'єднання товариств у союзи, поклавши таким чином, основу для організації Київського кредитового союзу; кілька разів брав слово й при обговоренні інших точок з'їздової програми.

Другий полтавський з'їзд представників установ дрібного кредиту (13–14.IX.1909) відбувся під його головуванням.

Він бере діяльну участь і у Всеросійських кооперативних з'їздах 1908 і 1913 рр.; на останньому він головував у кредитовій секції. В цей час він вже працював в Міністерстві торгу й промисловості і все-таки не поривав своїх стосунків з кооперативним рухом.

Я мав нагоду відвідати С. Бородаєвського 1914 року, коли він був віце-директором департаменту. Я був тоді інспектором операції Полтавського губернського земства і, приїхавши до Петербурга в кооперативних справах, зайшов порадитись до С. Бородаєвського. Інший директор департаменту на його місці зовсім би мене не прийняв, тим більше, що я не будучи з ним знайомим, відвідав його не в його домі, а в уряді; а російське Міністерство торгу до кооперації не мало відношення.

Але Бородаєвський прийняв мене надзвичайно ласкаво, виявив уважливе відношення до справи; він здивував мене добрим ознайомленням з обставинами земської роботи на Полтавщині і дав мені добру пораду. Розмовляли ми українською мовою, що було чи не єдиним випадком у петербурзьких міністерствах.

С. Бородаєвський не брав участі у нелегальних українських організаціях того часу; але О. Лотоцький у своїх спогадах згадує, що Бородаєвський брав участь у «Товаристві для видання загально корисних та дешевих книг ім. Шевченка», принаймні в перші роки його існування. Та й деякі книжки С. Бородаєвського, як-от про ощадно-позичкові товариства та про сільськогосподарську кооперацію в Німеччині вийшли і в перекладі на українську мову.

Це були дуже тяжкі часи для української справи: яка-будь політична праця була цілком неможливою; можливість культурної праці була дуже обмежена, зв'язана з різними труднощами, перешкодами й небезпеками; навіть вияв симпатій до української справи, зацікавлення нею викликали небезпеку позбавлення посади. А все ж таки ті, в кому була жива душа, хто хотів бути корисним народові, хто почував свій зв'язок українською стихією, хто піднімався вище над особисті егоїстичні інтереси, – той шукав змоги працювати для свого народу і за несприятливих обставин, коли чужа влада та суворий режим, здавалося, робив всяку працю неможливою. Сергій Бородаєвський знайшов примінення своїх сил у кооперації, розуміючи, що піднесення господарства сприятиме й культурному розвитку українського народу.

Знання мов (німецької, англійської, французької) дало йому змогу ознайомитись з кооперативним рухом цілого світу, не тільки з літератури, а й з первісних джерел, як-от статистики або справоздання кооперативних установ. Свої службові відпустки він використовував для подорожей за кордон, де відвідував кооперативи і брав участь у кооперативних з'їздах, як місцевих (Франція, Німеччина), так і міжнародних. Він був членом Міжнародного кооперативного союзу аж до часу його реорганізації: із союзу осіб-приятелів кооперації в об'єднання кооперативних

союзів. Це теж дало йому можливість нав'язати й особисті стосунки з видатними кооператорами різних країн (проф. Ш. Жід, др. Г. Крюгер та інші).

Діставши від Міністерства фінансів відрядження в Чехію та інші слов'янські землі для дослідження в них кооперативного життя, він відвідав і Галичину, а по повероті прочитав у Слов'янському добродійному товаристві в Петербурзі доповідь про кооперацію в Галичині, при тім доводив, що в Галичині працюють життєво лише кооперативи українські, маючи основи в національній та громадській свідомості населення: а москвофільські ледве животіють і тримаються виключно сторонньою допомогою.

В дебатах, як згадує О. Лотоцький, промовці – «славяне», головним чином, пускали стріли на адресу мазепинства, і Бородаєвському довелося вислухати не дуже смачні речі від промовців, починаючи від голови товариства. Натякалося на те, що він урядовець, що їздив на скарбові гроші і т. д.)²².

У лютому 1918 р. його обрали головою Всеросійської ради з'їздів представників середньої та дрібної торгівлі та промисловості (Петербург). Не довго прожив він під большевицьким режимом. Літом 1918 р. він прибув до Києва, і його покликали на посаду товариша міністра торгу й промисловості Української Держави, а деякий час він виконував обов'язки міністра.

Р. 1919 він приїхав до Одеси з дорученням від Міністерства фінансів У.Н.Р. вивезти звідти видрукувані там українські гроші (одеські «лопатки»), а по змозі й зарядження тамошнього відділу державної друкарні. Але Одеса була вже під владою Денікіна, і С. Бородаєвському довелося зазнати чимало прикростей, а місія його залишилася без успіху.

Опинившись в Одесі і не маючи змоги повернутися до Києва, він взявся тут за кооперативну роботу, zorganizував Одеський союз продукційних кооперативних товариств («Трудосоюз») і був обраний його головою. Врешті виїхав до Франції, де й був призначений р. 1920 комерційним агентом марсельського відділу «Россійскаго транспортного и страхового общества», а р. 1921 він працював у конторі цього товариства в Парижі.

²² О. Лотоцький. Сторінки минулого. – Т. II. – С. 464–465. – Примітка Б. Мартоса.

Щодо знайомства з кооперацією, Бородаєвський мав дуже небагато конкурентів у цілій Росії. А тому р. 1911 (1912?) був обраний на кафедру кооперації на вищих комерційних курсах Побединського в Петербурзі, а р. 1915 – на кафедру кооперації в Петербурзькому політехнічному інституті. 1919 р., перебуваючи в Одесі, викладав історію кооперації на Сході Європи в та-мошньому політехнічному інституті. 1922 р. читав лекції з істо-рії кооперації в Росії, в Сорбонні (Париж), а саме в російській секції Інституту слов'янознавства, поруч з видатними ро-сійськими професорами-емігрантами (Анциферов, Бернадський, Кузьмин-Караваєв, Мілюков, Нольде та інші). В Брюсселі р. 1921 він читав лекції французькою мовою в міжнародному університеті.

28.5.1922 він був обраний доцентом Української господар-ської академії в Поебдрадах.

4.V.1923 р. факультет права й суспільних наук Українського вільного університету в Празі обрав Бородаєвського надзвичай-ним професором (з протоколу засідання видно, що всі члени факультету визнали величезні заслуги Бородаєвського на науко-вому полі взагалі, а українському зокрема). Але Сенат універси-тету чомусь іменував його лише доцентом кооперації (9.VI.1923 р.) і тільки на повторне представлення факультету (4.VI.1925 р.) іменував його надзвичайним професором, а 8.VII.1926 р. – зви-чайним професором.

В університеті Бородаєвський викладав історію і теорію ко-операції, кооперативне право, асекураційне право, кооперацію продуцентів і кооперацію споживачів, а пізніше й міжнародне право.

Перебуваючи в академії, проф. Бородаєвський використову-вав кожную можливість для подорожі до Німеччини, Франції, Бельгії, Швейцарії для ознайомлення з кооперацією, збираючи на місцях цінний матеріал.

Р. 1924 ми з ним були на Міжнародній кооперативній ви-ставці в Генті, де були також експонати кооперативного відділу У. Г. академії, а проф. Бородаєвський написав і видав брошуру французькою мовою про навчання на кооперативному відділі

академії. Ця брошура була роздана в тисячах примірників відвідувачам виставки, а головним чином учасникам Світового кооперативного конгресу, що в той час відбувся в Генті. З цього приводу прийшло до протесту представників советської кооперації, але він не мав жадного успіху. Брошура викликала велике зацікавлення в кооперативних колах. Безперечно, для советської кооперації був дуже неприємний той факт, що єдину у світі високу кооперативну школу заснували емігранти з України поза її межами, а, головнo, що про це довідалися представники кооперативних організацій всього світу.

Тоді ж таки ми взяли участь і в першій Всесвітній конференції професорів, що викладають кооперацію у високих школах; а р. 1931. С. Бородаєвський брав участь у другій подібній конференції.

Коли відомий економіст Ш. Жід заснував Міжнародний інститут для кооперативних студій, С. Бородаєвський був обраний у члени цього інституту одним з перших. Поміж кооперативних вчених, професорів з цілого світу лише я та Бородаєвський заступали в цьому інституті українську науку.

Часті подорожі в різні країни придбали С. Бородаєвському багато знайомств, а його співробітництво в кооперативній пресі багатьох країн зробило добре знаним серед кооперативних діячів. Тому, напр., коли Ревізійний союз Українських кооперативів у Львові не дав С. Бородаєвському мандату для участі в Міжнародному кооперативному з'їзді, хоч той був постійним співробітником його органу «Кооп. Республіка», – то він з'явився на цей з'їзд з мандатом від... Аргентини (1930 р.). Яка іронія! Єдиний український професор, що був на цьому з'їзді і 4 рази брав участь у дискусіях, був представником далекої, чужої країни! Не вміємо ми шанувати своїх людей.

Р. 1931 Бородаєвський виступав на з'їзді з рефератом про кооперативну освіту у високих українських школах у був. Ч.С.Р.

Брав він участь і в інших міжнародних конгресах, як-от у Міжн. конгресі наукової раціоналізації праці в Празі 1925 р. і под.

Під час своїх подорожей до різних культурних осередків (Берлін, Париж), С. Бородаєвський використовував час для праці

в бібліотеках., напр., р. 1926 він працював у бібліотеці Міжнародного бюро праці, де користувався матеріалами, зібраними з цілого світу. Це йому дало змогу простудіювати кооперативні закони дуже багатьох держав, так що ледве чи можна знайти другого такого знавця кооперативного законодавства, як він. Його праця: «Принципи кооперативного законодавства», прочитана на Укр. науковому з'їзді в Празі й опублікована в «Записках Укр. госп. академії» (1927 р.), заслуговує особливої уваги.

Цю працю С. Бородаєвський опублікував також німецькою, англійською та французькою мовами в органі Всесвітнього кооперативного об'єднання і в деяких інших органах, і цим вона стала відома кооперативним діячам цілого світу.

За другу свою працю «Народно-господарські проблеми і мир» – дістав Бородаєвський на міжнародному конкурсі премію.

Як представник академії, брав він участь в Українському академічному комітеті – в Празі, в подебрадській Лізі протитуберкульозній, в XV Міжнар. сільсько-господарському конгресі і т. п. А зі своєї власної ініціативи брав участь у з'їзді фундаторів Міжнародного кооперативного наукового інституту (1931 р.).

Це був невсипущий працівник, точний у виконанні своїх обов'язків; разом з тим скромний без претензій. 14 літ він, як позаштатний професор Українського вільного університету, одержував лише 1806 кор. річно (!), але не домагався внесення в штат, знаючи тяжкий фінансовий стан університету. Тільки р. 1937 він порушив це питання, вказуючи на своє тяжке матеріальне становище (Академія вже була зліквідована) та на те, що поліпшення його дасть йому змогу продуктивніше працювати. На жаль, і це його прохання не було задоволене; проте він і далі так само старанно виконував свої обов'язки.

Ще до вступу в академію (рр. 1900–1922) Бородаєвський опублікував коло 25 праць з народного господарства та кооперації; здебільшого це були праці з кредитової кооперації та кооперативного збуту.

Особливої уваги заслуговують його праці «Кредит» (коло 500 стор.) і «Кооперації» (коло 300 стор.). Вони являють собою зведення матеріалів, випрацьованих місцевими комітетами про потреби сільського господарства, комітетами, що працювали по всій Росії 1905 року.

Дальша його книжка «Збірник про дрібний кредит» витримала за короткий час 6 видань (6-те видання р. 1915 має 642 стор.); вона містила всі скільки-небудь важливі закони, зразкові статuti, циркуляри, правила й розпорядження та сенатські рішення, що торкалися кооперації, з відповідними поясненнями й порадами та зразками; кожен, хто мав якесь відношення до кредитової кооперації, не міг обійтись без неї; інспектори дрібного кредиту й земські інструктори брали її з собою в службові подорожі.

Велике значення мала також його книжка про збіжжєві елеватори й кооперативний збут збіжжя.

Перед вступом до академії Бородаєвський почав працювати над своєю «Історією кооперації» і закінчив її в перший рік перебування в академії. Для неї він використав не тільки літературу, що вже існувала в той час, але й різні сирові матеріали, як от справоздання, статистичні звідомлення, кооперативну пресу і т. п. Знання мов і особисті знайомства з кооперативними діячами дали йому змогу зібрати дуже великий матеріал, так що його історія охоплює 40 країн; такої повної історії кооперації немає й досі ні в одній мові. Тож, цією працею Бородаєвський збагатив не тільки українську, а й всесвітню літературу.

Далі, перебуваючи в академії, Бородаєвський видав ще праці: «Теорія і практика кооперативного кредиту» і «Кооперативний збут». Ці книжки були підручниками для слухачів кооперативного відділу Укр. госп. академії.

Окрім того, він викладав ще в академії курси «Історія української кооперації», «Кооперативне право», «Хлібна торгівля», «Асекураційна справа», «Асекураційна кооперація», «Кооперативна преса», «Міжнародні кооперативні організації».

Підручники цих курсів також вже були підготовлені, і, якщо Бородаєвський їх не закінчив і не опублікував, то це вина обставин, в яких доводилося працювати українським професорам-емігрантам, що за свої праці не могли одержати відповідного гонорару.

Під час перебування Бородаєвського на еміграції ним опубліковано в 22 різних країнах, від Розаріо до Сайгону, понад 500 фахових статей у 85 органах преси: українських, болгарських,

Продовж. дод. Р

чеських, сербських, польських, румунських, німецьких, французьких, швейцарських, бельгійських, англійських, іспанських, італійських, латвійських, аргентинських і т. д., навіть у китайських. У багатьох часописах був уміщений його життєпис з нагоди його 70-літнього ювілею.

В роках 1941 і 1942 С. Бородаєвський брав участь у праці «Культурно-наукового видавництва УНО», в його кооперативній секції. Без огляду на свій не молодий вік, він акуратно відвідував усі засідання секції, беручи активну участь в обговоренні доповідей. Сам він подав два проекти: «Розпорядження щодо кооперативних товариств та їхніх союзів» та «Статут Центрального українського кооперативного комітету».

Перша з цих доповідей являє собою не що інше, як кооперативний закон, що над ним Бородаєвський працював, як уже зазначено, з 1908 року. За умов царського режиму цей закон не міг бути виданий і вийшов у Росії аж у березні 1917 р. (вже за революцією). Не знаю, чи багато змін внесено в проект, вироблений Бородаєвським, але в усякім разі авторство слід призначити за ним. Статут кооперативного комітету є, так би мовити, додаток до нього.

Подібні закони давно вже існують в усіх культурних країнах; звісно, окремі точки і їх формулювання пристосовані до загального законодавства кожної країни і до місцевих умов.

В Україні з 1917 р. існував закон, прийнятий тоді в Росії. За большевицької влади кооперативне законодавство кілька разів зазнало радикальних змін відповідно до змін у загальній політиці. В останні часи, за т. зв. «генеральної лінії» Сталіна, видано ряд декретів, що фактично скасували й ті рештки кооперативного закону, що ще там лишалися. Тому при відбудові господарського життя повстає конечна потреба відновлення кооперативного закону.

На обидва ці проекти Бородаєвського треба дивитися як на праці теоретичні. При переведенні їх в життя треба їх пристосовувати до умов місця і часу.

Додаток С

ДОКУМЕНТИ²³

ГЕНЕРАЛЬНИЙ СЕКРЕТАРІАТ	ДО КРЕДИТОВИХ СОЮЗІВ
УКРАЇНИ ²⁴	НА
Секретарство	У К Р А Ї Н І
Земельних справ	
21 жовтня 1917 року	
№.....	
Київ	

При земельній реформі, коли вся земля перейде до рук трудового люду і буде поділена на дрібні хазяйства, то, по обчисленню Генерального Секретарства Земельних Справ, плугів та іншого хліборобського знаряддя, а також і робочого скота НЕ ХВАТИТЬ ТРОХИ ЩО НЕ ПОЛОВИНІ ВСІХ ХАЗЯЙНІВ, через що вони не зможуть як слід обробити і засіяти всіх земель, а, значить, і врожай хліба зменшиться на багато десятків мільйонів пудів. Є і другі причини, що зможуть призвести до зруйнування народного господарства при розділі великих господарств на дрібні.

Щоб уникнути всіх цих руйнуючих причин, щоб зберегти господарство і дати йому змогу розвиватись, необхідно скрізь, по всій Україні, заводити ХЛІБОРОБСЬКІ ТОВАРИСТВА.

Через це Генеральне Секретарство Земельних Справ уважно прохає всі кредитові Союзи на Вкраїні загодя оповіщати, коли будуть збори Уповноважених, щоб можна було командирувати на них докладчика про хліборобські товариства.

Товариш Генерального Секретаря
Земельних Справ

Б. Мартос.

Діловод Кооперативного Відділу

Гончарко.

²³ Збережено правопис оригіналів.

²⁴ Держ. архів Вінницької обл. – Ф.Д. – 389, оп. 2, спр. 72, арк. 9.

Центральний Український Кооперативний Комітет
до усіх кооперативів і їх Союзів на Україні.

25

— „Учіться, брати мої,
Думайте, читайте...
І чужому навчайтесь,
Й свого не цурайтесь”.
Шевченко.

**Товариші-кооператори,
Трогадхе землі Української!**

Настая час тієї праці, котра повинна зробити долю нашого народу багатою та щасливою.

Ми й досі живемо, неначе в темній ямі, без ясного сонця, без світла науки, без культури й знання кращого життя.

Маємо волю, пора здобути й кращу долю, а для цього мусимо усі сили покласти, щоб кожен українець став освіченим громадянином, щоб був паном на своїй землі.

Товариші-кооператори!

На нас лежить обов'язок дати людям книжку. В кожному селі повинна бути народня бібліотека, а також продаж книжок. А щоб були у вас гарні й добрі книги, то перш усього запишіть своє товариство в члени *Всеукраїнського Кооперативного Видавничого Союзу*.

Всеукраїнський Кооперативний Видавничий Союз закладається у Києві по постанові Всеукраїнського Кооперативного З'їзду 15—18 септембля, котрий доручив *Центральному Українському Кооперативному Комітетові* скласти статут такого союзу і організувати його. Зараз статут уже подано на реєстрацію.

Членами Видавничого Союзу мають право бути, як окремі кооперативи, так і їх союзи. Щоб стати членом Союзу, то треба прислати пайові гроші (кожен пай 100 карб.) і 10 карб. вступних. Паїв можна брати необмежене число.

На капитал, що збереться з паїв, буде засновано видавництво книжок на широкх основах: з власними друкарнями, з великими складами паперу, щоб постачити книжок на всю Україну і щоб та книжка дешевше коштувала.

В першу чергу задовольнятимуться замовлення на книжки пайщиків Видавничого Союзу.

Не втерайте-ж, товариші, дорогого часу і зараз же сповістіть *Центральний Український Кооперативний Комітет*, що Ваше товариство вступає членом у *Всеукраїнський Кооперативний Видавничий Союз*.

²⁵ Держ. архів Вінницької обл., Р-988, оп. 1, спр. 4, арк. 61-61 зв.

Інський Кооперативний Видавничий Союз і висилайте вступний внесок та пайові гроші на цей Союз.

Гроші треба вислати по адресі: Київ, Український Народний Кооперативний Банк; Біжучий Рахунок Видавничого Союзу, № 463.

По одержанню грошей. Вам буде вислано статут Союзу та пайове свідоцтво.

Усі пояснення в цій справі дає Центральний Український Кооперативний Комітет (тимчасова адреса: Київ, Володимирська вул. № 19).

Установчі Збори Всеукраїнського Кооперативного Видавничого Союзу відбудуться 28 (15) мая 1918 року, під час Третього Всеукраїнського Кооперативного З'їзду.

*Управа Центрального Українського
Кооперативного Комітету.*

Київ, друк. «Союзбанк», з. 186

Лист управи ЦУКК від 9 липня 1918 р. До всіх кооперативних об'єднань²⁶

Управа Центрального Кооперативного Комітету останнім часом одержує багато приватних відомостей про утиски над кооперативами і кооперативними працівниками з боку окремих агентів влади, але лише невелика частина цих відомостей одержується безпосередньо від кооперативів, при тому відомості ці в більшості випадків не дають докладної картини всіх утисків.

Управа Центрального Кооперативного Комітету вживає всіх заходів до усунення утиску окремих агентів влади і звільнення заарештованих кооперативних робітників, але разом з тим мусять зазначити, що має під руками мало фактичного матеріалу, який можна було б використати в відповідний момент.

З огляду на вищезазначене, Управа Комітету прохає негайно прислати їй докладні відомості про різні утиски, арешти і т.ін., як окремих агентів влади, так і німецького війська.

Голова Управи

Б. Мартос

²⁶ Держ. архів Вінницької обл., Ф. Р-988, оп. 1, спр. 4, арк. 13.

Продовж. дод. С

Лист управи ЦУКК від 23 серпня 1918 р.²⁷

Шановні товариші.

Управа Комітету прохає Вас, одправляючись в Київ на Установчі Збори Центрального Українського Кооперативного Комітету 1-го Вересня цього року, привезти з собою зразки всіх виробів власних підприємств Вашого Союзу, а також по два примірники Ваших неперіодичних та періодичних видань, як то книжок, газет, журналів, плакатів, бланків та інших друкованих матеріалів. Всі ці речі будуть виставлені під час зборів для огляду делегатам, а після зборів перейдуть до кооперативного музею, який улаштовується при комітеті.

Член Управи

Ол. Ночвин

Завідуючий відділом

Дм. Пожарський

**Лист управи ЦУКК
від 18 вересня 1918 р.²⁸**

На адресу кооперативних організацій

При Центральному Українському Кооперативному Комітетові утворюється Кооперативний Музей і при ньому бібліотека і архів. В цій бібліотеці, яка буде для послуг всього кооперативного громадянства, необхідно мати повний комплект Вашого журналу за всі роки його видання.

Управа просить не одмовити в надісланні журналу до Комітету по можливості в короткий строк, а також в повідомленні умов надсилки.

Член Управи

А. Литвиненко

Завідуючий відділом

Дм. Пожарський

²⁷ Держ. архів Вінницької обл., Ф. Р-988, оп. 1, спр. 4 арк. 27.

²⁸ Держ. архів Вінницької обл., Ф. Р-988, оп. 1. спр. 4, арк. 38.

Продовж. дод. С

Лист управи ЦУКК від 18 вересня 1918 р.²⁹

До правління Подільського Союзу Кредитних
і ощадно-позичкових товариств

III. Т.

Згідно з § 31 статуту в склад Ради Центрального Українського Кооперативного Комітету входить:

а) третина усього числа членів Ради, яка обирається загальними Зборами персонально;

б) другі дві третини, які делегуються в склад Ради по два представника від центральних та по одному від обласних та губерніяльних союзів та Рад з'їздів;

Маючи на увазі скликати Раду Комітету 30-го сього вересня, управа ласкаво прохає обрати в склад Ради свого представника і делегувати на зібрання Ради зазначеного вище терміну о 12 годині дня.

ПОРЯДОК ДНЯ НАМІЧЕНО ТАКИЙ:

1. Святкування ювілею «артільного батька» М. В. Левитського;
2. Вибори Голови Ради і Товариша Голови;
3. Організація кооперативної освіти: вищої, середньої, нижчої;
4. Районні Союзи і членські внески;
5. Організація Страхового кооперативного союзу;
6. Організація фонду кооперативної солідарності;
7. Участь кооперації в торговельно-промисловій виставці;
8. Вибори в Раду Державного банку і Елеваторний Комітет;
9. Вибори членів Управи;
10. Інструкторська Рада;
11. Прийом нових членів;
12. Біжучі справи.

Засідання Ради має відбутися в помешканні Управи В. Васильківська, № 14.

Член Управи
Секретар

А. Литвиненко
В. Дудич

²⁹ Держ. архів Вінницької обл., Ф. Р-988, оп. 1, спр. 4, арк. 37.

Продовж. дод. С

Центральний Український
Кооперативний Комітет³⁰

УПРАВА

Київ, В. Васильківська, 14.

Телегр. «Копероцентр»

«19» вересня 1918 р.

№ 6842.

Шановні товариші

30 вересня виходить 40 років кооперативної діяльності «артільного батька» Миколи Васильовича Ливитського. 40 років з того часу, коли він в день Віри, Надії, Любові та Софії приступив до організації першої хліборобської спілки.

За цей час українська кооперація широко розвинулася по всьому простору нашого краю і стала великою громадською силою, якій не страшні ніякі політичні зміни.

Одним із основоположників величного українського кооперативного будинку і є шановний Микола Васильович, який всі 40 років віддав рідній кооперації.

Тому-то в день 30 вересня мусить вся українська кооперативна сім'я взяти участь в святкуванні ювілею свого батька. Хай цей день буде нашим, кооперативним святом.

Центральний Український Кооперативний Комітет вже взяв на себе почин вшанування М. В. Левитського: ним заложений пенсійний фонд імені В. Козлова та М. Левитського в 5 000 карб. для допомоги старим видатним українським кооператорам.

Думаємо, що й Ви, з свого боку, якось вшануєте нашого батька і возьмете участь в урочистому засіданні Ради Комітету (30 вересня, о 12 годині дня), на якому будуть представники кооперативних союзів та українських громадських організацій.

Всі вітальні телеграми посилаються по адресі: Київ, Копероцентр.

Член Управи А. Литвиненко

Секретар В. Дудич

³⁰ Держ. архів Вінницької обл., Ф. Р-988, оп. 1, спр. 4, арк. 41.

Продовж. дод. С

Лист управи ЦУКК (відділ Загальної канцелярії)³¹

ДО ВСІХ КООПЕРАТИВНИХ СОЮЗІВ УКРАЇНИ

Від 1 жовтня 1918 р.

Три роки вже на кооперативних з'їздах і нарадах обговорюються питання про кооперативне виробництво, про організацію кооперативних фабрик і заводів. Деякі союзи уже стали на шлях власної продукції і вложили значні капітали в різні підприємства.

Але організація кооперативних підприємств провадиться без плану: фабрики і заводи купуються випадково, які трапляться купити, а не ті, в яких відчувається найбільша потреба.

З огляду на те, що кооперація повинна дати населенню в першу чергу сільськогосподарське знаряддя, а особливо плуги, борони – на раді представників кооперативних союзів 14 липня було доручено Центральному Українському Сільськогосподарському Кооперативному Союзові /Централу/ купити заводи сільськогосподарських машин Г е н а в Одесі.

Ці заводи можуть виробляти на рік 300 тисяч плугів, 100 тисяч борін, 30 тисяч букерів і інших сільськогосподарських машин. Це найбільший завод на Україні.

Завод цей уже куплено, але внесено за нього 1 мільйон 700 тисяч карб., а всього треба вносить 17 мільйонів, з них не пізніше 15 листопада – 6 мільйонів 700 тисяч. Коли ці гроші не будуть внесені, внесений завдаток Централом пропаде, а завод перейде в руки приватних капіталістів, які тільки цього й ждуть. Вони вже дають Централу 13 мільйонів одступного.

Т о в а р и ш і. Кооперація ні в якому разі не повинна допустити, щоб це було так.

³¹ Держ. архів Вінницької обл., Ф. Р-2616, оп. 1, спр. 1, арк. 81–81 зв., 82.

Зараз на заводі є півтори тисячі готових плугів, які завод продавав з надбавкою 900 % зверх тих цін, що були до війни. Тепер ці плуги переходять до Централу, але приватні торговці намагаються їх купити і дають заводові надбавку 1 200 % проти довоєнних цін. По чому ж вони продаватимуть?

Отож вся наша кооперація мусить напружити всі свої сили, аби не випустити з своїх рук заводів Г е н а. Краще нам не мати ні одного заводу, ні одної фабрики, ні одної майстерні, аби тільки ці заводи zostалися за нами.

Для цього треба зробити все.

У нас в Україні коло сорока кредитових союзів, на обов'язку яких лежить постачання сільськогосподарського знаряддя: на долю кожного з них приходить ся внести на купівлю акцій не-гайно тисяч сто-двісті. Рідко який кредитовий союз має баланс менше мільйона карб. і внести 200 тисяч може кожний, але ми знаємо, що в деяких союзах правління так захопилися торговельними операціями, що дбають лише про прибутки, а не про задоволення потреб населення; ми знаємо, що знайдеться декілько союзів, які не внесуть нічого на покупку заводів, або внесуть дуже мало, а замість того будуть купувати мануфактуру, ботинки, чаї, перець, корицю, а то може і такі речі, що зовсім непотрібні селянинові, аби можна було заробити.

Тому ми кличимо і споживчі й міщані союзи допомогти цій справі.

Хай всі союзи, вся кооперація України візьме найближчу участь в завоюванні першої фортеці капіталістичного ладу, в придбанні заводів Г е н а.

Через те Управа Комітету звертається до ВСІХ союзів і просить негайно скликати засідання і обговорити такі справи.

1. Припинити закупки тих товарів, без яких село може обійтись, або які можуть бути куплені по невисокій ціні з приватних рук.

2. Перегляд списку товарів, які є на складах в союзах, і негайно здійснити продаж хоч би в приватні руки тих, які підходять під категорію, зазначену в 1-му пункті, якщо на скорий продаж їх немає надії.

Продовж. дод. С

3. Перегляд завдатків, виданих приватним фірмам за товар і витребування тих завдатків, де буде можна.

4. Розповсюдження позичкових зобов'язань (облігацій) Центрального Сільськогосподарського Союзу серед населення.

5. Внесення в Центральний Сільськогосподарський Союз грошей на покупку акцій заводів Г е н а.

По 4-му пункту прохаємо внести такі постанови:

а) скликати нараду з представників товариств для обговорення справ про розповсюдження облігацій;

б) командірувати (командирувати. – Прим. упор.) інструкторів для агітації за купівлю акцій і облігацій Централа і для підшукування агентів, які б їх розповсюджували.

По п. 5-му прохаємо постановити внести в Централ на купівлю акцій заводів Г е н а не менше (а коли можна – то більше) десятої частини балансу вашого Союзу.

Т о в а р и ш і. Великий сором всім нам буде, коли випустим заводи з кооперативних рук.

З товариським привітом

Голова Управи

Б. Мартос

Члени Управи

Ол. Ночвин

А. Литвиненко

Секретар Інструкторського Відділу Г. Павловський

УВАГА: За всіма відомостями і матеріалами про зазначені акції і облігації слід звертатись в правління Центрального Українського Сільсько-господарського Кооперативного Союзу – м. Київ, Прорізна, 19

ЦЕНТРАЛЬНИЙ УКРАЇНСЬКИЙ
КООПЕРАТИВНИЙ КОМІТЕТ³²

Управа

Відділ Музей-Бібліотека Київ,
В. Васильківська, 14 Телеграф «Копероцентр»
11 жовтня 1918 р.
№ 7373

До всіх кооперативних союзів

Управа комітету цим повідомляє Вас, Шановні товариші, що торговельно-промислова виставка в Києві вже одчинилась 6-го цього жовтня на території виставки, в павільйоні № 13.

На цій виставці улаштовано і кооперативний відділ, але до цього часу тільки коло 10 кооперативних союзів представили себе на виставці і то досить бідно.

Позаяк ця виставка через який час зачинається і перетворюється в Торговельно-Промисловий Музей, де ми маємо думку розмістити і свій кооперативний музей, то Управа Комітету ще раз звертається до Вас з пропозицією надіслати до Комітету свої експонати, а саме: книжки по кооперації, економіці, статистиці та соціології, які можете продати або подарувати; Ваші періодичні і неперіодичні видання, доклади, відчити (звіти), протоколи загальних зборів та з'їздів, статuti, справоздання та зразки рахівництва, кліше, малюнки, моделі, скульптури та інше Ваших крамниць, помешкань, підприємств, виробів, знімки з'їздів, курсів, виставок, а також портрети корифеїв та видатних діячів кооперації, графічні матеріали (діаграми, картограми й ін.), що характеризують історію та сучасне становище Вашого союзу (можна на час для використання); різні історичного значення документи, або хоч списки з таких документів; колекції зразків (або хоч моделі) власних виробів Ваших підприємств, як сучасної, так і за попередні роки (що буде мати велике історичне значення).

Всі надіслані Вашим Союзом речі будуть виставлені в Музеї окремо, так що від Союзу залежить представити себе в музеї якнайкраще та найповніше; слід було б зазначити ціну власних виробів.

Голова Управи
Завідуючий відділом

Б. Мартос
Дм. Пожарський

³² Держ. архів Вінницької обл., Ф. Р-2616, оп. 1, спр. 1, арк. 84.

Продовж. дод. С

**Витяг з листа управи Кооперативного комітету
від 1 січня 1919 року³³**

До всіх кооперативних союзів
на Україні

Шановні товариші

Центральний кооперативний комітет організував статистичний відділ і уже розпочав велику роботу організації кооперативної статистики.

Протягом біжучого року відділом проводиться обстеження кооперативних союзів і складання списку всіх кооперативів в Україні. Робота Комітету в цьому напрямку не може проводитись нормально, коли на місцях не будуть утворені відповідні статистичні органи. Отже тепер, коли статистичний відділ зробив програму організації кооперативної статистики, звертаємось до Вас з повідомленням про наші організаційні заходи і прохаємо розглянути їх та внести на розгляд загальних зборів. При цьому додаємо, що велике значення правильної організації статистики кооперації потребує того, щоб ця справа була якнайліпше організована.

Без статистики, без знання того, як росте і працює кооперація, які утворюються форми кооперації, які умови її розвитку і які перешкоди зустрічаються в полі діяльності кооперації, не можна вирішувати ті чи інші заходи для поліпшення становища кооперації.

...Статистика також дасть можливість уявити собі, за яку ще галузь народного господарства може братись кооперація, які її фінансові засоби, звідки вони отримуються, куди і на що витрачаються, які кола людності вона охоплює і т. д.

...Статистикою кооперації зараз займаються і самі кооперативи, і земства, і міста, і уряд, і різні приватні установи.

Центральний кооперативний комітет повинен об'єднати всі ці роботи, аби з меншими коштами можна було зробити якнайбільше.

³³ Держ. архів Вінницької обл., Ф. Р-988, оп. 1, спр. 4, арк. 67–67 зв.

...Статистичний відділ Центрального кооперативного комітету має:

а) об'єднувати всю роботу по організації і веденню кооперативної статистики,

б) організовувати періодичні переписи і обслідування кооперативів,

в) складати одноманітні форми відчитів,

г) складати списки кооперативів по всій Україні,

д) робити зводки (зведення. – Прим. Упор.) по всій Україні, надіслані з губерній,

е) організовувати з'їзди статистиків,

ж) виробляти методи кооперативної статистики,

з) слідкувати за зростом кооперації за кордоном,

і) інструктувати місцеві статистичні кооперативні органи і підготовляти персонал для них,

к) видавати бюлетені і довідники по кооперації.

... Отже, звертаємось до Вас, Шановні Товариші, з проханням внести цю доповідь на розгляд загальних зборів і внести в образуюнок відповідні суми на організацію статистичного відділу...

**Закон про звільнення кооперативних установ
од оподаткування³⁴**

26.01.1919 р.

В зміну та доповнення відповідних законів постановити:

1. Кооперативні товариства й їх союзи, які існують на основі закону 20 березня 1917 р. (Собр. узакон. і распор. прав. на 1917 р. № 72 стаття 414) не підлягають чинності законів 6 квітня 1916 р. «Про державний прибутковий податок» та 13 травня 1916 р. «Про введення тимчасового податку на приріст прибутків торговельно-промислових підприємств і про оплату за особисту промислову працю».
2. Якщо міністр фінансів довідається, що кооперативне товариство або союз цих товариств провадить зділку (угоду. – Прим. упор.), відповідаючи законним ознакам спекуляції, то міністрові фінансів надається право оподаткувати таке товариство або союз на підставі законів, згаданих у 1 відділі цього закону.

Голова Ради Народних Міністрів

В. Чеховський

Міністр фінансів

Б. Мартос

³⁴ У кн. : Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр.: Док. і матеріали. У 2-х томах, 3-х частинах. Том 2 / Упоряд.: В. Верстюк (керівник) та ін. – К. : Видавництво імені Олени Теліги, 2006. – С. 461.

Записка Б. Мартоса до Ради Міністрів³⁵

На підставі закону від 20 березня 1917 року про кооперативні установи, що останні відповідно їх оподаткування підлягали загальним податковим законам і так само законам 6 квітня та 13 травня 1916 року.

У той час, коли утворювалися ці закони, менше усього згадували про те, що не можна скласти до однієї купи й приватні капіталістичні підприємства й кооперативні, цілком, громадської установи. Зовсім забули про те, що приватні підприємства присвоюють собі частину чужих прибутків, тоді як обороти всякої кооперативної установи нічиїх прибутків не збільшують, понеже оскільки й кошти їх і так званий бухгалтерський їх прибуток є лише ощада самих же членів-кооператорів.

Таким чином, по своїй натурі діяльність кооперативних установ не є діяльність торговельно-промислова, бо вона не має на меті який-небудь прибуток. Той прибуток, що ми вже назвали бухгалтерським, завше повертається до самих ошадників-кооператорів, або йде на розвиток діла, цебто на користь тих же членів-кооператорів, або, в решті решт, витрачається на культурно-просвітню мету.

В цьому разі кооперативні установи ідуть побіч з Державою, понеже вони задовольняють ті ж самі потреби державного характеру. В справі задоволення громадських потреб Держава повинна приходити і в дійсності приходить до кооперативних установ з підмогою.

Відціль виходить, що оподаткування їх Державою бере собі ті саме кошти, які у другій формі знов повертає до кооперативних установ на задоволення суспільних потреб. Крім цього й самий робот (засіб, метод. – Прим. упор.) оподаткування був зовсім не справедливий, бо при йому не малося на увазі, що між прибутком і капіталами кооперативних установ нема тих взаємин, що існують між прибутками і капіталами приватних підприємств.

³⁵ ЦДАВО України. – Ф. 1065, оп. 1, спр. 181, арк. 3.

Продовж. дод. С

З приводу цього уявляється цілком відповідним звільнити кооперативні установи від того оподаткування, що є їй повинно засягти лише прибутки приватні, а не суспільні кошти.

Для цього конче потрібно видати особливого закону, який можна скласти таким робом (такого змісту. – Прим. упор.):

«У зміну та доповнення відповідних законів установити, що всі кооперативні установи, які існують на підставі закону 20 березня 1917 року не підлягають чинності законів 6 квітня 1916 року про «Державний прибутковий податок» та 13 травня 1916 року про «Введення тимчасового податку на приріст прибутків торговельно-промислових підприємств і про зарплату за особисту промислову працю».

Про вище приведені свої міркування подаю на розсуд Ради Міністрів.

Міністр Фінансів Б. Мартос.

АНОТАЦІЯ

У книзі здійснено огляд наукових і науково-педагогічних розвідок з питань кооперативного руху видатного українського кооператора, вченого, педагога, економіста, політика, державного і громадського діяча Бориса Миколайовича Мартоса. Уміщено текст окремих його опублікованих і рукописних праць у повному обсязі або витяги з них.

У статті «Микола Левитський й харківські студенти» Б. Мартос повідомив про свою зацікавленість у студентські роки кооперативним рухом, а одну з перших статей про діяльність кооперативної організації опублікував у 1914 р. у журналі «Хуторянин» (Полтава). Як інспектор кооперації Полтавського губерньського земства, тут він давав слушні поради щодо вдосконалення роботи споживчого товариства. Б. Мартос також був учасником видання корисної для кооператорів книги під назвою «Огляд споживчих товариств Полтавської губернії за 1913 рік».

У 1918 р. він опублікував розвідку «Розмежування діяльності центральних, обласних, районних і дрібнорайонних кооперативних союзів», яка мала важливе значення для вдосконалення діяльності кооперативної системи України. Заслужовують на увагу ряд праць, як-от «Лист до земляків кооператорів» (1919), «Кілька слів про українську кооперацію» (1921), «Класифікація кооперативів» (1927) «Кооператив як об'єкт вивчення» (1930), «Межі розвитку кооперації споживачів» (1931), «Кооперація і регульоване господарство» (1942) та інші.

Текст окремих статей автора і витяги з його праць про кооперацію і кооператорів уміщено в додатках до цієї книги. Серед них розділи з курсів лекцій «Теорія кооперації», «Кооперативна ревізія», «Організація і ведення зібрань». Читач має змогу ознайомитися з публікаціями вченого про українських кооператорів – Василя Доманицького, Михайла Туган-Барановського, Сергія Бородаєвського.

Серед додатків до книги є окремі документи з питань кооперації (листи, звернення, довідки), підготовлені за участі Б. Мартоса в період його роботи в Центральному українському кооперативному комітеті (в 1917–1919 рр.). Вони стосуються розвитку кооперації, популяризації її діяльності, боротьби з псевдокооперативами.

Книга рекомендована широкому колу читачів, у тому числі – студентам кооперативних і аграрних навчальних закладів, науковим працівникам, викладачам, аспірантам, фахівцям, керівникам кооперативних організацій і всім, хто цікавиться питаннями теорії і практики кооперації.

АННОТАЦИЯ

В книге содержатся обзор научных и научно-педагогических исследований по вопросам кооперативного движения выдающегося украинского кооператора, ученого, педагога, экономиста, политика, государственного и общественного деятеля Бориса Николаевича Мартоса. Изложены тексты отдельных его опубликованных и рукописных трудов в полном объеме или выдержки из них.

В статье «Николай Левитский и харьковские студенты» он сообщил о своей заинтересованности в студенческие годы кооперативным движением. Одну из первых статей о деятельности кооперативной организации Б. Мартос опубликовал в 1914 г. в журнале «Хуторянин» (Полтава). Как инспектор кооперации Полтавского губернского земства он давал дельные советы по совершенствованию работы потребительского общества. Борис Николаевич был участником издания книги под названием «Обзор потребительских обществ Полтавской губернии за 1913 год».

В 1918 г. Б. Мартос опубликовал труд «Разграничение деятельности центральных, областных, районных и мелкорайонных кооперативных союзов», который имел важное значение для совершенствования кооперативной системы Украины. Заслуживают внимания и такие работы как «Письмо к землякам кооператорам» (1919), «Несколько слов об украинской кооперации» (1921), «Классификация кооперативов» (1927) «Кооператив как объект изучения» (1930), «Пределы развития кооперации потребителей» (1931), «Кооперация и регулируемое хозяйство» (1942) и другие. Текст отдельных статей автора и выдержки из его работ о кооперации и кооператорах помещены в приложении к книге. Среди них разделы из курсов лекций «Теория кооперации», «Кооперативная ревизия», «Организация и ведение собраний». Читатель имеет возможность ознакомиться с публикациями об украинских кооператорах – Василии Доманицком, Михаиле Туган-Барановском, Сергее Бородаевском.

Среди приложений к книге – отдельные документы по вопросам кооперации (письма, обращения, справки), подготовленные с участием Б. Мартоса в период его работы в 1917–1919 гг. в Центральном украинском кооперативном комитете. Они касаются развития кооперации, популяризации ее деятельности, борьбы с лжекооперативами.

Книга рекомендована широкому кругу читателей, в том числе – студентам кооперативных и аграрных учебных заведений, научным работникам, преподавателям, аспирантам, специалистам, руководителям кооперативных организаций и всем, кто интересуется вопросами теории и практики кооперации.

SUMMARY

The book provides an overview of scientific and pedagogical essays on issues of the cooperative movement by the prominent Ukrainian cooperator, scientist, teacher, economist, politician, state and public figure Boris Martos. The book includes complete texts or extracts from few of his published and handwritten works.

In his article “Mykola Levitsky and Kharkiv students” B. Martos wrote about his interest in the cooperative movement during his student years, and one of his first articles on the activities of the cooperative organization was published in 1914 in the journal “Khutoryanyn” (Poltava). He was consulting on improving the work of the consumer cooperatives as an inspector of cooperation for the Poltava Governorate,. B. Martos also participated in the publication of a book useful for cooperators entitled “Review of consumer societies of the Poltava Governorate for 1913”.

In 1918, he published a study “Division of the activities of central, regional, district and small-district cooperative unions”, which was very important for improving the functioning of the cooperative system of Ukraine. Among other works of B. Martos are “Letter to the Fellow Cooperators” (1919), “A Few Words about Ukrainian Cooperation” (1921), “The Classification of Cooperatives” (1927), “The Cooperative as an Object of Study” (1930), “Limits of Development of Consumer Cooperation” (1931), “Cooperation and Regulated Economy” (1942) and others.

The texts of individual articles by the B. Martos and extracts from his works on cooperation and cooperators are included in the appendices to this book. Among them there are extracts from courses of lectures “Theory of cooperation”, “Cooperative revision”, “Organization and conduct of meetings”. The reader can get acquainted with the publications of the scientist about Ukrainian cooperators – Vasyl Domanytsky, Mikhail Tugan-Baranovsky, and Sergiy Borodayevsky.

Among the appendices to the book there are documents on cooperation issues (letters, appeals, certificates), prepared with the participation of B. Martos during his work at the Central Ukrainian Cooperative Committee (in 1917–1919). They relate to development of cooperation, promotion of its activities, fight against pseudo-cooperatives.

The book is recommended for a wide range of readers, including students of cooperative and agrarian education institutions, scientists, teachers, graduate students, specialists, heads of cooperative organizations, and everyone who is interested in issues of theory and practice of cooperation.

Наукове видання

НЕСТУЛЯ Олексій Олексійович
АЛІМАН Мирослав Васильович

БОРИС МАРТОС І КООПЕРАЦІЯ

МОНОГРАФІЯ

КНИГА 2. Б. Мартос про кооперацію і кооператорів

Головний редактор М. П. Гречук
Літературне редагування В. В. Сарапин
Комп'ютерне верстання Г. А. Бжікян

*Формат 60×84/16. Ум. друк. арк. 14,2.
Тираж 300 пр. Зам. № 019/1208.*

*Видавець і виготовлювач
Вищий навчальний заклад Укоопспілки
«Полтавський університет економіки і торгівлі»,
к. 115, вул. Ковалю, 3, м. Полтава, 36014; ☎ (0532) 50-24-81*

*Свідоцтво про внесення до Державного реєстру видавців,
виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції ДК № 3827 від 08.07.2010 р.*